

AUTONÓMIA & TÁRSADALOM

AUTONOMY & SOCIETY

TANULMÁNYOK:

Kulcsár László: Kelet vagy Nyugat: a civilizációk szociológiai térképének vázlata

Sárvári Balázs: Az új bizonyosság: világháború nélkül változó világrend

Molnár Ferenc – Sági Zsolt: Kiegészítés a Természettel: egy új társadalmi-gazdasági paradigma megteremtésének esélyei

Kiss Róbert Richard: Társadalom és jog - jogtudat, jogérzet, jogismeret, kommunikáció

Finta István: LEADER program és az autonómia

ISSN 2786-085X

9 772786 085007 >

AUTONÓMIA ÉS TÁRSADALOM

AUTONOMY & SOCIETY

Társadalomtudományi folyóirat

Az "Autonómia és Társadalom" c. folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztályának "C" besorolású tudományos minősítésével rendelkezik.

ISSN 2786-085X

Főszerkesztő / Editor-in-Chief: Kulcsár László

Főszerkesztő-helyettes / Managing Editor: Domokos Tamás

Szerkesztőségi titkár / Editorial Assistant: Simon Rita

A szerkesztőbizottság elnöke / Senior Advisory Editor: Garaczi Imre

Szerkesztők / Editors:

A. Gergely András

Garaczi Imre

Samu István

Varga Norbert

Vitus Bulbuk István

Bakk Miklós

Nagy Károly Zsolt

Szenkovics Dezső

Szerkesztőbizottság / Editorial Board:

Balsay István (Székesfehérvár)

Csernicskó István (Beregszász)

Duray Miklós (Pozsony)

Hervainé Szabó Gyöngyvér (Székesfehérvár)

Rostás Zoltán (Bukarest)

Stojic Karanovic Edit (Belgrád)

Szilágyi István (Veszprém)

Tonk Márton (Kolozsvár)

Szakmai partnerek / Partners:

Az MTA Veszprémi Területi Bizottsága Gazdaság-, Jog- és

Társadalomtudomány Szakbizottság

Kodolányi János Egyetem Fejlesztő Szociológia Kutatótanszék

Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány

Magyar Városkutató Intézet

A folyóiratban közölt tanulmányok külön is letölthetők az Academia.edu honlapjáról.

Szerkesztőség címe / Office:

8000 Székesfehérvár, Rákóczi u. 25.

E-mail: autonomyandsociety@gmail.com

<https://autonomia.enigmakiado.hu>

<https://tab.mta.hu/veszpremi-területi-bizottsag/tudomanyosertekezesek>

Kiadó / Publisher:

ENIGMA 2001. Kiadó és Médiaszolgáltató Kft.

8000 Székesfehérvár, Tobak utca 17.

E-mail: info@enigma2001.hu

Hungary

Az "Autonómia és Társadalom"-ban megjelenő tanulmányok és ismertetések kutatói véleményeket tükröznek, amelyek nem esnek szükségképpen egybe a szerkesztőség, vagy a szerzők által képviselt intézmények hivatalos álláspontjával.

TARTALOM

Kulcsár László

Kelet vagy Nyugat: a civilizációk szociológiai térképének vázlata	2
<i>East or West: Outline of a Sociological Map of Civilizations</i>	2

Sárvári Balázs

Az új bizonyosság: világháború nélkül változó világrend	18
<i>The New Certainty: World Order May Change Without a World War</i>	18

Molnár Ferenc – Sági Zsolt

Kiegyezés a Természettel: egy új társadalmi-gazdasági paradigma megteremtésének esélyei	34
<i>Reconciling with Nature: The Chances of Creating a New Socio-Economic Paradigm</i>	35

Kiss Róbert Richard

Társadalom és jog - jogtudat, jogérzet, jogismeret, kommunikáció	50
<i>Society and Law - Legal Awareness, Sense of Law, Knowledge of Law, Communication</i>	52

Finta István

LEADER program és az autonómia	82
<i>LEADER Program and Autonomy</i>	82

GONDOLATOK KÖNYVEKRŐL

Henye Livia

Múlt és jövő között: a történetírás szerepe a társadalmi gondolkodásban [Romsics Ignác: Hérodotosztól Harariig. Helikon Kiadó Budapest 2024 535 oldal (ISBN 978 963 620 265 1)]	108
--	------------

A kéziratokra vonatkozó formai és szerkesztési követelmények	114
<i>Etikai normák</i>	118
<i>Editorial Issues for Authors</i>	120
<i>Ethical Standards</i>	123

KÉLET VAGY NYUGAT: A CIVILIZÁCIÓK SZOCIOLÓGIAI TÉRKÉPÉNEK VÁZLATA

Kulcsár László*

Absztrakt

A tanulmány Solzsenyicin 1978 júniusi, a Harvard egyetemen tartott évváró beszéde kapcsán elemzi az egyes, főként a Nyugati és a Keleti civilizációk jellegzetességeit. Történetszociológiai módszert alkalmazva mutat rá a gyakori hibás megközelítésekre, amelyek az indokolatlan túláltalánosításokból származnak. Felhívja a figyelmet két igen fontos körülményre: egyrészt, hogy a nyugati és keleti civilizáció hatásai mindvégig jelen voltak az orosz történelemben, másrészt, hogy a nyugati civilizáció definíciója és határainak megállapítása döntően attól függ, hogy milyen ismeretek és értékrendszer alapján jelöljük ki az egyes civilizációk határát, amelyek a történelem során igen jelentős átalakuláson mentek keresztül.

Kulcsszavak: Solzsenyicin, civilizáció, társadalmi szerkezet, irodalom, szociológia, Oroszország

EAST OR WEST: OUTLINE OF A SOCIOLOGICAL MAP OF CIVILIZATIONS

Abstract

The study analyses the characteristics of the various civilizations, mainly Western and Eastern, in the context of Solzhenitsyn's graduation address at Harvard University in June 1978. Using a historical-sociological approach, it points out the frequent misconceptions that arise from unjustified overgeneralisations. It draws attention to two essential points: firstly, that the influence of Western and Eastern civilizations has always been present in Russian history and, secondly, that the definition and delimitation of Western civilization depend to a large extent on the knowledge and values of the basis of which the boundaries of each civilization, which have undergone very significant transformations throughout history, are marked.

Keywords: civilization, social structure, literature, sociology, Russia, Solzhenitsyn

* Professzor Emeritus, Soproni Egyetem, kulcsar.laszlo@uni-sopron.hu Kodolányi János Egyetem.
kulcsar.laszlo@kodolanyi.hu

BEVEZETÉS

A tanulmány célja, hogy történetiszociológiai megközelítést alkalmazva rávilágítson arra, hogy mennyire hamis a címben felvillantott szembeállítás: a keleti, vagy a nyugati civilizációhoz való tartozás ilyen leegyszerűsített kezelése. Különösen akkor, ha a szembeállítás alapjául hangsúlyozott értékeket olyan szinten kezelik, általánosítják, amelyek társadalomfilozófiai, etikai megközelítésben sem állják meg a helyüket, esetleg lesilányítják jobb, vagy baloldali gondolatcsomaggá, szociológiailag pedig egyszerűen nem igazak. Ebben a tanulmányban felvetett kérdések akkor fogalmazódtak meg bennem élesebben, amikor Varga Norberttől megkaptam Szoltszenyicinnel a Harvard egyetemen, a júniusi 8-i diplomaosztón 1978-ban tartott előadásának anyagát (angolul és magyarul is, Szikra Andrea és Varga Norbert fordításában) és elolvastam azt¹. Nagyon tisztellem és kedvelem Szoltszenyicin irodalmi munkásságát, kedvencem az „Iván Gyenyiszovics egy napja” c. műve, de természetesen örökbeccsű írásának tartom a „GULAG szigetvilág”-ot is. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy esszéiben, történeti munkásságában ne találnék szociológiai értelemben komoly problémákat. Úgy gondolom, hogy külföldön a nem irodalmi művei közül elsősorban a harvardi beszéd talán a legismertebb, mivel ez váltotta ki a legélesebb kritikákat, de az elismerést is az amerikai olvasókból. Két évvel a beszéd után Vermont államban lévő házában írt hosszú esszéjében: „Miért veszélyes a Nyugatra nézve Oroszország hibás megítélése?” (Szoltszenyicin 1997) megemlíti néhány őt ért igen kemény kritikát a Harvardon elmondott beszéddel kapcsolatban, s ezt azzal ellensúlyozza, hogy az egyszerű amerikaiak levelek áradatával fejezték ki egyetértésüket az előadás után. Ezt kissé kétkedve kell fogadnunk, mert kevésbé valószínű, hogy az „egyszerű” amerikaiak figyelemmel kísérték a Harvard egyetemen elhangzó diplomaosztó beszédeket. A beszéd elhangzásának időszakában a Harvard egyetemet igazi baloldali centrumnak tartották, amiből következik, hogy Szoltszenyicin komoly csalódást okozott. Aki megnézte a beszéd kép és hangfelvételét, és látta a beszédre kiváncsi tömeget az esős időben, a viharos üdvöző tapsok után az előadás alatt komoly morgásokat, sziszegéseket, mozgolódásokat vehetett észre, amelyek a nemtetszés jelei voltak. Erről írt Lee Lescaze is a Washington Post 1978. június 9. számában, egy nappal a beszéd elhangzása után. Véleménye szerint jobb lett volna, ha a beszéd eredeti címe helyett („A World Split Apart”) a „The Decline of the West” cím szerepelt volna. A kritikák hatására Szoltszenyicin visszakozott és egyik írásában elhárította magától a tudományos elemző szerepét: „nem vagyok sem politológus, sem politikus, csupán művésznek tartom magam, akit fájalmasan nyomasztanak kora némely égbekiáltó történései és általános válsága.” (Szoltszenyicin 1997, 218). Beszédét tehát az írói munkássága részének kell tartanunk? A Nobel díj átadása alkalmából mondott beszédében (1972) még másként vélekedett. Ott hangsúlyozta a művész, az író társadalom iránti elkötelezettségét, aktív részvételét a közéletben: „fájdalmas látni, hogyan képes elvonulni [az író] maga alkotta világába, vagy szubjektív szeszélyeinek birodalmába, s a való világot önző, hol jelentéktelen, hol egyenesen őrült emberek kezére játszani” (Szoltszenyicin 1997, 17).

A Harvardon tartott beszéd alapvetően két gondolatcsomó mentén foglalható össze. Az egyik, a hangsúlyosabb rész azzal foglalkozott, hogy a Nyugat világában van, aminek oka egyrészt a jólét okozta bátorsághiány, másrészt pedig a morális válság, ami a társadalom hanyatlását okozza. Oroszország minden probléma ellenére jobb helyzetben van e téren véleménye szerint, ami visszavezethető a vallás támogatta erkölcsi szilárdságra és a „teher alatt nő a pálma” felfogásra. Nézete ebben a kérdésben is nagyot változott. Korábban, 1973-ban írt, a Szovjetunió vezetőinek címzett hosszú levelében a szovjet - orosz népről meglehetősen negatív véleménye volt, „lomha, maradi, gyáva népségnek” tartotta (Szozszenyicin 1997, 42).

A beszéd egy részében Szozszenyicin az amerikai és az európai baloldali értelmiség felelősségét is hangsúlyozta, mivel segítették a Szovjetunióról kialakult képet a szovjet vezetésnek kedvező irányba mozdítani. Természetesen nem csak ezt csinálták, hanem főként meggyőződésből, de anyagi érdekekből is a Szovjetuniót szolgáló hírszerzőként is tevékenykedtek jelentős sikerrel². A Cambridge-i egyetem King's College diákjai közül került ki például a „Magnificent Five”-ként³ emlegetett szovjet kémek csoportja (Kim Philby, Donald Maclean, Guy Burgess, Antony Blunt és John Cairncross). Ahogyan Christopher Andrew (2018) rámutat a „The Secret World” c., a hírszerzés történetét az ókortól a 9/11 eseménnyel bezárólag tárgyaló közel ezer oldalas könyvében, az amerikai baloldali értelmiség több tagja is jelentős szerepet játszott az atomfegyver előállításával kapcsolatos titkos dokumentumok és más fontos nemzetbiztonsági anyagok Szovjetunióinak történő átadásában.

A Szozszenyicin beszéd elhangzásának mintegy negyvenedik évfordulóján (2019 szeptember 18.) a *The Worthy House* honlapján Charles Haywood esszéjében az írta, hogy „Elképzелhetetlen, hogy egy olyan embert, mint Szozszenyicin, ma meghívjanak a Harvardra, hogy évváró vagy bármilyen beszédet tartson. Ha a Harvard mandarinjai ismerték volna a beszédének tartalmát, még 1978-ban sem hívták volna meg.” Hozzátette, hogy a Harvard vezetői nem is hívtak meg több Kelet-Európai, vagy orosz egy ilyen alkalommal beszédet tartani. Kivételt csak Vaclav Havel jelentett 2009-ben.

A „SZÉTSZAKAD VILÁG” EGYIK FELE – TÖRTÉNELMI METSZET

A következőkben nem a harvardi beszéd alapján próbáljuk felvázolni Szozszenyicin véleményét, annak megalapozottságát a „kettészakadt világról”, illetőleg hozzátenni a magunkét, mivel a beszéd szociológiai értelemben olyan felszínes általánosságok gyűjteménye, amelyek időről – időre utat törnek ugyan a sajtóban, vagy különböző esszéikben, s egy ideig uralják a közbeszédet, pontosabban annak az értelmiség egy csoportjára vonatkozó részét. Fontos forrást jelent viszont Szozszenyicin esszé- és tanulmánygyűjteménye – Az „orosz kérdés” a XX. század végén című kötet (1997), de mint látni fogjuk, más írások is, ismert és kevésbé ismert – nemcsak orosz – íróktól.

A kiinduló pontot az jelenti, hogy az évszázadok óta jelen lévő Kelet vs. Nyugat vita semmivel sem hoz bennünket közelebb a kulturális különbségek, a jelen társadalmi trendjeinek megértéséhez. Két sztereotípiával, előítéletekkel, ismerethiányból fakadó állásfoglalásokkal teli kosarat látunk, amelyek megférnek ugyan egymás mellett, de átjárás nincs közöttük. A „hanyagolt Nyugatot” ostromozó kosár vélhetően sokkal nagyobb, mint a másik, vagy legalábbis nagyobb nyilvánosságot kap. Természetesen nem érdemes a két kosár súlyát mérítségkéltni, mivel az egyik esetben sem vezet sehová. *Ha a történelemhez fordulunk azt látjuk, hogy mind a Kelet, mind a Nyugat dinamikusán változó és egyben jelentős alkalmazkodó képességeket mutat, amelyek eredményessége területenként és korszakonként igen eltérő.* Oroszországban például több száz éve jelen van a „nyugatosok” és ellenfeleik küzdelme a politika, a gazdaság, a kultúra területén. Egyes időszakokban hol az egyik, hol a másik kerekedett felül, de kizárólagosságról egyik időszakban sem beszélhetünk. Ha a politika színterét vizsgáljuk legalábbis IV. „Szigorú”⁴ Iván cárig tudunk visszatekinteni, aki III. Iván területfoglalásaira alapozva belpolitikájában és külpolitikájában is új törekvéseket indított el. A helyi közigazgatás modernebb formájának bevezetése kétségtelenül hatalmi célokat is szolgált a katonaiak mellett, de jól beleillett a kereskedelmi törekvéseibe is. Elsősorban Angliával szándékozott a kapcsolatokat fejleszteni. Szándékában állt I. Erzsébettel egy sajátos szerződést is kötni, amelynek értelmében ha az egyik uralkodó menekülni kényszerül országából, a másik befogadja. Természetesen itt elsősorban magára gondolt. Felvetette azt is, hogy szívesen feleségül venné (életében összesen hét felesége volt) Erzsébet egyik arisztokrata származású udvarhölgyét, de választ nem kapott. A jóviszony érdekében komoly kereskedelmi előnyöket biztosított az angoloknak, sőt annyira megbízott az angol kereskedők vezetőjében (Richard Chancellor, majd Anthony Jenkinson), hogy diplomáciai feladatokat bízott rá, s remélte, hogy Erzsébet királynőnél hatékonyan képviseli elképzeléseit, mivel állandó követiségekkel Oroszország ekkor még nem rendelkezett. Bizonyos kérdésekben előkészítette I. Péter cár törekvéseit is, mint például a kijutást a Balti tengerre, aminek a katonai előnye mellett elsősorban kereskedelmi előnyei lettek volna. Ezt a célt tartósan végül I. (Nagy) Péter érte el bő egy évszázaddal később. A kép azonban nem volt „fekete – fehér”. IV. Iván elsősorban számos erőszakos, kegyetlen intézkedéseivel lett közismert. Ő hozta létre a hírhedt „opricsnyina” intézményét, amely személyes testőrsége, hadserege alapját képezte, s egyben korlátlan hatalmat biztosított a cárnak. Az opricsnyikok támadták meg és rombolták le a nyugati fejlődéshez sokkal közelebb álló Novgorodi Köztársaságot, ami a cári autokrácia teljessé tételének útjában állt. Nem véletlen, hogy Sztálin igen nagyra értékelte Iván „elvtársat”, ahogy nevezte. Az opricsnyikok fekete ruhában, fekete lovon, a nyereghez kötött levágott kutyafejjel vadásztak a cár ellenségeire. Sztálin igen nagyrabecsülte az opricsnyikok vérszomjas, kegyetlen parancsnokát, egy vidéki nemes, Maljuta (Köpcös) Szkuratovot⁵ is, azt az egyetlen embert, akiben IV. Iván cár feltétlenül megbízott, aki Andrew szerint „talán a legundorítóbb figurája volt az orosz hírszerzésnek”. Bulakov „A Mester és Mar-

garíta” c. regényében nyilvánvalóvá tette Sztálin és Szkuratov egyéniségének közös vonásait, mikor Woland (a Sátán) által rendezett bálon, ahol Margarita a bál királynője szerepét töltötte be, s a sok gyilkos, méregkeverő, hamiskártyás, összeesküvő, gazember közül, akik kézcsokkal köszöntötték, „csupán egyetlen arc maradt meg emlékezetében gyötrelmesen: Maljuta Szkuratov lángvörös szakállal keretezett ábrázata” (Bulgakov, 2023, 339).

A „Harmadik Róma” elmélete és a bizánci örökség megerősítette a Nyugattól való eltávolodást IV. Iván korában. de ez nem jelentette azt, hogy a progresszív törekvések megszűntek volna. Elsősorban a pravoszláv egyházon belül voltak ennek képviselői, akik hibának tartották a nép elzárását a könyvektől, még a szentírástól is. A két szellemi törekvés tehát együtt volt jelen. IV. Iván maga sem támogatta egyik törekvés kizárólagosságát sem. Támaszkodott a konzervatív, ortodox erőkre, de csak addig, amíg hatalma megerősítését szolgálták. Hosszas levelezést folytatott például a miatta Lengyelországba menekült Krubszkij herceggel Oroszország államberendezkedéséről. A lényeg itt az, hogy ahogyan a cár ellentmondásos politikája a „nyugati” és a „keleti” eszmék együttes jelenlétével is összefüggött, a sokféle orosz területek „összegyűjtésének” folyamatában a társadalom sem egységesült. Szvák Gyula (1982) elemzése jól mutatja az orosz társadalom összetettségét, de átalakulásának dinamizmusát is, amelynek egyik alapja a föld tulajdonlás és birtoklás szabályainak változása volt, párhuzamosan a hatalom túlzott koncentrációjának létrejöttével együtt. IV. Iván halála utáni zavaros időkben egy volt opricsnyik, majd IV. Iván tanácsadója, Borisz Godunov⁶ került ki győztesen először a fiatal cár régenseként, majd annak halála után cárként vette át az orosz birodalom kormányzását. Felesége Maljuta Szkuratov lánya volt (még Szkuratov életében házasodtak össze). Borisz Godunov erőteljes nyugati orientációt képviselt, s korábban, állítólag csak saját biztonsága miatt, kényszeresen helyeselte apósa rémtetteit. Életmódja azonban viszonylag hamar agyvérzésbe kergette őt, halála után feleségét és 16 éves fiát a palotában megfojtották.

A tárgyalt időszakban, s feltehetően előtte sem beszélhetünk tehát az orosz társadalom szellemi egységéről, vallásosságának sajátosságára elsősorban a nagyfokú babonaság volt a jellemző (Borkáló 1924). A babonaság alatt elsősorban a kereszténység előtti „pogány” vallások eszmeiségét kell érteni. Vladimir kijevi fejedelem parancsára 988-ban bizánci papok megkeresztelték az oroszok egy részét, szinte kizárólag a kijevi és a novgorodi lakosság elit csoportjait. Jelentős hatása ennek az orosz vidékre nem volt. A novgorodi lakosság többsége csak a XI. század végén keresztelkedett meg. Ennek ellenére a XI. században Kijevben és Novgorodban is több felkelés tört ki a keresztény vallás ellen. Ezekben a városokban még a XVI. században sem fogadta el a lakosság többsége a keresztény vallást (Borkáló I.kötet, 19-27). Az ortodox kereszténység elterjedése és a hódító háborúk kezébe jártak ezekben az évszázadokban, egészen a 19. század végéig. Ezért mevezte a zsidó származású kiváló magyar Kelet-kutató Vámbéry Ármin az iszlám mellett az ortodox egyházat is „religio

militans"-nak. Az orosz államot Vámbéry hódító, nem pedig civilizációs államnak tartotta. A keresztény kulturális minták elfogadása nagyon gyakran csak külsődleges volt, együttélt a régi vallási szokásokkal. Jandricev jegyzi meg, hogy annak ellenére, hogy a vogulok és az osztjákok több mint egy évszázada felvették a keresztény hitet, „titokban még pogány vallásukhoz ragaszkodnak. Amidőn a pópa meglátogatja az egyházközséget, elteszik a bálványokat, s felrakják az ikonokat, de mihamar elment a pópa a bálványokat teszik a díszhelyre” (Vámbéry, 2007, 105). Johnson szavaival élve, egyfajta „mechanikus” vallásosságról beszélhetünk (Johnson 2005), s az ortodox egyház befolyása a különböző ázsiai és szibériai területeken lényegében csak az orosz nyelv dominanciájával együtt erősödött. Ez az egység később sem jött létre. A 16. század második felétől és a 17. század elején a nyugati hatások erősödtek, de a Rostow-i modernizáció take-off-ja nem következett be, mivel a változást (a modernizációt) támogató értékek és azokkal egyetértő társadalmi csoportok (például a pravoszláv egyház bizonyos elit csoportjai) nem érték el a kritikus szintet a társadalomban (Rostow, 1971). Ezt Szolzsenyicin is felismerte a maga módján, mikor I. Pétert azért ostromozta, hogy nem vette figyelembe az orosz kultúra és civilizáció sajátosságait⁸. A nyugati modernizáció elemeinek meghonosításában I. Péter ugyan jeleskedett, de az eredmény felemásra sikeredett. Figyelme szinte az élet minden területére kiterjedt. Előírta a különböző jövedelmi osztályokba tartozók ruházatát is. Ez természetesen megkönnyítette az egyes osztályokba tartozók felismerését is. Aki viszont osztályának nem megfelelő ruházatot viselt, azt megbüntette, s az eset feljelentőjét az adott ruhával jutalmazták. Lényegesebb rendeletei is voltak. Az általa meghonosított közigazgatási területi beosztás kisebb módosításokkal 1927-ig volt érvényben. 1721-ben például kiadott egy rendeletet a kaszával való aratásról (Niederhauser 1966), amelyben mintákat közölt a kasza és gereblye helyes kinézetéről. A kasza elterjedésének érdekében bemutató gazdaságokat is szervezett. 1719-ben rendeletet adott ki a bánya kiváltságokról, amely csak kissé tért el a későbbi amerikai szabályozástól. Az új (Gergely) naptár bevezetéséről alkotott rendelete is egyértelműen a nyugati orientációt támogatta. Tipikus modernizációs kísérlet volt tehát I. Péteré a Rostow-i elmélet alapján, azaz másodlagos társadalomfejlődésnek volt nevezhető. Ugyanis nem alakult ki a „szerves fejlődés”, ami szükségtelenné tette volna a „felülről” jövő modernizációs kísérleteket, beavatkozásokat, de az is lehet, hogy a fejlődés „szervesülése” sokkal több időt vett volna igénybe (Kulcsár, 2017). A felvilágosodás tehát ilyen helyzetben érte Oroszországot, s Péter, Erzsébet és II. Katalin alatt tagadhatatlan kivirágzott, bár nem ellentmondások nélkül. Erzsébet cárnő alatt Lomonoszov kritikai munkássága volt a leghíresebb. Alacsony származása (egy halász fia volt) következtében jól ismerte a vidék viszonyait, németországi tanulmányai pedig megerősítették benne a racionalizmus eszméit, de a humanizmust is. Nagy Katalin uralkodása alatt több satirikus lap is megjelent, amelyben általában a „kellő önmérsékletnek” megfelelően bírálták a cárnő politikáját. Ha ez mégsem így történt, a bírálatokat

megfogalmazók „szilenciumra” ítéltettek, vagy száműzetésre⁹. Niederhauser (1996) említett válogatása elég meggyőző ahhoz, hogy lássuk, az oroszországi ipar, kereskedelem, bányászat stb. de a szellemi élet is komoly fejlődésnek indult ebben az időszakban. Szolzsenyicin sem mond ellent ennek. Egyrészt dicséri Oroszország ipari, kereskedelmi fejlődését, a gazdaság decentralizáltságát és rugalmasságát, másrészt a demokratikus intézményeket, többek között a felsőoktatás, a sajtó autonómiáját a 19. századi cári uralom alatt (Szolzsenyicin 1997, 180). Fukuyama (2012, 514) megerősíti ezt, amikor arról ír, hogy „Az orosz történelemben igenis voltak hagyományai a nyugati stílusú republikánus intézményeknek, illetve képviselői testületeknek.” Majd később: „Szó sincs arról, hogy Oroszország megrekedt volna történelme csapdájában. A IV. Ivántól, Pétertől és Sztálintól örökölt abszolutista előzmények ellenére az ország történelmében később is akadtak szabadabb időszakok” (u.o. 523 old.). Az intézményeket illetően szerinte korábban ilyen volt például a Zemszkij Szobor intézménye, vagy később a Duma.

A „kettőszakadt világ” keleti felében tehát sok esetben hasonló, vagy ugyanolyan folyamatok játszódtak le, mint a nyugati felében, csak megkésett jelleggel, de több esetben ez a megkésetttség nem is volt annyira kimutatható. Volguine (2001) például párhuzamot von Kanada és Szibéria betelepülésének folyamata között a 19. században, abban a vonatkozásban, hogy mindkét területen a szabadabb gondolkodású, innovatívabb, vállalkozó szellemű emberek, (többnyire korábbi parasztok) játszottak úttörő szerepet. Ennek bizonyítékát látja abban is, hogy az I. világháborúig a szibériai területek adták a világ vajtermelésének 16%-át, ami az orosz vajtermeléstöbb mint 60%-át jelentette. Az európai Oroszország, melynek területén az ortodox egyház és az állam jelenléte erőteljesebb, és a szibériai Oroszország között meglévő különbségek Volguine véleménye szerint máig megtalálhatók. A szibériai történet azt is bizonyítja, hogy a paraszti közösségek mintái nem voltak eleve vállalkozás és kapitalizmus ellenesek. A gazdaságban és a társadalomban tehát egyidőben többféle kulturális minta létezett és létezik. Az I. világháborút követő ismert történések megakasztották ezt a folyamatot Szibériában, de az európai Oroszország részein is (pl. a kulákok elleni küzdelem). Másoldalról azt is mondhatjuk, hogy ezek a történések emelték fel és éltették a tradicionális, a pravoszláv egyház által támogatott kulturális mintákat a számukra kedvezőtlen szovjet időszak alatt. A II. világháborúban Sztálin ki is használta az ortodox egyház befolyását a vidéki területeken. Enyhített az egyházat érintő szigorításokon, s cserébe elvárta, hogy az ortodox egyház papjai komoly propagandát fejtsenek ki a „haza megvédése” érdekében az ősi pravoszláv értékekre hivatkozva. Amíg élő hagyományos kulturális minták jelenlétét bizonyítja például Mamonova (2016) tanulmánya, amely a 2008-as „kresztyánszkij hod” kulturális gyökereit elemezte. Az orosz parasztok népes küldöttsége ment templomi zászlókkal Moszkvába, hogy Putyin elnöknek elpanaszolja a helyi oligarchiák magatartását és a falvak kétségbeesett helyzetét. Ez a magatartás volt tapasztalható a „cár atyuska” idejében és a parasztok által Sztálinnak írt levelekkel kapcsolatban is, meglehetősen kevés eredménnyel.

A 19. században újra kiújult a nyugat-kelet vita az orosz irodalomban. Maguk az írók, költők sem voltak konzervensek ezen a területen. Talán Puskin volt az, aki mindvégig nyugatra vágyott, de egzisztenciális okok miatt mégis a cárhoz fordult adományokért, állásért. Barátja és támogatója, az ukrán Gogol hasonlóképpen ingadozott a „Kelet” és a „Nyugat” között. Hatása óriási volt az orosz irodalomban. Ismerjük Dosztojevszkij kijelentését, miszerint „mindnyájan Gogol 'Kö-pönyeg'-éből bújtunk elő”. Szolzsenyicin tehát válogathatott a 19. század orosz írói közül, az élete végén vallásos misztikusként vándorolt Gogol útja érintette meg jobban, vagy Dosztojevszkij nyugat ellenességét és az orosz lélek irgalmas-ságát hangsúlyozó felfogását¹⁰ érezte magához közel, erre ma már csak következtethetünk Szolzsenyicin által adott interjúkból, illetve munkásságát értékelő írásokból. 1980-ban a The New York Times-nak adott interjújában például azt mondta, hogy „Dosztojevszkij spiritualitása közelebb áll hozzám, mint Tolsztojé”. Hasonlóan vélekedik Ericson (1980) a „Solzhenitsyn: The Moral Vision” c. könyvében, amikor arról ír, hogy Szolzsenyicin problémája a világgal éppúgy alapvetően metafizikai, mint Dosztojevszkij írásaiban látható.

Szolzenyicin elítélte Oroszország hódító politikáját, elsősorban a kommunizmus alatti időkben történeteket, s azt látta jobbnak, ha Oroszország a megbánás és az önmérséklet útját követi, s így erősíti egységét, az egységes pravoszláv gondolkodásmódot, erkölcsöt. Rosszallotta Oroszország terjeszkedő politikáját, s ebben egy véleményen volt az egyébként általa kevésre becsült Gorbacsovval, aki Kissinger (1994, 176) szerint azt mondta, hogy Oroszország esetében „a területi terjeszkedés a gyengeség jele volt”.

Miután visszatért az USA-ból Oroszországba, Szolzsenyicin a neki ajándékozott Moszva közelében lévő területen épített házában telepedett le. Putinhoz való viszonya ellenmondásos volt. Nem szolgálta őt tanácsadóként, de mint néhány hónappal a halála előtt (2008 április) William Burns amerikai nagykövetnek elmodta, becsülte őt, mert Putyin alatt a nemzet újra felfedezte, hogy mit jelent orosznek lenni. Putyin politikáját más vonatkozásokban viszont erősen kritizálta (The Guardian december 2. 2010. WikiLeaks cables, Luke Harding). Huntington (2001) szerint Putyin mellett még az ortodox egyháznak volt ebben a felfedezésben kiemelkedő szerepe, mivel az oroszokat „összekötötte ezeréves történelmükkel”.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a „kettévált világ” keleti fele, úgy, ahogy Szolzsenyicin feltételezte, értékelte, egyáltalán nem létezik és nem is létezett. Nemcsak azért, mert ő is lényegében csak Oroszországra gondolt, azaz Oroszország volt az „egyik fél”, hanem azért is, mert évszázadok óta, s a jelenben is nem az „egységesülés” trendje érvényesül. Hmelnickij kozák hetman 1654-ben például felajánlotta Ukrainát az Orosz cárnak, hűséget esküdött neki, amit az elfogadott, s megkezdte Ukrajna „oroszosítását”. Politológiai – szociológiai szempontból tehát egyáltalán nem lenne indokolt Hmelnyickij lo-vasszobra Kijevben és nemzeti hősként való ünneplése, mivel zavaros politikai tevékenysége meglehetősen hátrányos volt a feltételezett ukrán autonómia

létrejötte szempontjából, s mindamellett Ukrajna társadalmi szerkezetét is kedvezőtlenül befolyásolta. Ukrajna felajánlása a cári koronának azonban egyuttal komoly rést ütött az orosz egységesülés hajóján, mivel egy újabb civilizációs éket vert az orosz birodalomba, nevezetesen a hovatartozást sokszor vitatott ukrainai nyugati területeken élő római katolikus népesség képében. Mindennek következménye ma is látható. Oroszország tehát maga sem egységes, hanem hallatlan sokszínűséget mutat társadalmi szerkezetet, kulturális tagoltságot, a gazdasági teljesítményt illetően, s sem érthető meg sem múltja, sem jelene, s valószínű jövője sem csak egy kiemelt dimenzió (ortodox vallás) alapján.

„SZÉTSZAKAD VILÁG” MÁSIK FELE – TÖRTÉNELMI METSZET

A „szétszakadt világ *harmadik* felével” nem foglalkozunk, mivel kultúrák történetileg burjánzó sokaságát kellene valamilyen mederbe terelnie szolnsenyicini gondolatvilág alapján, amire nem is lennénk képesek.

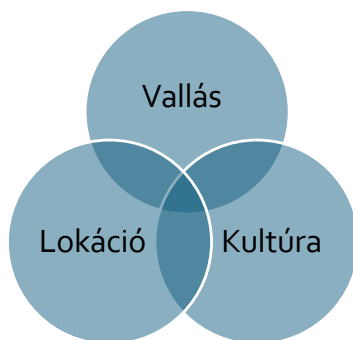
Az első kérdés, amit feltehetnénk a „szétszakadt világ” másik felével kapcsolatban az az, hogy „hol van a Nyugat határa, van-e egyáltalán, s ha igen, melyek azok az indikátorok, amelyek rögzítik ezt a határt?” Samuel P. Huntingtonnak, aki Francis Fukuyama PhD. témavezetője volt, van erre válasza, amit a kilencvenes évek elején a Foreign Affairs egyik számában közölt, majd továbbfejlesztett és 1998-ban könyv formában is megjelent, a magyar kiadás pedig 2001-ben látott napvilágot az Európa Könyvkiadó jóvoltából. A válasz nem az országhatárok, vagy a politikai rendszerek választóvonalait, hanem a civilizációk és a civilizációkat elválasztó kulturális és mentális határok jelentőségét hangsúlyozta. Ferguson (2011, 49) Huntington nyomán azt emelte ki, hogy valójában egy sajátos norma és intézményrendszerrel van szó, de ami igen lényeges, a határvonalak szerinte „végtelenül elmosódottak”. Huntington (2001, 258) szerint a keleti és a nyugati civilizáció között húzódó határ legalábbis Európát illetően elég világos. „Európa ott ér véget, ahol a nyugati kereszténység, és ahol az iszlám és az ortodoxia világa kezdődik.” Tegyük hozzá, hogy ebbe bennefoglaltatik a római jog, elsősorban a kifinomult polgári jog alkalmazásának hatóköre is. Könyvének 258. oldalán lévő térképen meghúzott határ vonala kettészeli Ukrajna és Fehér-Oroszország területét, jelezve a civilizációs határok és a politikai határok eltéréseit. Az Európai Unió határainak kiterjesztése az ortodox területekre (Románia, Bulgária), ebből a szempontból alaposan még nem vizsgált következményekkel járt, és járhat a jövőben, amikor Ukrajna csatlakozása valaha komolyan szóba kerül.

Huntington az említett könyvében hét plusz egy alapvető civilizációt sorol fel (kinai, japán, hindu, iszlám, ortodox, nyugati, latin-amerikai és esetleg afrikai). Témánk szempontjából azonban nem az a fontos, hogy ez a felsorolás helyes-e vagy sem, hanem az, hogy tudjuk-e értelmezni ezeket a civilizációkat, elemezni egymáshoz fűződő viszonyukat, s mindezt úgy, hogy megértsük a civilizációk kapcsolatával összefüggő történéseket. A következőkben a „nyugati” civilizációt

tesszük elemzésünk központjába, mivel Szolzszenyicin ezzel a civilizációval kapcsolatban „kongatta meg a vészharangot”. Mint már annyiszor, most sem volt következetes önmagához, mivel néhány évvel a harvardi beszéd előtt (1973) még a Nyugatot nagyon dinamikus és rugalmas civilizációnak tartotta, amely képes elhárítani a válságot (Szolzszenyicin 1997). Úgy látszik hogy 1978-ra kiderült, hogy ez mégsem sikerült. A nyugati kultúra válságát európai gondolkodók is felvetették. Spengler például a XX. század elején kijelentette, hogy a „nyugati képzőművészet végetért” (2023, I. 394. old.), majd munkája végén a pénz és a cezarizmus hatalmának feltartóztatatlan térnyerését vizionálta.

Huntington civilizációinak vezető dimenziója a vallás. Ebben közös Szolzszenyicinnel, de másban már nem. A vallás kiemelkedő szerepe a civilizációkban azonban felvet egy kérdést. *A vallás, a földrajzi lokáció és a kultúra bonyolult összefüggéseinek kérdését.* A vallás valóban kötődik bizonyos mértékig a földrajzi lokációhoz, de nem feltétlenül (legjobb példa erre a zsidó vallás). Hasonló a helyzet a vallás és a kultúra esetében, valamint a földrajzi lokáció és a kultúra vonatkozásában is. Huntington válasza tehát nem elégséges, noha fontos hozzájárulás ahhoz, hogy egy kicsit alaposabban tárjuk fel a civilizációk szociológiai térképét.

1. ábra – A civilizáció dimenziói

Forrás: a szerző

A vallás és a kultúra viszonyával kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy esetünkben a két kategória különválasztása arra a szerepre utal, amelyet a vallási intézmények betöltöttek a történelem, elsősorban a politika és a gazdaság változásai során, mind „Nyugaton”, mind „Keleten.” A vallási intézmények igen erősen „belebonyolódtak” a politikai és gazdasági eseményekbe, s így önálló szereplőként léptek fel. Ez a szerep lényegesen különbözik attól, amelyet a kultúra fogalmán belül értelmezhetünk. Ez a „belebonyolódás” napjainkban is létezik, s igazán ez adja az egyházi intézmények stabilitását.

Szolzszenyicin által „Nyugatnak” nevezett terület, vagy kultúra meghatározása láthatóan elég komplikált feladatnak tűnik. Korábban már feltettük azt a kérdést, hogy vajon milyen indikátorok határozzák meg egy civilizáció határait? A kérdést nagyon nehéz eldönteni. Milyen, a valláshoz kapcsolódó indikátorok lehetnek például meghatározóak? Korábban orosz példák alapján világos volt, hogy legalábbis kétfelé kell szednünk a választ. Egyrészt a látható, identitást igazolni látszó indikátorok, amelyeket igen egyszerű meghatározni, mint például az öltözködési szabályok betartása, étkezési szabályok betartása, vagy a vallási rituálék követése. Elég ez vajon? Biztosítják ezek automatikusan az erkölcsi szabályok betartását a mindennapi életben? Másfelől a vallás belső, transzcendens, metafizikai lényegének elfogadása, amely vagy együtt jár a külső jegyekkel, vagy nem. Más megközelítésben: a vallástól függetlenül létező kulturális vonások, életvezetési szabályok, a kulturális hagyományok elfogadása lehet a döntő?

A három dimenzió közül talán a földrajzi lokáció meghatározó ereje csökkent a legerőteljesebben. Hol van már Európában a „Cuius regio, eius religio!” szabályozó erejének elfogadása? Ha a földrajzi lokáció szerepét alaposabban figyeljük, azt láthatjuk, hogy bár csökkenő arányban, de még mindig találunk olyan országokat, amelyek erőteljesen figyelnek bizonyos vallási szabályok betartására (öltözködés, étkezés stb.), de valójában csak ezeket a külső jegyeket tudják igazán kontrollálni. A jellemzőbb az, hogy nem lényegtelen kivételektől eltekintve, mint például egyes iszlám csoportok és általuk alkotott intézmények, a kisebb közösségek, vagy lokációk keretében találhatunk gyakrabban belsőleg is elfogadott és a vallási szabályok által irányított életmódot. Lásd például az Amish közösségeket az Egyesült Államokban, bár jó pár éve ők is kettészakadtak (Old order és New Order közösségek) (Kraybill, 1989; Hostetler, 1993). Ilyeneket találhatunk továbbá a nyugati társadalmakban az egyes mecsetek köré szerveződő iszlám szellemi közösségekben is.

Ha a „hanyagolt Nyugat”-ra vonatkozó Szolzszenyicin féle ideológiai álláspontot követjük, jó távolról kell szemlélnünk például az Egyesült Államokat, vagy Európát, hogy túláltalánosításunk elfogadhatóvá váljon. Huntington megjegyzi, hogy legalább akkora különbségek vannak a modern kultúrájú társadalmak között, mint a modern és a hagyományos társadalmak között. A Nyugat tehát nem egységes, kultúrájában és gondolkodásában és nem is volt soha, éppúgy, mint a Keleti társadalmak. Huntington még hozzáteszi, hogy a fokozott kapcsolatok ellenére nem várható egy közös kultúra kialakulása sem. Sőt, a volt tanítvány Fukuyama (2007) megállapítja, hogy a különböző kultúrák kölcsönhatásából nem valamiféle közös kultúra, hanem alkotó jellegű változások születnek. Japán, Dél-Korea és más államok példája mutatja, hogy gazdaság, de a mindennapi élet területén is jól megfér egymás mellett a „nyugati” és az „ázsiai” kultúra jónéhány jellegzetes vonása. Ez még nem veszélyezteti se a japán, a szingapuri, vagy a tajvani civilizáció kulturális vonásainak fennmaradását. Korábban nem látott mértékű egyenlőtlenségeket okoz néhány területen, de a

társadalom „öngyógyító” potenciálja a legtöbb esetben működésbe lép és korrekciókat hajt végre. Ez a beavatkozás várható, mivel ahogy Fukuyama írja egy másik könyvében, „a politikát sokkal könnyebb megváltoztatni, mint a kultúrát” (Fukuyama, 2014, 187).

A „Nyugat hanyatlása” messziről nézve is kérdéses lehet, mivel attól függ, milyen indikátorokkal mérjük – gondolatban - ezt a jelenséget. Mérjük ezt a jólét okozta bátorsághiánnyal, mint Szolzszenyicin enlítette, aki példaként az USA Vietnámból való kivonulását, mint a gyávaság példáját említette? Akkor mit kezdünk a Szovjetunió Afganisztánból való kivonulásával, igaz annál az esetben a jólét még bizonyos mértékig hiányzott.

Mérjük talán a Nyugat hanyatlását a demográfiai helyzet romlásával, a születésszám csökkenésével, ezen keresztül a társadalom előregedésével? De akkor mit kezdünk azokkal a népcsoportokkal, amelyek szaporodása kiemelkedő az Egyesült Államokban, vagy azokkal, amelyek nem élnek jólétben Amerika „el-felejtett helyein” (Lyson, Falk 1994)? Mikor hanyatlik egyáltalán a társadalom? Az indikátorok megválasztásán ebből következően igen sok múlik. De még a jól megválasztott indikátorcsomag, mivel egyben értékválasztást is tükröz, sem jelent garanciát, hogy kimutassuk a hanyatlást, mivel elkövetjük azt a típusu hibát is, hogy a társadalom és/vagy a gazdaság átalakulása során nem vesszük észre az indikátorok jelentőségének változását, esetleges eltűnését és a helyükbe lépő új mennyiségi, vagy minőségi jelzéseket. Tipikusan ilyen folyamat a társadalomban a foglalkoztatási szerkezet, vagy a gazdaság szektorstruktúrájának átalakulása, ami ha a történelmet nézzük, végtelen folyamatnak tűnik.

A 20. és a 21. század fordulóján egy amerikai szociológus, Robert D. Putnam publikált egy nagy hatású könyvet¹¹ „Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community” címmel (Putnam, 2000). A könyv bemutatja, hogy az amerikai társadalom tagjai a korábbi évtizedekhez képest megváltoztatták közösségi életüket, társas kapcsolataikat. Például veszítettek jelentőségükből a közösségi szinterek, fogyóban vannak a vendégek, baráti körök. Bezárnak a teke és egyéb klubok, tánctermekek. Az Amerikában olyan erős közösségi, szomszédsági szolidaritás is veszít erejéből. Az emberek életmódja megváltozott, mint annyiszor a történelemben, de ezek a változások korántsem érintettek minden társadalmi csoportot egyformán és főként nem egyidőben. A társadalom átalakulása újra és újra felülvizsgálatra szorítja tehát a korábban említett indikátor készletet, annak érvényességét és megbízhatóságát. Továbbmenve, a társadalomnak és közösségeiknek, nem is beszélve intézményeiről egy kíváncsnak tartott értékrendszer alapján újra és újra meg kellene újulni, mondja Putnam, hogy senki se „tekézhessen egyedül”.

ÖSSZEFOGLALÁS

Alekszandr Szolzsenyicin Nobel díjas orosz író irodalmi tevékenysége hatalmas, emberek milliói ismerték meg általa a szovjet rendszer „bugyait”. Naivitása következtében, miszerint nem gondolt kellőképpen arra, hogy a II. világháború alatt a szovjet hadseregben a frontról küldött leveleket „gondos szemek vizsgálják”, megismerte a GULAG szigetvilágot, s írói munkássága is döntően erre, valamint a szovjet rendszer embertelenségeinek feltárására irányult. Társadalompolitikai esszéiben már nem sikerült oly alapos elemzéseket adni az orosz viszonyok alakulásáról. Ezek az írások sok esetben nem elsősorban a nyugati viszonyokat elemzik, vagy bírálják megalapozottan, hanem az orosz történelemre támaszkodva megkísérelnek egy kivezető utat felvázolni a társadalom számára. Ebben központi szerepet szán az ortodox pravoszláv vallásnak, intézményeinek, erkölcsi útmutatásainak. Mivel sokszor nem fogalmaz pontosan és társadalomszemlélete is kissé egysíkú, többször árnyalja álláspontját, mint például I. (Nagy) Péter cár esetében.

Történelmi írásaiban Szolzsenyicin nem vette eléggé figyelembe azt, hogy az orosz társadalomban mindvégig egyaránt megtalálhatók voltak a nyugati kultúrához, eszmékhez közel álló írók, politikusok és a nyugat ellenes befolyásos politikusok, szellemi áramlatok. Valószínűleg ez vezetett oda, hogy az 1970-es évektől egyre erőteljesebb vonása esszéinek a „hanyatló Nyugat” és az orosz óhitű ortodox gondolkodásmód, kultúra szembeállítás. Nyugat ellenességében szellemi mesterének Dosztojevszkij tekinthető. Ennek a metafizikai alapokon nyugvó Nyugat ellenes felfogásnak talán legismertebb terméke a Harvard egyetem évváróján, 1978 júniusában tartott beszéde.

Tanulmányunkban Megpróbáltuk érzékeltetni, hogy az említett megközelítés szociológiai értelemben komoly hibákat rejt magában. Talán a legjelentősebb hiba Szolzsenyicin történelem szemléletének differenciálatlansága. A történelemről alkotott nézetei éppen ezért talán csak propagandisztikus célból vehetők figyelembe. Ezen a területen hatása viszont igen jelentékeny, bár irodalmi műveinek hatását meg sem közelíti.

A „kettészakadt világ” keleti és nyugati felét tehát egyaránt jellemzi a sokszínűség a civilizáció általunk felvázolt dimenziói mentén. A politikai törekvések érdeküknek megfelelően természetesen hol az „egységesülés”, hol a „sokszínűség” pártán állnak, de az általunk képviselt szociológiai megfigyelés történeti nézőpontból egyszerűen tartja jellemzőnek mind a kettőt.

JEGYZETEK

- 1 A beszéd elérhető angol nyelven: <https://www.americanrhetoric.com/speeches/PDFFiles/Alexandr%20Solzhenitsyn%20-%20A%20World%20Split%20Apart.pdf>
- 2 Bizonyára a másik oldalon is hasonló volt a helyzet, legfeljebb az ilyen könyv még nem született meg, vagy nem nyilvános.
- 3 A név a „Hét mesterlövész” (Magnificent Seven) c. 1960-ban készült amerikai film címére utal, amely pedig Kurosava Akira a „Hét Szamuráj” c. filmjének amerikai változata. Kurosava filmjét viszont John Ford weszternjei ihlették, így a kör bezárult.
- 4 IV. Iván mellékeve többféleképpen használatos. Magyarországon elsősorban a „rettegett” jelző terjedt el, illetőleg a „rettenetes”, de használják a „félelmetes” kifejezést is. Bonkáló Sándor (1924) irodalomtörténész a „szigorú” jelzőt tartja pontos fordításnak. Ezzel a jelzővel illették a területi hódításairól ismert III. Ivánt is.
- 5 Eredeti nevén Grigorij Lukjanovics Szkuratov-Belszkij. A jelenlegi Észtország területén csatában esett el 1573-ban.
- 6 Személye ismert Puskin drámája nyomán is, amelyből Muszorgszkij írt szövegkönyvet és az opera zenéjét szerezte.
- 7 Bonkáló egy érdekes esetet említ, amely jól mutatja az egyházi vezetők ellenállását és a kultúrát, amin az ellenállás alapult. Mikor Péter saját jelöltjét szerette volna pátriárkává megválasztatni, a papság képviselőiben ezek a vezetők három okot említettek, amelyek kizárták a jelölt alkalmasságát. Az első kifogás az volt hogy a jelölt ortodox püspök barbár nyelveken beszél (latin, francia), a második, hogy a kocsisa a bakon ül, nem a lógós lovon (side-horse, chain horse, azaz a kocsihoz kötött, de nem húzó ló), a harmadik kifogás az volt, hogy nem elég hosszú a szakála (Bonkáló I., 33.).
- 8 Később elismerte, hogy túl szigorúan járt el I. Péter megítélésekor.
- 9 Ritka eset volt A. N. Radistyevé, aki egy tréfát komolyan véve, miszerint újra Szibériába származik már I. Sándor cár alatt, aki egyébként a törvényhozási munkába is bevonta őt, öngyilkos lett.
- 10 Ez utóbbi ábrázolás is Gogoltól származik. A „Levelek”-ben ő írja le először a Szibériai száműzetésbe induló köztörvényes, vagy politikai elítélteknek adott adományozó, vigasztaló nép viselkedését, mint az orosz néplélek jellemző vonását. Ezt a jellemzést azután több orosz író is átvette, többek között Dosztojevszkij is.
- 11 Clinton elnök meg is hívta a Fehér Házba, egy konzultációra.

IRODALOMJEGYZÉK

- Andrew, Ch. 2018. *Secret World: A History of Intelligence*. Yale University Press. p- 960. ISBN 13 978-0300238440
- Bonkáló, S. 1924. *Az orosz irodalom története I-II*. Athenaeum. Budapest. 200, 208. old.
- Bulgakov, M. 2023. *A Mester és Margarita*. Európa könyvkiadó Budapest. ISBN 978 963 504 763 5. 542. old.
- Ericson, E. E. 1980. *Solzhenitsyn: The Moral Vision*. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans, 239 p. ISBN 978-0802817181.
- Ferguson, N. 2011. *Civilizáció. A nyugat és a többiek*. Scolar Budapest. 452 o. ISBN 978 963 244 288 4.
- Fukuyama, F. 2007. *Bizalom*. Európa Könyvkiadó. p. 613. ISBN 978 963 07 8383 5.
- Fukuyama, F. 2012. *A politikai rendszer eredete*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 688. old. ISBN 978 963 05 9193 5.
- Fukuyama, F. 2014. *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó. Budapest. p. 738. ISBN 978963 07 9573 9.
- Hostetler, J. A. 1993. *Amish Society*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore. p. 435. ISBN 0 8018 4442 8.
- Huntington, S. P. 1998. *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó. 646. old. ISBN 963 07 7084 9.
- Johnson, P. 2005. *A kereszténység története*. Európa Könyvkiadó. Budapest. ISBN 963 07 7857 2.
- Kissinger, H. 1994. *Diplomacy*. Simon & Schuster. New York. 912. p. ISBN 0-671-51099-1.
- Kraybill, D. B. 1989. *The Riddle of Amish Culture*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore. p. 304. ISBN 0 8018 3682 4.
- Kulcsár, L., 2017. *A vidékfejlesztés elméleti megközelítése*, Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 228 p. ISBN: 9789732611913.
- Lyson, T. A., Falk, W. W., 1993. (eds.) *Forgotten Places. Uneven Development in Rural America*. University Press of Kansas. p 278. ISBN 0 7006 0593 2.
- Mamonova, N. 2016 Naive Monarchism and Rural Resistance in Contemporary Russia. *Rural Sociology* Vol. 81. 3. 316–342.
- Niederhaurer, E. 1966. *Az orosz felvilágosodás*. (válogatás) Gondolat. Budapest. 255. old. ISBN 963 07 6267 6.
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster. New York. 541. ISBN 978 0 684 83283 6.
- Rostow, W. W. 1971. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. 2. edition. Cambridge University Press. ISBN 978-0521096508.
- Spengler, O. 2023. *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. I.-II. Noran Libro Kiadó. Kosuth Kiadó. ISBN 978 963 636 185 3ö.
- Szoltsenyicin, A. 1997. *Az „orosz kérdés” a XX. század végén*. Esszék. Európa könyvkiadó. Budapest. 377.o. ISBN 963 07 6267 6
- Szvák, Gy. 1982. *A cári autokrácia történelmi, társadalmi alapjai. Medvetánc*. 2-3. 49-72. old.
- Vámbéry, Á. 2007. *A Nyugat kultúrája Keleten*. Lilium Aurum. Dunaszerdahely. ISBN 978 80 8062 347 0.
- Volguine, I. V. 2001. Resentment to Capitalism: The Transformation of the Peasant Tradition in Russia. *Eastern European Countryside*. EEC No 7/2001.19–33 p.

AZ ÚJ BIZONYOSSÁG: VILÁGHÁBORÚ NÉLKÜL VÁLTOZÓ VILÁGREND

Sárvári Balázs*

Absztrakt

Szolcsenyicin harvardi beszéde világtörténelmi fordulópontot jelentő évben hangzott el. Mao két évvel korábbi halálát követően 1978-ra vált egyértelművé, hogy Kínában a hatalom Deng Xiaoping kezében koncentrálódik, akinek *reform és nyitás* jelszavakra épülő programja 4 évtized alatt Kínát a világ legerősebb két hatalmának egyikévé emelte. Szolcsenyicin akkori állítása az volt, hogy a nyugati országok geopolitikai hatalma csak akkor tartható fenn, ha elkerülük a partneri kapcsolatot Kínával. Jelen írás Kína aktuális gazdasági és politikai potenciáljának tükrében a Szolcsenyicin által felvázolt világhatalmi szerkezetváltások elemzésére vállalkozik. Ennek során gazdaságelméleti érvelést, összehasonlító fogalomelemzést, valamint statisztikai adatokat használunk. A fejezet következtetése, hogy Kína felzárkózása mellett is elérhető, hogy tartósan kooperatív félként illeszkedjen be a globalizáció intézményrendszerébe. Ehhez elsődlegesen arra van szükség, hogy a Nyugat megértse az eltérő kulturális háttérre épülő kínai világképet, és képes legyen ebből levezetve megérteni Peking gazdasági és biztonságpolitikai lépéseit.

Kulcsszavak: Amerikai Egyesült Államok, geopolitika, Kína, koevolúció, reform és nyitás, Szolcsenyicin

THE NEW CERTAINTY: WORLD ORDER MAY CHANGE WITHOUT A WORLD WAR

Abstract

Solzhenitsyn's speech at Harvard was delivered in a year that marked a turning point in world history. After Mao's death two years earlier, it became clear by 1978 that power in China was concentrated in the hands of Deng Xiaoping, whose program based on the slogans of reform and opening raised China to one of the world's two strongest powers in 4 decades. Solzhenitsyn's claim at the time was that the geopolitical power of Western countries could only be maintained if they avoided a partnership with China. In light of China's current economic and political potential, this paper undertakes to analyze the structural changes in world power outlined

* Dr. Sárvári Balázs, PhD, egyetemi adjunktus, Közgazdaságtan Intézet, Budapesti Corvinus Egyetem

by Solzhenitsyn. In doing so, we use economic theoretical reasoning, comparative conceptual analysis, and statistical data. The conclusion of the chapter is that even with China catching up, it is still possible to fit into the institutional system of globalization as a permanent cooperative party. For this, it is primarily necessary for the West to understand the Chinese worldview based on its different cultural background, and to be able to derive an understanding of Beijing's economic and security policy steps based on this.

Keywords: *United States of America, Geopolitics, China, Coevolution, Reform and opening, Solzhenitsyn*

BEVEZETÉS

A tanulmány célja

Szolzszenyicin harvardi beszéde világtörténelmi fordulópontot jelentő évben hangzott el. Mao két évvel korábbi halálát követően 1978-ra vált egyértelművé, hogy Kínában a hatalom Deng Xiaoping kezében koncentrálódik. A Kínai Kommunista Párton belüli csoportok harcából¹ győztesen kiemelkedő Denget ebben az évben választották meg a Kínai Népi Politikai Tanácskozó testület elnökévé². A *reform és nyitás* jelszavakra épülő programja 4 évtized alatt Kínát a világ legerősebb két hatalmának egyikévé emelte.

Szolzszenyicin azt vezette le, hogy a nyugati országok geopolitikai hatalma csak akkor tartható fenn, ha elkerülik a partneri kapcsolatot Kínával. Jelen fejezet Kína aktuális gazdasági és politikai potenciáljának tükrében a Solzszenyicin által felvázolt világhatalmi szerkezetváltások elemzésére vállalkozik. Solzszenyicintől eltérően a mellett érvelünk, hogy Kína felzárkózása mellett is elkerülhető, hogy egyoldalúan a maga kezébe összpontosítsa a világhatalmat. Ehhez elsődlegesen arra van szükség, hogy a Nyugat megértse az eltérő kulturális háttérre épülő kínai világképet, és képes legyen ebből levezetve megérteni Peking gazdaság- és biztonságpolitikai lépéseit. Ennek során gazdaságelméleti érvelést, összehasonlító fogalomelemzést, valamint statisztikai adatokat használunk.

Érvelésünk során a biztonság és a bizonyosság terében helyezzük el a világrend XX. századi változásait, a kínai felzárkózást geopolitikai és kulturális keretben értelmezzük, és összefoglaljuk azt az elméleti háttérrel, ami alapján lehetőségessé válik, hogy Kína tartósan kooperatív félként illeszkedjen be a globalizáció intézményrendszerébe.

A tanulmány fogalmi háttere

A biztonsághoz globális biztonságpolitikai szempontból közelítünk. Ebben a keretben a biztonságot elsősorban annak függvényeként értelmezzük, hogy létezik-e olyan hatalmi központ, amely egyszerre képes és eltökélt is arra, hogy világrend szintű változásra törjön.

A bizonyosságot biztosnak vélt tudásnak, általánosságban elfogadott meggyőződésnek tekintjük. Jelentéstartamát ezért a nagyhatalmakhoz kötődő kulturális hagyományok alapján vizsgáljuk. Elsősorban nem az univerzális bölcséleti törvényekre szeretnénk a figyelmet irányítani most, hanem azokra a gondolatokra, amelyek egyes korokban, tradíciókban alapvetésként szolgáltak, majd idővel mégis megkérdőjeleződtek, s így az abszolútból relatívvá váltak.³

XX. SZÁZAD HATALMI DIALEKTIKÁJA

A beszéd felépítését tekintve fontos megállapítanunk, hogy a fő biztonságpolitikai kockázat megállapításával indít: „Bármely kortársunk könnyűszerrel azonosít két világhatalmat, melyek mindegyike mára már képes teljesen megsemmisíteni egymást.”⁴. A továbbiakban ezen állítást értelmezi, ezért elemzi a gazdasági, kulturális és történelmi okokat, és a helyzetképből jövőre vonatkozó tanácsokat is megfogalmaz. Elsőként elevenítsük föl azt a részletet, amiben a hitleri Németországhoz és a Szovjetunióhoz hasonlítja a leendő kínai államot.

„...a 20. században a nyugati demokrácia nem nyert egyetlen lényeges háborút sem egy kontinentális szövetséges védelme és segítsége nélkül, amelynek filozófiáját és ideológiáját azonban nem kérdőjelezte meg. A második világháborúban Hitler ellen ahelyett, hogy saját erővel győzött volna – amely erők minden bizonnyal elegendők lettek volna – a nyugati demokrácia egy másik ellenséget termelt ki, a Szovjetuniót, ami még rosszabbnak bizonyult, hiszen Hitlernek soha nem volt annyi erőforrása és oly sok embere, sem nem kínált fel vonzó alternatívákat, valamint nem volt akkora támogatottsága a Nyugaton. Már most is hallhatunk Nyugatról olyan hangokat, hogy egy harmadik hatalomtól kell védelmet szerezni a következő világkonfliktusban fellépő agresszió ellen, amennyiben lesz ilyen. Ebben az esetben Kína lenne a védőpajzs. De ilyen kimenetet nem kívánnék a világ egyetlen országának sem. Elsősorban azért, mert ez újra egy kudarcra ítélt szövetség lenne a gonosszal, emellett haladékatul esne annak a napjaink Kambodzsájához hasonló népiirtásnak, melyet az amerikai fegyverekkel felszerelkezett milliárdos létszámú Kína tudna végrehajtani.” (ibid)

ÚT AZ AMERIKAI-KÍNAI STRATÉGIAI KAPCSOLATHOZ

Németországgal és a Szovjetunióval szemben a Kínához társított fenyegetés másik „világból” érkezik, amely eltérő értékrendre, sajátos bizonyosságokra épül. Fontos tehát megvizsgálnunk, hogy mi készítette elő egyik és másik oldalról az amerikai-kínai közeledést, ami a beszéd idején már közel évtizedes folyamatnak számított.

A II. világháborút követően a nyugati és a maoista elképzelés az aktuális világrendről egyaránt hármas tagolású, ám merőben különböző tartalmú volt. A francia Sauvy írásában (1952) jelent meg elsőként a *harmadik világ* elnevezés, ami külön csoportként definiálta azokat az országokat, amelyek sem a kapitalista első, sem a kommunista másodikkal nem léptek szövetségre. Mao későbbi (1974) és jóval hierarchikusabb *három világ elmélete* a hidegháború két szuperhatalmát sorolta az első világhoz, amelyet az európai országok mellett Kanada, Japán és Óceánia követtek, miközben önálló csoportot alkottak a fejlődő országok.

Ebben a keretben válnak értelmezhetővé a nyugati, illetve a kínai biztonságpolitikai szempontok. Szoltszenyicin két „*gonosszal kötött, kudarcra ítélt szövetséget*” lát az amerikai-szovjet és a beszéd idejében még jövőbeli amerikai-kínai együttműködésben. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy mind a szovjetekkel, mind pedig a Kínával való nyugati együttműködés mögött közvetlen biztonságpolitikai fenyegetettség állt. Az 1939-es Molotov-Ribbentrop-paktum nem csak katonai semlegességről biztosította a feleket, hanem magában foglalta Közép- és Kelet-Európa felosztási tervét is, azaz tartós, birodalmi szintű együttműködés alapját kínálta. Ennek a lehetősége stratégiai lépést követelt, ezért a Moszkvával való szövetség a német-szovjet kooperáció ellehetetlenítésének intézményesítése volt. Még ennél is fenyegetőbb volt a veszélye az 50-es években a két kommunista vezetésű hatalom közös globális fellépésének. Azonos ideológiai bázisuk magában foglalta az expanzív, nemzetközi küldetésudatot. Ezúttal a Kínai Népköztársaság és a Szovjetunió szövetsége jelentett kényszert a Pekinggel való megegyezésre.

A kommunista tömbön belül Sztálin halála ideológiai-hatalmi konfliktusnak nyitott teret. Pekingnek egyre óvatosabban kellett manővereznie a szovjet expanzionizmus jelentette fenyegetéssel szemben, aminek a Kína északi határán állomásozó szovjet haderő adott nyomatékot. A háború esélyéről titkos amerikai dokumentumok is beszámoltak: „hisszük, hogy Peking óvatos marad a határterületeken a katonai feszültsége kialakításával kapcsolatban és valószínűen nem kezd hasonló erőfelvonulatra a kínai oldalon”. (National Intelligence Estimate 1968. p. 14) Moszkva és Peking harcában hamar kiderült, hogy Kína képtelen kellő támogatottságot szerezni ahhoz, hogy kettészakítsa a kommunista világmozgalmat, ezért Mao új taktikát választott. Egyrészt egy új hatalmi kör, a fejlődő országok felé fordult, másrészt felvette a kapcsolatot az Egyesült Államokkal. Ennek eredményeként már a 60-as években megkezdődött Nixon elnök pekingi látogatásának (1972) előkészítése. (Salát 2000)

Szoltszenyicin frappáns dialektikus megközelítése azt sugallja, hogy az Egyesült Államok és Kína közeledése még drámaibb kimenetellel fenyeget, mint a korábbi szovjetekkel való kooperáció, mert Amerika maga is a kínai *népirtás áldozatául esik* majd. Korábban a nyugati tézis és a hitleri antitézis feloldása a szovjetekkel való együttműködésen keresztül bipoláris világrendhez vezetett. Ezen belül a szovjet antitézist azzal tudta Amerika újabb szintézzé formálni,

hogy Kínát a kommunista tömb országaiétól eltérő fejlődési pályára segítette. A beszéd arra figyelmeztet, hogy ez utóbbi esetben az új szintézis fő karakterét már nem Amerika adja majd, mivel az új világrend Kína központú lesz. Ellenérveinket előkészítendő a következő alfejezetben a biztonság és a bizonyosság prizmáján keresztül teszünk kísérletet a XX. századi világrendváltások összefoglalására.

BIZTONSÁG ÉS BIZONYOSSÁG A XX. SZÁZADI VILÁGRENDVÁLTOZÁSOK SORÁN

A Pax Britannica évszázadát követő új világrend kialakulása és az új hegemon kiemelkedése háborús konfliktuson keresztül valósult meg. A legsúlyosabb következmények azonban túlmutattak a közvetlen áldozatokon. Egyfelől a megváltozott európai erőviszonyok, másfelől a Németországra erőltetett gazdasági jóvátétel és politikai nyomás terhe együttesen egy újabb világháborúhoz vezettek. Biztonságpolitikai szinten a világrendváltás újabb globális háborút termelt ki. Amerika globális vezető szerepe azt jelentette, hogy a zsidó-keresztény gyökerű civilizáció először tapasztalta meg, hogy az ismert világ legerősebb hatalma az óceánon túlra kerül. Ez a szövetségi kapcsolat okán nem jelentett biztonsági fenyegetést Európa számára, de véget vetett az évezredes európai erőfölénynak, s annak a korszaknak, hogy a *világot* az öreg kontinensről irányítják. Szintén a bizonyosság szintjén volt megrendítő erejű, hogy a Führer demokratikus választásokon emelkedett hatalomra, ami megingatta a vélekedést, hogy a választásos rendszerek nem veszélyeztetik a nemzetközi békét.

A Harmadik Birodalom legyőzését követő új világrend, a hidegháború önmagában is a biztonságpolitikai fenyegetést fejezte ki. A kubai válság és az első orosz műhold üzembe helyezése egyszerre jelentett biztonsági kockázatot és értékelt át alapvető meggyőződések. Mindaddig bizonyosság volt Amerika külső sérthetetlensége, hogy az emberi civilizáció nem pusztíthatja el önmagát, valamint az is, hogy a hatalmi versengés a bolygóra korlátozódik. A hidegháború felülírta valamennyit. Fontos kiemelni, hogy a bipoláris világrendet már nem egy fegyverekkel megvívott háború zárta le. A világrend háború nélküli átalakulása felváltotta a korábbi bizonyosságot, melyben a hatalomvesztés részleges katonai megsemmisítés eredménye volt.

Milyen biztonsági, bizonyossági kihívást jelent az erős Kína megjelenése a világhatalomban? A kommunista tömb tartós szétválasztása, Kína felzárkózási programja új geopolitikai kihívó megjelenéséhez vezetett. A világ legnépesebb országaként⁵ a folyamatos robusztus hadifejlesztések⁶ (Department of Defense 2019), a nagyszabású űrprogram⁷, a Dél-kínai-tengeren végrehajtott vitatott „szigetépítések”, vagy akár a kínai hackerakciók a közvetlen fenyegetettség érzetét okozzák világszerte. Az új világhatalmi szerkezet számos korábbi bizonyosságot is relativizált. Az ismert világon belüli gazdasági és politikai hatalomért vívott játszmában a Nyugat eddig csak olyan országokat kellett számításba vevény, me-

lyek gyökere szintén a zsidó-keresztény kultúrából ered. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a korábbi kihívók világrendi víziója lényegében azonos fogalmakra épült. Ezzel szemben Kína önálló és egyedi világképe általánosan ismeretlen más földrészekén. Szimbolikus módon fejezi ki a biztonsági és a bizonyossági szempontokat egy-egy aktuális cikk. Előbbi kapcsán a *The Atlantic* c. oldalon megjelent írásnak már a címe is kifejező: *How the U.S. Could Lose a War With China* (Gilsinan 2019). Utóbbihoz Kornai János Élet és Irodalomban megjelent írása mértékadó: *Frankenstein erkölcsi felelőssége* (Kornai 2019).

A XX. század végén kialakult bizonyosság, hogy lehetséges a világrend békés, világháború nélküli változása bizonyára szintén nem lesz örökéletű. Ugyanakkor az adott kínai kihívás mellett van rá lehetőség, hogy megfelelő szakpolitikai lépésekkel a Nyugat megvédje ezt a vívmányt. Ez csak akkor lehetséges, ha Amerika garanciát biztosít Kínának ahhoz, hogy továbbra is a hagyományának megfelelő döntéshozatalt kövesse és a nemzetközi folyamatokat a kínai és nyugati magaskultúrák közös elemeire építi. Elméleti szinten nem nagyobb kihívás az erős Kínával informális partneri kapcsolatot működtetni, mint a Mao-korszakban a piacgazdaság alapjainak Kínán belüli kiépítését előkészíteni. Utóbbi sikerére épül a következő fejezet, amelyben a kínai felzárkózás fő pilléreit fogalmazzuk meg azzal a szándékkal, hogy példaként tüntessük föl a Kínával való nyugati kapcsolatok jövőbeli alakításához.

A KÍNAI FELZÁRKÓZÁS 3 PILLÉRE

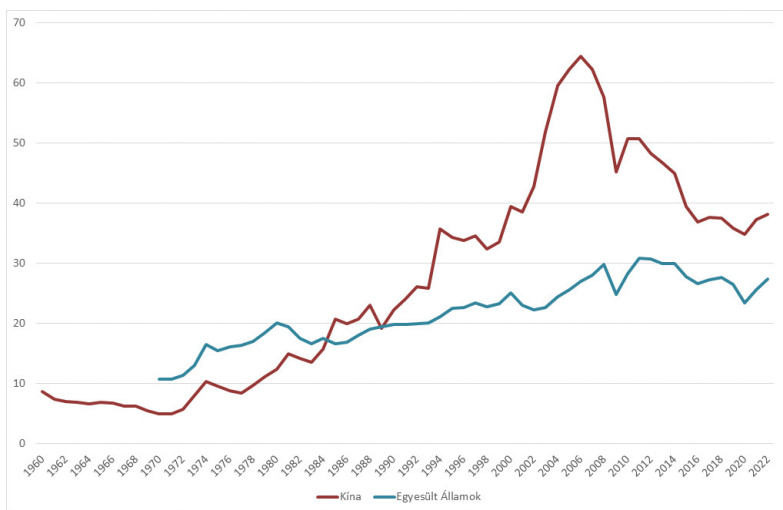
Deng 1978 decemberében jelentette be a Kínai Kommunista Part Központi Bizottsága előtt a reform és nyitás hívószavakra épülő modernizációs programját. E programnak három alkotóeleme volt: a világpiac szervező ereje, a nyugati elméleti háttér és a kínai magaskultúra.

Reform és nyitás

Peking stratégiai célja az volt, hogy a világgazdasági versenyképesség mércéjét követve valósítsa meg Kína felzárkózását, ami magába foglalta a belső politikai rendet és a biztonságpolitikai, nemzetközi ambíciókat is. E kettőség abban fejeződött ki, hogy egyszerre tette a termelés alapjává a nyugati technológiát, azaz mozdult el a tőke minőségi fejlesztése irányába, miközben bővítette az ipari munkaerő mennyiségét is.

A kínai gazdasági nyitás, az exportorientált gazdaságszerkezetre való áttérés (ld. 1. ábra) és a külföldi tőkebevonás együttesen azt jelentették, hogy a kínai felzárkózást a világpiac, azaz végeredményben a fejlett országok vezették. A hetvenes évek elején a kínai gazdaság nyitottsága még 5%-os értéken állt, majd elérte a nemzetközi átlagot, és a 2001-es WTO csatlakozást követően ismét ugrásszerű növekedésnek indult.

1. ábra: A kínai és az amerikai gazdaság nyitottsági foka (1960-2022)

Forrás: World Development Indicators (2024). Saját szerkesztés

A nemzetközi kereskedelem térnyeréséhez kulcsszerepet játszott a külföldi tőke bevonása és a szabadkereskedelmi zónák (speciális gazdasági övezetek) felállítása. A 80-as években még csak az éves GDP 1%-át generálta a külföldi tőke, majd gyors emelkedéssel 1994-re már 6%-hoz járult hozzá. A szabadkereskedelmi jogosítványokkal rendelkező területek (ld. 2. ábra) általánosan a nemzetközi bérszinteknél olcsóbb munkaerővel rendelkeztek, illetve vámmentességet élveztek egyrészt a termelés során felhasznált inputokra, másrészt az exporttevékenységre.

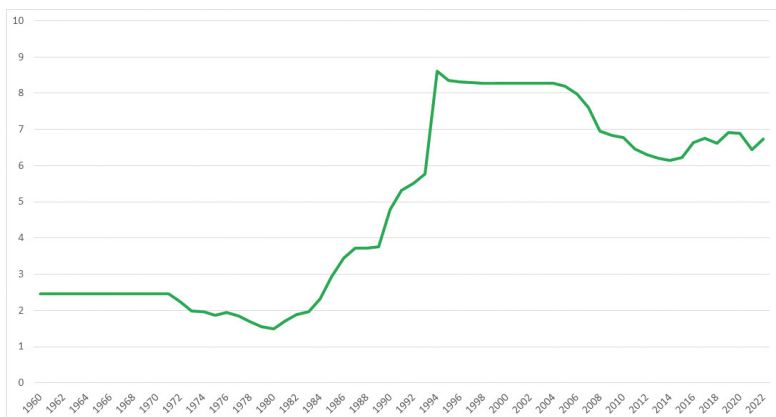
2. ábra: A speciális gazdasági övezetek elhelyezkedése

Forrás: Wang (2009: 36). Saját szerkesztés. (Sárvári, 2017., p. 168.)

A nemzetközi versenyképesség érdekében Peking érdekelt volt abban, hogy valutája gyenge legyen. A korábban sokáig a fix 2,5 jüan/dollár szinten rögzített árfolyam átmeneti erősödésére Kína tartós leértékelési periódussal reagált, így a később 8,7-es szinten meghatározott árfolyam végül évekig a 8,28-as szinten stabilizálódott (ld. 3. ábra). (Gábor 2009)

3. ábra: A jüan/dollár árfolyam (1960-2022)

Forrás: World Development Indicators (2024). Saját szerkesztés

A gyors árfolyamgyengülés elősegítette Kína nemzetközi versenyképességét (főként a feldolgozóiparét), ugyanakkor a gyenge jüan súlyos terhet jelentett az importáruk oldalán egyrészt a beszállítói szerződéseken, másrészt az inflációs nyomáson keresztül, ami belpolitikai feszültségekhez vezetett.

A reformok és a nyitás lépései együttesen sikerrel indították be a piaci mechanizmusokat és nyitottak teret a személyes érdekeltségből fakadó hatékonyságnövelésnek. Ezzel a gazdaság működését a voluntarista szemlélettől a minőségi fejlődés irányába mozdították el: „az 1952-1978-as időszakban a tőkefelhalmozás, azt követően a termelékenység növekedése volt a gazdasági növekedés legfőbb forrása”. (Zhu 2012. p. 106)

Témánk szempontjából fontos kiemelni, hogy egy beszédében Deng azt állította, hogy gazdaságpolitikai programjának elvi alapját Mao fektette le. Sőt, Deng érvelése szerint Mao csupán azért nem tudta megvalósítani a külkereskedelmi és technológiai nyitást a piacgazdaságú országok felé, mert az akkori nemzetközi politikai viszonyok (ide értve a szovjet fenyegetést) között ez nem volt megvalósítható:

„Több éves munka eredményeként mára a korábbiaknál kedvezőbbek a nemzetközi kondícióink, melyek lehetővé teszik a fejlett nemzetközi technológia, adminisztráció és termelésvezetési tapasztalatok, valamint ezek alapjainak átvételét. Mao Ce-tung elvtárs életében nem léteztek hasonló körülmények.”
(Deng idézi: Bachman 1986. p. 305)

A Nixon-Mao találkozó és a két ország közeledése szolgáltatott biztosítékot ahhoz, hogy Kína tartósan képes legyen a Kremltől független gazdaságpolitikai programot végrehajtani. A reform és nyitás politikájához szükséges nemzet-

közi környezetet tehát Mao készítette elő, a megvalósítás már utódjára várt. A fordulat fontos eleme volt, hogy Kína tartalmi kérdésekben is számított a nyugati eredményekre, ezért a következő fejezetben a nyugati közgazdászok reformokbeli szerepével foglalkozunk.

A nyugati közgazdászok szerepe a kínai reformokban

A kínai döntéshozók egyszerre támaszkodtak a nyugati intézményekre és a keleti tömb országaiban megfogalmazott reformelképzelésekre. „Kína reformjai kezdetben az 50-es, valamint a 60-as–70-es évek jugoszláviai, illetve magyarországi reformjait vették mintául” (Fang Ning 2001. p. 53). Peking nagy figyelmet szentelt a Közép-Kelet-Európában megfogalmazott kritikáknak és reformelképzeléseknek, így többek között Kornai János, Ota Šik (cseh) és Włodzimierz Brus (lengyel) elemzéseinek. A nyugati szakértőktől való tanulás egyik szimbolikus eseménye volt az 1985-ben megrendezett, Bushan konferenciaként ismerté vált hajóút (Gewirtz 2017a, 2017b).

A Jangce-folyón rendezett négynapos konferenciára a kínai fél hét nyugati szakértőt hívott, akik egy-egy előadást tartottak a modern piacgazdaság működéséről és más fejlődő országokbeli (főként dél-amerikai) tapasztalatokról, továbbá részt vettek a prezentációkat követő konzultációkon. Az eseményen jelen volt Kornai János harvardi professzor, a későbbi Nobel-díjas James Tobin a Yale Egyetemről, Sir Alexander Cairncross brit közgazdász Oxfordból, Otmar Emminger, a német jegybank korábbi elnöke, Alekszander Bajt jugoszláv professzor, Leroy Jones amerikai közgazdász, valamint a Raymond Barre helyét átvevő Michael Albert, a Francia Tervhivatal elnöke.

Kornai témájául a Kína számára ideális gazdasági modell elméleti meghatározását választotta. A piaci és a bürokratikus koordinációs megosztásra alapozva négy lehetséges modellt vázolt fel: direkt bürokratikus kontroll, indirekt bürokratikus kontroll, laissez-faire piaci koordináció és makroökonómiai kontrollal kiegészített piaci koordináció. A kínai döntéshozóknak e negyedik megközelítést javasolta megoldásként. Szakmai érvelése, és személyes népszerűsége nagy mértékben inspirálta Peking következő gazdaságpolitikai lépéseit. (Sárvári 2018)

A Kornai által javasoltak szerint Deng a reformjaival egy vegyes ideológiájú, kevert gazdasági berendezkedést épített ki. A termelési oldalon megjelentek a piaci ösztönzők, a magántulajdon fokozatos kiépítése, a személyes érdekeltség motiváló ereje, az elosztásban viszont továbbra is a szocialista elveket érvényesítették, hogy kontrollálják a jövedelmi, vagyoni egyenlőtlenség növekedésével járó politikai kihívásokat. Deng elválasztotta egymástól a gazdasági és a politikai döntések felelősségét. Előbbiekért a menedzserek, utóbbiakért a Kínai Kommunista Párt volt felelős. Ennek eredményeként a politikai vezetés döntéseivel képes volt a piacokon keresztül kontrollálni a vállalatok tevékenységét.

A kínai magaskultúra szerepe

Ez az ideológiailag tisztázatlan struktúra Deng megközelítésére épült, amely szerint „nem létezik megváltoztathatatlan ortodoxia. A kínai reformokat nagy részben arra kell alapozni, ami a valóságban beválkik” (Kissinger 2014. p. 352) A Nyugatra jellemző elvi, értékrendi, idealista meggyőződésekkel szemben a gyakorlatból következő programépítés a kínai magaskultúra hagyományát, a mandarinátus alapelveit fejezi ki. A konfuciánus megközelítés egyik alapja, hogy a megtörtént események jelentik a legitimáció forrásait, az „égi („mennyei”) megbízatás” alapját, nem pedig például az uralkodók isteni származása.

„A Mennyei Megbízatás mennyország nem valamiféle istenséget takar abban az értelemben, ahogy azt a monoteista vallások, a judaizmus, a kereszténység és az iszlám világos írott szabályai megfogalmazták. Sokkal inkább a Természetről, vagy a »mindent átható rendezőelvről« volt itt szó, amelyet, ha felborítják, újra egyensúlyba kell hozni.” (Fukuyama 2012. p. 399)

Ezt az összefüggést írja le a jó császár hagyománya. A vezetői hatalom célja, hogy érvényt szerezzen az égi harmóniának. Amennyiben helyes döntéseket hoz, a materiális világban megvalósul a politikai stabilitás, a szélsőséges negatív kilengések az uralkodó hibáját jelzik. A Deng-féle gyakorlat még nem jelentett tiszta visszatérést a hatalomgyakorlás klasszikus harmonikus rendjéhez, mert hiányzott belőle többek között a taoista hagyományból következő társadalmi mobilitás, a kezdeményezőkézség és az innováció. Ugyanakkor elmozdulást jelentett a Mao-féle megközelítéstől, amelyben a legitimitás forrása még a nyers erő volt, ami a szintén ókori gyökerű legizmus⁸ kifejeződése. (Sárvári 2016) A kettejük vezetői felfogása közti különbséget Kissinger így fogalmazta meg: „(Deng) Nem egy császárhoz, hanem egy lelkiismeretes mandarinhoz hasonlóan uralkodott.” (Kissinger 2014. p. 354)

Az emberi felelősség az ég alatti térre korlátozódik, amire *Tianxiaként*⁹ (天下) hivatkoznak. Szó szerinti jelentése az *ég alatti szféra, avagy minden a mennyek alatt*. Politikai értelemben általában a kínai államra, a Kínai Birodalomra, vagy az ismert világot magába foglaló politikai közösségre vonatkozik. A Tianxia tehát a világ egységességének vízióját fejezi ki, ezért tartalmilag a zsidó-keresztény és a kínai magaskultúrák közös fogalmi eleme lehet a globális kormányzás szükségessége és felelőssége szempontjából. Az ezredfordulót követően erre épülve alakult ki a nemzetközi kapcsolatok elemzésének egy új, kínai iskolája. A következő fejezetben ennek jelentőségével és egy hasonló tartalmú nyugati megközelítéssel foglalkozunk. (Gao 2008)

Koevolúció

Kína jövőbeli stratégiáit illetően széles tengelyen lehet csak feljegyezni a lehetséges forgatókönyveket. Az idealista végpont szerint a Csin-dinasztia előtti korszak mintáját fogja követni Peking és kizárólag az erkölcsi tanításoknak igyekszik majd érvényt szerezni, kooperatív félként a nemzetközi béke fenntartására törekszik majd. A szélsőségesen fenyegető, a világrendi változásért katonai erővel is küzdeni képes Kína képét szakkönyvek¹⁰ sora ismerteti. A mérsékelt irányzatok közé tartozik Yan Xuetong (2011) megközelítése, a Pan Wei-féle (2006, 2009) Kína-modell és a neo-tianxiaizmus (Zhao 2005, 2009). Alábbiakban ez utóbbival foglalkozunk és bemutatjuk, hogy miként kapcsolódik a Kissinger által megalkotott koevolúciós elmélethez.

A neo-tianxiaizmus a Tianxia fogalmát értelmezi a nemzetközi kapcsolatokra. Holisztikus megközelítésében a rendszeren belüli kisebb egyensúlytalanságok képesek megtartani a nagy egész stabilitását. Ebből a nézőpontból a regionális, vagy szakpolitikai konfliktusok mellett megvalósulhat a civilizációs szintű harmónia. A fogalom definiálásának három szintje van. Az első a Kína-központtal értelmezett civilizáció. A második az emberek szíve vagy legfőbb akarata, azaz a közös szolgálatától függő világi hatalmi rend. A harmadik a család-modell alkalmazása a globális térre, egy testvériségre épülő világintézmény. Ez utóbbi értelmezés alapján nevezi a Tianxiát Zhao a világkormányzás optimális formájának, lévén mindent magába foglal, és ezért nincs hódító, gyarmatosító aspektusa. (Zhao 2005, 2009)

Az amerikai-kínai kapcsolat ehhez hasonló, világkormányzás szintű értelmezését definiálja Kissinger a koevolúció kifejezéssel.

„A kínai–amerikai viszonyra leginkább illő meghatározás nem annyira a partnerség, hanem a koevolúció lenne. Ez azt jelenti, hogy mindkét ország eleget tesz belpolitikai követelményeinek, együttműködik, ahol csak lehet, és kapcsolatait olyan módon alakítja, hogy minimálisra szorítsa le a konfliktus lehetőségét. Egyik fél sem fogadja el a másik összes célját, vagy képzi azt, hogy az érdekek teljes mértékben egybeesnek, ám mindkét oldal megpróbálja azonosítani és erősíteni az összeegyeztethető érdekeket.” (Kissinger 2014. p. 547)

A koevolúció olyan nem formális együttműködést jelent, amelyben a gazdasági-politikai érdekek közti konfliktusok elsősorban szakpolitikai szinten zajlanak és kizárólag abban a mozgástérben, amely nem veszélyezteti a rendszerszintű harmóniát.

Ez a kooperatív versengés a hidegháborús szembenállás tagadása. A koevolúció elmélete a világháború nélküli világrendi átmenet lehetséges formáját kínálja, amivel egyszerre járulhat hozzá a globális biztonsághoz, és erősítheti meg azt a bizonyosságot, hogy a világrend változása katonai konfliktus nélkül is lehetséges. A hidegháború lezárása már példát mutatott arra, hogy az Egyesült Államok képes érvényt szerezni ennek a meggyőződésnek, a fentiekben pedig azt mutattuk be, hogy a kínai kulturális hagyományból is levezethető ez a gyakorlat.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ez a tanulmány a mellett érvelt, hogy a kínai felzárkózás nem tisztán a nyugati intézmények átvételét jelenti, hanem annak az eredménye, hogy a kínai vezetés a saját kulturális közegéhez tudta illeszteni a nyugati gyakorlatokat. Ebben a szelekcióban és részleges adaptációban fő erőforrása a kínai magaskulturális hagyomány volt. Ezen belül a konfucianizmus és a taoizmus alapot kínál a tartós békés együttműködéshez, amelynek geopolitikai, világgazdasági formáját a Tianxia, vagy a koevolúció kifejezésekkel írhatjuk le. Ezekkel szemben a legista hagyomány jelenti a zero összegű versengés elméleti alapját a kínai kultúrában.

Azáltal, hogy tudjuk definiálni azt az elméleti teret, ahol a kínai és a nyugati értékrendi elemek harmóniába kerülnek, elérhetővé válik a kínai-amerikai együttműködés békés kimenetele. A cselekvők döntéseitől függ, hogy sikerül-e megvalósítani ezt. A sikerre természetesen nincs garancia. A fenti érvelés csak annyiban érvel Szolzsenyicinnel szemben, hogy van esély a nyugati országok geopolitikai hatalmának fenntartására akkor is, ha partneri kapcsolatot építenek ki Kínával.

Amennyiben képes stabilizálódni egy békés informális együttműködés a két nagyhatalom között és ez képes szavatolni a világháborús konfliktusok megelőzését, az tulajdonképpen a magaskultúrák közti harmóniának, egy lehetséges új bizonyosságnak az eredménye.

Ennek eléréséhez két fő feladat áll a globális hatalom klasszikus birtokosai előtt. A kínai kultúrát tanulmányozva egyfelől meg kell határozni azokat a közös értékrendi elemeket, amelyek a koevolúciós modell alapjául szolgálhatnak, másfelől a konkrét kínai intézkedéseket rendre saját hagyományukból levezetetten kell értelmezni. Komoly morális fejlődést, nyitottságot és független szemléletet jelent, ha a kínai döntéshozók lépéseit nem a saját hagyományaink szerint, hanem kínai kontextusban tudjuk értelmezni.

Mindezek legnagyobb akadálya viszont éppen az, amit Szolzsenyicin megfogalmazott. „Van azonban egy katasztrófa, amely már jó ideje folyamatban van. Arra a csapásra utalok, amit a despiritualizált, vallástalan humanista tudatosság jelent.” (Szolzsenyicin, *ibid*) Amennyiben a nyugati társadalmak továbbra is ragaszkodnak ahhoz a hamis bizonyossághoz, hogy személyes biztonságuk és életvitelük sérthetetlensége morális fejlődés nélkül fenntartható, azzal Szolzsenyicin jóslatához kerülünk közelebb.

JEGYZETEK

- 1 Deng politikai ellenfelei között voltak a négyek bandájaként ismert radikálisok, a Hua Guofeng által vezetett konzervatív maoisták és a piacbarát kommunisták (pl.: Chen Yun). Deng és Zhou körül a korábban eltávolított reformerekből, gyakorlatias bürokratákból formálódott politikai közösség.
- 2 A fordulat erejét jelzi, hogy ebben az évben a Time magazin az év emberének választotta Denget.
- 3 Az itt szereplő meghatározásokhoz felhasználtuk a magyar nyelv értelmező szótárának biztonsági és bizonyosság szócikkeit. (MTA 2019)
- 4 Aleksandr Solzhenitsyn Center — A World Split Apart
- 5 Kína lakossága nagyságrendileg 1,4 milliárd fő, ami több mint 4,2-szerese az Egyesült Államok lakosságának.
- 6 Kína 2022-ben harcászati célra 292 milliárd dollárt költött, aminél csak az Egyesült Államok hadügyi kiadásai (877 milliárd dollár) voltak magasabbak. (SIPRI 2024)
- 7 Melynek része többek között az aszteroidákon végzett bányászati tevékenység technológiájának (space mining, vagy asteroid mining) kifejlesztése.
- 8 A legizmus az állam vezetését kivonta az értékrendi, transzcendens összefüggések alól. A világi hatalmat abszolútnak tekintette és ezáltal a hatalomgyakorlást az erő szintjén értelmezte, ezért nevezi Fu Zhengyuan (1996) a legizmust az első totalitárius eszmerendszernek. A legista hagyomány részletes hatalomgyakorlási, gazdaságpolitikai elemzéséhez ld. Fu (1996), Sárvári (2016).
- 9 Fordítása angolul általában „all-under-heaven” alakban szerepel.
- 10 Például Song et al. (2009), Liu Mingfu (2015), Menges (2001).

TRODALOMJEGYZÉK

- Bachman, D. 1986. Differing Visions of China's Post-Mao Economy: The Ideas of Chen Yun, Deng Xiaoping, and Zhao Ziyang. *Asian Survey* 26(3), 292-321.
- Defense Intelligence Agency 2019. *China Military Power*. Letöltve: 2019. július 31-én. <https://www.hsdl.org/?view&did=820660>
- Department of Defense 2019. *Annual Report to Congress. Military and Security Developments, Involving the People's Republic of China 2019*. Letöltve: 2019. július 31-én. https://media.defense.gov/2019/May/02/2002127082/-1/-1/1/2019_CHINA_MILITARY_POWER_REPORT.pdf
- Fang, N. 2001. A kínai reform és nyitás, valamint a külgazdaság és külkereskedelem kapcsolata. *EU working papers*, 4, 51-61.
- Fu, Z. 1996. *China's Legalists: The Earliest Totalitarians and Their Art of Ruling*. New York: M. E. Sharpe
- Fukuyama, F. 2012. *A politikai rend eredete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gábor T. 2009. Kína árfolyampolitikájáról alkotott eszmék vagy téveszmék: valóban káros az alulértékelt jüan a globális gazdaság egésze szempontjából? *Pénzügyi Szemle* (2-3), 395-411.
- Gao, Y. 2008. China's World View and World Historical Studies. *Dimensioni e problemi della ricerca storica* 255-268.
- Gewirtz, J. 2017a. *Unlikely partners: Chinese reforms, Western economists, and the making of global China*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Gewirtz, J. 2017b. The Cruise That Changed China, What Zhao Could Teach Xi. *Foreign Affairs*, November/December 2016
- Gilsinan, K. (2019). *How the U.S. Could Lose a War With China*. Letöltve: 2019. július 31-én. <https://www.theatlantic.com/politics/archive/2019/07/china-us-war/594793/>
- Kissinger, H. 2014: *Kínáról*. Antall József Tudásközpont. Budapest
- Kornai J. 2019. Frankenstein erkölcsi felelőssége. *Élet és Irodalom*. 2019(29), 5.
- Liu, M. 2015. *The China Dream: Great Power Thinking and Strategic Posture in the Post-American Era*. New York: CN Times Books Inc.
- Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete 2019. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Letöltve: 2019. július 31-én. <https://www.arcanum.hu>
- Menges, C. C. 2005. *China: The Gathering Threat*. Nashville, TN: Nelson Current.
- National Intelligence Estimate 1968. *The Short-Term Outlook in Communist China*. Letöltve: 2019. július 31-én. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0001085121.pdf
- Pan, W. 2006. Toward a Consultative Rule of Law Regime in China. In Zhao, S. (szerk.): *Debating Political Reform in China*. New York: M.E Sharpe.
- Pan, W. (szerk.) 2009. *Zhongguo Moshi: Jiedu Zhonghua Renmin Gongheguo de 60 Nian [Kína modell: egy új fejlődési modell a Népköztársaság hatvan éve nyomán]*. Peking: Central Compilation & Translation Press
- Salát G. 2000. *A kínai külpolitika néhány vonása a kulturális forradalom alatt*. Letöltve: 2015. április 15. <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/salat2.html>
- Sárvári B. 2016. "A kínai eszmetörténeti hagyomány". *Köz-Gazdaság*. (4), 191-207
- Sárvári B. 2017. *A kínai felzárkózás gazdaságpolitikai és geopolitikai vonatkozásai 1949-től 2007-ig*. Doktori (PhD) értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola.
- Sárvári B. 2018. Jó kezekben. *Köz-gazdaság* (1), 99-107.

- Sauvy, A. 1952. Trois mondes, une plan`ete. *L'Observateur*. 118, 14.
- SIPRI. 2023. Countries with the highest military spending worldwide in 2022 (in billion U.S. dollars). Statista. Statista Inc.. Letöltve: 2024. március 14.
<https://www.statista.com/statistics/262742/countries-with-the-highest-military-spending/>
- Song, X., Huang J., Wang, X., Liu, Y., Song, Q. 2009. *Zhongguo Bu Gaoxing: Da Shidai, Da Mubiaoji Women de Neiyao Waihui. [Kína elégedetlen: a nagy korszak, a nagy cél, belső bajaink és külső kihívásaink]*. Nanjing: Jiangsu People's Press.
- Wang, J. 2009. The Economic Impact of Special Economic Zones: Evidence from Chinese Municipalities. *Journal of Development Economics* 101(March), 133-147.
- World Development Index 2024. Letöltve: 2024. 03. 14. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>
- Yan, X., Bell, D., Sun, Z. (szerk.) 2011. *Ancient Chinese thought, modern Chinese power*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Zhao, T. 2005. Tianxia Tixi: Shijie Zhidu Zhexue Daolun [A Tianxia-rendszer: Bevezetés a világin-tézmény filozófiájába]. Jiangsu Jiaoyu chubanshe, Nanjing
- Zhao, T. 2009. A Political World Philosophy in Terms of All-under-heaven (Tianxia). *Diogenes*, 56(1), 5–18.
- Zhu, X. 2012. Understanding China's Growth: Past, Present and Future. *Journal Of Economic Perspectives*. 26(4), 103-24.

KIEGYEZÉS A TERMÉSZETTEL: EGY ÚJ TÁRSADALMI-GAZDASÁGI PARADIGMA MEGTEREMTÉSÉNEK ESÉLYEI

Molnár Ferenc* – Sági Zsolt**

Absztrakt

A tanulmány arra keresi a választ, hogy Szolzenyicin 1978-ban, a Harvard Egyetemen elmondott beszédének egyes állításai milyen mértékben hozhatók összefüggésbe a környezetpolitikával, a fenntarthatóság kérdéskörével. A vizsgálat igyekszik bemutatni, hogy Szolzenyicin társadalom- és politika kritikájának észrevételei meghaladták-e a korabeli teoretikus gondolkodást és tényleges cselekvést a környezetpolitika dimenziójában. Kulcselem, hogy az értékválság, az anyagi világ, mint egyetlen értékmérő uralma hogyan hat a társadalom- és gazdaságfejlődésre, és végeredményben létalapunk, a természeti erőforrások állapotára, kapacitásaira. A növekedés korlátai az 1970-es évek végén már ismertek, de valódi okai már kevésbé, és még kevésbé elfogadottak: az anyagi világ mindenhatósága, a spiritualitás elvesztése, a szélsőséges emberközpontúság, a szabadság gonosz irányba való elhajlása, az emberi felelősségvállalás hiánya. Elemzése kíméletlen őszinteséggel világítja meg a modern kapitalizmus mögött álló emberi természetet, amely, mint ok csak évtizedek múlva kerül a fenntarthatósági és klímapolitikák fókuszába: azaz a valódi megoldása a környezet- és klímapolitikák által felvetett problémahalmaznak nem technológiai. Kizárólag az egyéni és társadalmi szintű spirituális megújulással és a teljes társadalmi és gazdasági paradigmaváltással lehetséges a megoldás, a Föld ökoszisztémájának megőrzése, természeti erőforrásaink értő és tiszteltteljes használata.

Kulcsszavak: Szolzenyicin, Harvard, környezetpolitika, klímapolitika, fenntarthatóság, természeti erőforrások, ökológiai válság, racionális humanizmus, társadalmi, gazdasági paradigmaváltás

* Dr. Molnár Ferenc, Kodolányi János Egyetem Alkalmazott Kutatási és Innovációs Központ, Klímavédelmi és Fenntarthatósági Kutató Intézet, igazgató

** Dr. Sági Zsolt, Kodolányi János Egyetem Alkalmazott Kutatási és Innovációs Központ, Klímavédelmi és Fenntarthatósági Kutató Intézet, igazgató-helyettes. sági.zsolt@kodolanyi.hu

RECONCILING WITH NATURE: THE CHANCES OF CRATING A NEW SOCIO-ECONOMIC PARADIGM

Abstract

The study seeks to answer the question of how some of the statements made in Solzhenitsyn's 1978 Harvard University speech can be related to environmental policy and sustainability. The study seeks to show whether the insights of Solzhenitsyn's social and political critique went beyond the theoretical thinking and actual action of that time in the environmental policy dimension. The key issue is how the crisis of values, the dominance of the material world as the only measure of value, affects social and economic development and, ultimately, the state and capacity of our livelihood and natural resources. The limits to growth were already known at the end of the 1970s, but the real causes were less known and even less accepted: the omnipotence of the material world, the loss of spirituality, extreme humanism, the evil tendency of freedom, and the lack of human responsibility. His analysis sheds light with unrelenting honesty on the human nature behind modern capitalism, a cause that will only become the focus of sustainability and climate policies after decades from the end of the 1970s: that is, the real solution to the set of problems raised by environmental and climate policies is not technological. Only through spiritual renewal at the individual and societal level and a complete social and economic paradigm shift is the solution possible, the preservation of the Earth's ecosystem and the intelligent and respectful use of our natural resources.

Keywords: Solzhenitsyn, Harvard, environmental policy, climate policy, sustainability, natural resources, ecological crisis, rational humanism, social, economic paradigm shift

BEVEZETÉS

Tanulmányunkban a környezeti fenntarthatóság, öko- és klímapolitika dimenziójában igyekszünk reflektálni a Szolzsenyicin Harvard Egyetemen 1978-ban tartott beszédében megfogalmazott azon állításokra, amelyek közvetlenül vagy közvetve összefüggésbe hozhatók a fent említett aspektussal. Szeretnénk felvázolni a korabeli kontextust, ami a környezet, a természeti erőforrások védelmét, az ezekkel kapcsolatos politikákat illeti, valamint azt, hogy Szolzsenyicin problémafelvetése meghaladta-e, ha igen, mennyire a korban megfogalmazott környezeti, természeti erőforrás probléma felvetéseket és megoldásokat, mind a tudományos, mind a politikai vetületet elemezve. Továbbá arra keressük a választ, hogy Szolzsenyicin a társadalmi berendezkedésre tett észrevételei mennyire világítottak rá arra a problémára, hogy a környezetvédelemmel, később a fenntarthatósággal összefüggésbe hozható politikák, így pl. klímapolitika területén nemcsak a politikusok, de sokáig a szakemberek is jelentős részben figyelmen kívül hagyták az emberi tényezőt és a társadalmi kontextust az alapproblémák azonosításában és a megoldáskeresésben.

Ezt követően szeretnénk reflektálni azokra az állításokra, melyeket Szolzsenyicin megfogalmazott a vizsgálat fókuszául választott témában. Ennek során elsőként azonosítottuk a beszéd azon részeit, amelyek összefüggésbe hozhatók a fenntarthatóság széles értelemben vett kontextusával. Ezek az alábbiak:

„A felsőbbrendűség vaksága azonban mindezek ellenére folytatódik, és fenntartja azt a meggyőződést, hogy a bolygó minden területének a mai nyugati rendszerek fejlettségét kell elérnie, amely elméletben a legjobb, gyakorlatban a legvonzóbb.”

A jóléti állam „Minden állampolgár számára biztosítja az óhajtott szabadságot és anyagi javakat olyan mennyiségben és minőségben, hogy elvileg garantálja a boldogság elérésének lehetőségét, a boldogság erkölcsileg alacsonyabb jelentésében, mely jelentés szintén ezen évtizedekben jött létre. Mindeközben azonban egy pszichológiai részlet elkerülte a figyelmet: az ember azon állandó vágyát, hogy egyre többet birtokoljon, egyre jobb életet éljen. A harc, melyet ezekért megküzd, sok nyugati arcra az aggodalom, sőt depresszió nyomát égeti, még ha szokásos is az ilyen érzések eltitkolása. Az aktív és feszült verseny betölti az emberi gondolatokat, anélkül, hogy utat nyitna a szabad spirituális fejlődésnek.”

„A szabadság gonosz irányába való ilyenszerű elhajlása fokozatosan jött létre, de nyilvánvalóan elsődlegesen egy humanista és jóindulatú gondolatból született, amely szerint az emberi természet lényegében nem gonosz; a világ az emberiség tulajdona; az élet minden elégtelenségét a rossz társadalmi rendszerek okozzák, amelyeket ki kell javítani.”

„Arra az uralkodó nyugati világnézetre gondolok”..... melyet „racionális humanizmusnak vagy humanista autonómiának lehetne definiálni: az ember kinyilatkoztatott és megerősített autonómiája, amely elkülöníti őt bármely felette álló hatalomtól. Mindezt antropocentriskusságnak (emberközpontúságnak) is nevezhetjük, amely szerint az ember minden létező középpontja.”

A középkor végeztével a reneszánsz korral „azonban hátat fordítottunk a Léleknek, eltűzött és indokolatlan hévvel öleltük magunkhoz mindazt, ami materiális. Ezen új gondolkodásmód, amely ránt rőtta irányelveit, nem ismerte el az emberben lévő ösztönös gonosz létezését, és nem látott fontosabb célt a földi boldogság elérésénél. A modern nyugati civilizáció így egy veszélyes tendencián, az ember és anyagi szükségleteinek imádatán alapszik. A fizikai jóléten és az anyagi javak felhalmozásán túl minden, az összes egyéb emberi igény, valamint az alacsonyabb és magasabb (emberi) természetű jellemvonások kívül maradtak az állami és szociális rendszerek figyelmén, mintha az emberi életnek nem volna felsőbbrendű értelme.”

A szabadság tekintetében „a Nyugat minden ilyen korlátozást elvetett, és a kegyelem és az áldozat alapján működő keresztény évszázadok morális örökségét a totális liberalizmus váltotta fel. Az állami rendszerek egyre inkább és kizárólag materialistává váltak. A Nyugat végül valóban érvényesítette az emberi jogokat, néha talán túlzottan is, ugyanakkor az ember felelősségérzete Isten és a társadalom iránt egyre homályosabbá vált. Az elmúlt évtizedekben a nyugati megközelítés és gondolkodás legalisztikusan önző aspektusa elérte végső dimenzióját, és a világ durva spirituális válságba és politikai zsákutcába jutott.”

„Van azonban egy katasztrófa, amely már jó ideje folyamatban van. Arra a csapásra utalok, amit a despiritualizált, vallástalan humanista tudatosság jelent. Ennek a tudatosságnak a földön minden létező megítélésében az ember a mércéje - a tökéletlen ember...elvesztettük egy Felsőbbrendű Teljesség fogalmát, amely korlátozta szenvedélyeinket és a felelőtlenségünket. Túl sok reménységet helyeztünk politikai és társadalmi reformokba, csak azért, hogy rájöjjünk, hogy meg lettünk fosztva a legértékesebb tulajdonunktól: a spirituális életünktől.”

Az ember „a földön betöltött feladatának nyilvánvalóan spirituális jellegűnek kell lennie. Ez nem lehet a mindennapi élet korlátlan élvezete. Az élet nem állhat abból, hogy az anyagi javak megszerzésének legjobb módjait kutatjuk és utána nagy vidáman a lehető legtöbbet megszerezzük belőle. Az életnek egy állandó, komoly kötelesség megvalósításának kell lennie, hogy az életút a morális növekedés megtapasztalása lehessen, hogy az ember jobb emberi lényként hagyhassa el az életet, mint amilyenként elkezdte.”

„Nem kerülhetjük ki az emberi élet és társadalom alapvető definícióinak felülvizsgálatát. Igaz az, hogy az ember mindenek felett álló? Igaz, hogy nincs fölötte egy Legfőbb Szellem? Helyes-e hogy az ember életét és a társadalom tevékenységeit elsődlegesen egy materiális expanzió határozza meg? Megengedhető-e egy olyan expanzió elősegítése, amely a spirituális integritás sérülésével jár? Ha a világ még nem ér véget, akkor a történelem egy jelentős fordulatához érkezik, amely jelentőségében egyenértékű a középkorból a reneszánszba való átmenettel. Ez a váltás megköveteli majd részünkről a spirituális fellendülést, egy új szemlélet magaslatára kell emelkednünk, az élet egy új szintjére, ahol fizikai természetünk nem lesz elátkozva, mint a középkorban, de még ennél is fontosabb, hogy spirituális lényegünk ne legyen eltaposva, mint a modern korban. Ez a felemelkedés hasonló lesz ahhoz, mint amikor a következő antropológiai szintre lépünk.”

A FENNTARTHATÓSÁG ÉRTELMEZÉSÉNEK KEZDETEI, A KÖRNYEZETPOLITIKA FORMÁLÓDÁSA

Elsőként tehát arra a kérdésre próbálunk választ adni, hogy mi jellemezte az 1970-es évek években a fenntarthatósággal összefüggő politikai és tudományos diskurzust? A nyugati jóléti államok kiteljesedésének időszakában vagyunk, a Német Szövetségi Köztársaság, Skandinávia országai, de több dél-európai ország is, pl. Olaszország túl van a saját „gazdasági csodáján”. Az Egyesült Államok gazdasági növekedését és politikai-katonai expanzióját csak az 1970-es évek olajválságai és a vietnami konfliktusban bekövetkezett meghátrálás töri meg. A nyugati gazdasági-társadalmi fejlődés vívmányait és eredményeit rendszer-

szinten csak az első és második kőolajválság és gazdasági következményei tudják beárnyékolni, melyet több nyugati országban a recesszió és az infláció súlyosbódása jelez. A hatás azonban messze nemcsak nyugaton érvényesül, a kommunista tömb államszocialista országai gazdasági helyzetének romlása, sok ország eladósodása ekkor indul meg, megtörve egyben a rendszer megreformálásra tett társadalmi-gazdasági kísérleteket is.

A természeti erőforrások kapcsolatos korlátok megjelenésének és egyes természeti erőforrások intenzív használatához kapcsolódó környezetszennyezésnek az előidézője nemcsak a fejlett világban megvalósuló intenzív növekedés volt, hanem a fejlődő világban felgyorsuló társadalmi-gazdasági átalakulás is egyre jelentősebb erőforrás használatot idézett elő. Az erőforrások palettáját áttekintve elmondható, hogy a fejlett országokban a mezőgazdasági termelés iparszerűvé alakulása, illetve a fejlődő országok zöld forradalmi a termőföld túlhasználatát súlyosbították, a jelentősen növekvő ipar és közlekedés pedig az energiaigények, így fosszilis energiahordozók és számos ipari alapanyag (fémes és nemfémes ásványok, építőanyagok, kohászati alapanyagok, vegyipari alapanyagok stb.) egyre intenzívebb használatát jelentették. Az erőforrások elosztásához, a rendelkezésre állásuk biztonságának növelésével kapcsolatos nemzetközi együttműködésekre példa az Európai Szén- és Acélközösség létrejötte 1951-ben, vagy a Kőolaj-exportáló Országok Szervezetének (OPEC) létrehozása 1960-ban. A kiemelt erőforrások, így különösen a kőolaj hozzáférhetősége miatti ellentétek az 1973. évi és az 1979. évi olajválságok esetén már globális hatásokat váltottak ki.

A globális hatású környezeti problémákkal az 1970-es évtizedtől kezdtek alaposabban foglalkozni a nemzetközi szervezetek. A nemzetközi környezetpolitikai együttműködés kezdete is erre az időszakra datálható, a nemzetközi közösség első jelentős szervezeti lépése a természeti erőforrások vonatkozásában az ENSZ Környezetvédelmi Programjának létrehozása volt 1972-ben. A program, illetve a szervezet a környezeti tevékenységének koordinálását, a fejlődő országokban való környezeti szempontból elfogadható gazdaságpolitika kialakításának támogatását és a fenntarthatóság érvényesülését célozta meg. Az ún. „Stockholmi nyilatkozat” jelölte ki a környezetvédelem terén az együttműködés elveit, a „Cselekvési terv” pedig ajánlásokat tartalmazott az egyes környezeti témakörben.

A társadalmi-gazdasági fejlődés környezeti, ökológiai, természeti erőforrás korlátaira való első jelentős figyelmeztetés is Nyugaton fogalmazódik meg, melynek első mérföldköve a „Növekedés határai”, a Római Klub első jelentése. Az 1972-ben publikált jelentés számítógépes szimulációi azt sugallták, hogy a gazdasági növekedés az erőforrások kimerülése miatt nem folytatódhat a végtelenségig. Az 1973-as olajválság fokozta a közvélemény aggodalmát e probléma miatt. A jelentés több mint 30 nyelven 30 millió példányban kelt el. A jelentésnek azonban sok kritikusa is volt már közvetlenül a megjelenés után, akik fő problémának azt azonosították, hogy a modell néhány kisebb változójának módosítása jelentős mértékben hat ki a modell végeredményére, a megjósolt erőforrás korlátokra. Ugyanakkor a későbbi vélemények jó része megállapítja, hogy a modell-

hibák ellenére maga az alapkonklúzió, ti., hogy véges rendszerben nincs végtelen gazdasági növekedés, helytálló.

Az 1970-es évtizedben súlyosbodó, területileg is egyre kiterjedő, országhatárokon átnyúló környezeti problémák okainak, hatásmechanizmusainak egyre jobb megértése következtében számos nemzetközi szintű megállapodás jött létre, amelyekkel az egyes államok kifejezték közös érdekeltységüket és elkötelezettségüket az érintett problémák kezelésére. Ezek néhány esetben már számon kérhető kötelezettségeket is tartalmaztak. Új nemzetközi szervezetek, programok, együttműködések, megállapodások segítségével egyértelműen szintet lépett is a környezetvédelem terén nemcsak a tudományos, hanem a politikai szintű együttműködés is. Ezekre példa a bioszféra védelme [UNESCO, 1971, 1972], az Európai Gazdasági Közösség első környezetvédelmi programjának kidolgozása [EEC, 1973], a környezeti oktatás [UNESCO- UNEP, 1975], a vízgazdálkodás [UN, 1977], a globális éghajlat változása [WMO, 1979] (Faragó 2022). A természet és környezetvédelmet szolgáló nemzetközi szintű egyezmények is a jelentős előre lépés bizonyítéka: pl. a veszélyeztetett vadon élő állat- és növényfajok nemzetközi kereskedelmének szabályozásáról (1972, az országhatárokon áterjedő levegőszennyező anyagok kibocsátásának általános jellegű szabályozásáról (1979), a vadon élő állatfajok védelméről (1979) stb.

A szervezeti kapacitások fejlődését pedig olyan dedikált szervezeti egységek, intézmények jelzik, mint: az ENSZ-Európai Gazdasági Bizottsága Környezetvédelmi Tanácsadó Testületének létrejötte (1971), az OECD Környezetpolitikai Bizottságának megalakítása (1972), a Nemzetközi Energia Ügynökség alapítása (1973) vagy a KGST-tagállamok Környezetvédelmi Tanácsának létrehozása (1973) (Faragó 2022).

A nemzetközi környezetpolitika 1970-es években végbement jelentős fejlődése összességében hozzájárult annak elfogadásához, hogy a világ társadalmi-gazdasági fejlődése a kiterjedt globalizációval egyre súlyosabb és térben is kiterjedtebb környezeti hatásokkal jár, amelyek nemzetközi szintű cselekvést igényelnek.

A második kérdéskör vizsgálata szempontjából lényeges, hogy a korabeli tudomány és politika mennyire látta a környezeti problémák okaként, előidézőjeként az emberi tényezőt, az uralkodó társadalmi-gazdasági rendszert, paradigmát? Bonyolítja a kérdést, hogy az 1970-es évek végén a kapitalizmus-demokrácia nem az egyetlen társadalmi-gazdasági berendezkedés volt, hanem mellette a „létező” szocializmus és a tervgazdaság szintén jelen volt nemcsak a Szovjetunióban és európai érdekszférájában, hanem szinte minden kontinensen.

A szocialista országokban a környezetvédelmi megfontolások politikai szinten nem jelentettek jelentős szempontot a növekedési tényezők számba vételekor. A természeti erőforrások hiánya, korlátossága ugyan egyes országok, régiók vonatkozásában megjelent, de a Szovjetunió korlátlan(nak tűnő) erőforrásai erre megoldást jelenthettek, az európai érdekszférában a KGST keretei között mindenképp. A gazdasági növekedés primátusa, a Nyugat „utolérése” és a tömbök közötti katonai-politikai egyensúly megtartásának elsődlegessége egy pillanat-

ra sem kérdőjeleződött meg, így a környezetvédelem kérdései is csak annyiban játszhattak szerepet, amennyiben a fő cél elérését nem akadályozták. Ideológia-
ilag természetesen a szocialista ember és a szocialista társadalom harmóniában élt a természettel és a környezettel.

A KGST keretében 1970-es években megvalósuló tudományos együttműködés azonban már kiterjedt a természeti erőforrások ésszerű hasznosítására, a környezetvédelmi szempontok figyelembevételére, melynek eredményeként összehangolt multidiszciplináris környezetvédelmi kutatásokat folytattak. Az együttműködés alapja az 1971-ben elfogadott a „KGST tagországok szocialista gazdasági integrációja fejlődésének és az együttműködés elmélyítésének és tökéletesítésének komplex programja” volt, amely 18 tudományos-technikai problémakörre terjedt ki, melyek közül a természeti erőforrások, környezetvédelem témájára a Természetvédelmi intézkedések kidolgozása fókuszált. 1974-ben a KGST Végrehajtó Bizottsága a témakört átfogó programmal operacionalizálta: „A KGST tagországainak 1980-ig történő együttműködése a környezetalakítás és -védelem területén, és ezzel kapcsolatban a természeti erőforrások ésszerű hasznosítása.” (Pécsi-Fodor-Katona-Molnár-Tóth, 1981).

A programban 12 témakör került azonosításra alábbiak szerint:

- 1) A környezetvédelem társadalmi, gazdasági, szervezési-jogi, pedagógiai és prognosztikai szempontjai;
- 2) A környezetvédelem egészségügyi szempontjai;
- 3) Az ökológiai rendszerek és a táj védelme;
- 4) A légkör káros anyagokkal történő? szennyezése elleni védelem;
- 5) A levegőszennyeződés meteorológiai szempontjai;
- 6) A zaj- és rengésártalmak elleni küzdelem;
- 7) A vizek szennyeződés elleni védelme;
- 8) A háztartási, ipari, mezőgazdasági és egyéb hulladékok ártalmatlanítása és hasznosítása;
- 9) A sugárvédelem biztosítása;
- 11) A városok és elővárosi övezetek, valamint a településrendszerek főbb tervezési irányzatai a KGST-tagállamokban folyó környezetvédelem és -fejlesztés figyelembevételével;
- 12) A termőföld védelme és a természeti erőforrások ésszerű felhasználása a környezetvédelemmel és -fejlesztéssel összhangban;
- 13) A környezetvédelem információs rendszere.

A tematika ma is meglepően frissnek és progresszívnek hat, ugyanakkor ez nem jelentett garanciát a programban folyó szakmai munka hatékonyságára és annak érdemi becsatornázására a politikai döntéshozatalba. A témakörökön belül megjelentek olyan kutatási témák, mint az 1.3. téma az ember által a természetre gyakorolt hatások gazdasági és nemzetgazdasági értékelése, ill. az értékelési módszerek kidolgozása, az 1.4. téma a környezetvédelemre vonatko-

zó jogi szabályozás tudományos alapjai vagy az 1.6. téma a környezetvédelem társadalmi, gazdasági, szervezeti, jogi és pedagógiai kérdéseire, ill. prognózisa. A kutatómunka rendkívül szerteágazó struktúrában valósult meg, 1980-ig csak a részeredményeket érték el, elsősorban módszertani munka zajlott, illetve az ún. nemzeti modell területeket jelölték ki számos országban, ahol az elméleti modellek, módszerek beválását vizsgálták.

A KÖRNYEZETPOLITIKÁTÓL A KLÍMAPOLITIKÁIG

Nyugaton sem jutottak azonban sokkal messzebbre a természeti erőforrás kapacitások és a társadalmi-gazdasági berendezkedés ok-okozati összefüggéseinek feltárásában az 1970-es évek végére, a kapitalizmus, a folyamatos növekedési kényszer szerepének a megvilágításában. A környezetvédelem, a klímaváltozás és az ökoszisztéma kapacitásokkal kapcsolatos tudományos munka fókuszában a természettudományos megközelítés dominanciája uralkodott egészen az 1990-es évek első feléig. Ahogy Mike Hulme írja: „az új éghajlati redukcionizmus hátterében az a hegemonia áll, amelyet az előrejelző természettudományok gyakorolnak a társadalmi élet és a jövőképek kontingens, fantáziadús és humanista narratíváival szemben. Ez a hegemonia a politikai és társadalmi diskurzusban aránytalanul nagy hatalmat kölcsönöz a feltételezett jövőbeli éghajlat modellalapú leírásainak” (Hulme 2011). Azaz a klíma modellek projekciói és a kapcsolódó közgazdasági modellek, amelyek az egyes klíma modellek paramétereit használják váltak a politikaformálás meghatározó információs bázisává. A globális és regionális klíma modellek feltételelesen szolgáltatnak információt a klímaváltozás társadalmi-gazdasági következményeire, hisz az ezekre vonatkozó szcenárióknak túl sok bizonytalansági eleme van. Többek között nem térnek ki a demográfiai és alapvető társadalmi-gazdaság változásokra és azok jövőbeli pályáira, a technológiai fejlődés szerepére, a globalizációs folyamatokra, a már megvalósított mitigációs és alkalmazkodási lépésekre. A globális és regionális klíma modellek konkrét társadalmi-gazdasági indikátorokat, társadalmi-gazdasági következményekre való konkrét utalásokat, előrejelzéseket nem tartalmaznak. A modellek a GDP-re gyakorolt klímahatást körvonalazzák, illetve másik oldalról az egyes politikai, szakpolitikai beavatkozások hatásait elemzik, megalapozva a klímaváltozás közgazdaságtanát (climate change economics). A modellek azonban kevés kivétellel nem tudják kezelni a nagy volumenű, közvetett társadalmi-gazdasági válaszok, mint például a konfliktusok, a népességvándorlás vagy a tőkebefektetések mozgásának költségeit.

Az éghajlatváltozással kapcsolatban jelenleg is a tudományos és technikai megközelítések dominálnak, és a hatékony reagálás és válaszok kialakításának mögöttes társadalmi mozgatórugói, aspektusai nagyrészt kezeletlenül maradnak (Thomas-Hardy-Lazrus-Mendez-Orlove-Rivrea-Coolazo-Roberts 2019). Ugyanakkor mára egyre inkább alátámasztott, hogy a kulturális rendszerek, történelmi hagyományok alakítják azt, hogy az emberek hogyan értelmezik a környezeti változá-

sokat. A kultúrának számos összetevője van, amelyek szerepe nem alábecsülhető a sikeres alkalmazkodásban. A nem, vagy kevésbé kézzelfogható tényezők közé sorolhatók a mindennapi élet gyakorlatai, praktikái, amelyek nagy jelentőséggel bírnak a kulturális ismeretek tanulásában és átadásában. A megélhetést biztosító eljárások, gyakorlatok megőrzik a kritikus tudásanyagot a helyi környezetről, természetéről, a növények és állatok jellemzőiről, spirituális jelentőségéről. Ezek az ismeretek gyakran helyspecifikusak. A természeti környezetről, erőforrásokról való tudás nem igényel első kézből származó tapasztalatot, de felhalmozása és használata a hatékony társadalmi átadáson múlik. Ha a tudás átadása folytonos és szilárd alapokon nyugszik, a környezeti változásokhoz való alkalmazkodási stratégiák évezredekig fennmaradhatnak.

Igazából a 2000-es évek első felétől erősödött meg a társadalomtudományok, különösen a közgazdaságtan szerepe, és ezzel együtt a természeti erőforrás problémák háttérben a társadalmi-gazdasági berendezkedés jelentőségének a felismerése. A mainstream-be kerülésre pedig egészen a 2010-es évekig kellett várni, amikor is olyan elméletek, mint a nemnövekedés, vagy a mélyalkalmazkodás jelezték azt a kezdődő paradigmaváltást, amely nyíltan kommunikálta, hogy a kapitalizmus és a folyamatos gazdasági növekedés, mint társadalmi-gazdasági rendszer nem fenntartható, mert akár ökológiai és ezt követően társadalmi-gazdasági összeomláshoz is vezethet. Jó ideig a zöld gazdaság, a fenntartható fejlődés, a kék gazdaság elméletei próbálták a jelen paradigmában megoldást keresni, és még ma sem lehet kijelenteni, hogy a nemzetközi és nemzeti szintű politikák, szakpolitikák szintjére bármi érdemi átszívárgott volna a paradigmaváltást sürgető elméletek téziseiből a mostani társadalmi-gazdasági status quo-t megingatva. A legtovább, ameddig jutott a hivatalosan szalonképes gondolkodás a társadalmi-emberi tényező szerepének hangsúlyozásában az a szemléletformálás területe, a fogyasztói magatartás befolyásolásának és a fogyasztás mérséklésének célkitűzése. Hogy ez hogyan képzelhető el a gazdasági növekedést és a fogyasztást abszolutizáló paradigmában, az egyre individualizálódó társadalmakban, arra nem kapunk érdemi választ.

Nagyon sokáig nem volt a kutatások látókörében, hogy pl. a klímavédelmi intézkedések, így az energiafelhasználás és kibocsátás csökkentése vagy a változásokhoz való alkalmazkodás terén az emberi viselkedés és a társadalmi tökeformák, struktúrák, jellemzők milyen hatással bírnak (Antal Z. 2018). Hasonlóképpen nem volt érdemi kísérlet arra, hogy a globális hatalmi viszonyok, a gazdasági rendszer működéséből adódó társadalmi hatások, a társadalom értékrendszere valamint a természeti erőforrás kapacitások viszonyrendszerét tisztázzák. A felelősség szétterítését jelentette, hogy a multinacionális vállalatok, a befektetési alapok, a fosszilis energia lobbik, érdekcsoportok hosszú időn keresztül csak a hasznait élvezték a természeti erőforrások túlhasználatainak és a környezet elszennyezésének, és a szennyező fizet elv érvényesítése még jelenleg is igencsak hiányos és nem globális. Az e tekintetben legprogresszívebb Európai Unióban is csak most jelennek meg azok a szabályozók (taxonómia rendelet, nem

pénzügyi jelentési kötelezettség ESG területén stb.), amelyek ebben középtávon érdemi hatást válhatnak ki.

A tudományos kutatásokat a társadalomtudományok részéről főként a közgazdaságtan uralja máig, ahol az egyéni döntések és az egyén felelősségét, döntéseinek és akcióinak felelősségét hangsúlyozzák. Az egyéni döntések és viselkedések megértésére helyezik a vizsgálatok fókuszát, elhanyagolva a nemzeti szintű politikai és gazdasági irányítás, valamint a nemzetközi szervezetek döntéshozói felelősségének bemutatását, a kapitalizmus és a túlpörgetett fogyasztói magatartás szerepét, jelentőségét. A megoldási javaslatok között ezért vált dominánssá a közgazdasági szemlélet, azaz az individuális megoldások hangsúlyozása, a technikai fejlődés megoldási képességének abszolutizálása, a technooptimizmus és a rendszer belső reformjának megvalósíthatósága, egyfajta fenntartható fejlődés formájában, ami egyben záloga is új iparágak és piacok kialakulásának. A közgazdaságtan máig a nemzeti és nemzetközi szinteken is meghatározó szerepet tölt be a fenntarthatósággal, különösen a klímaváltozással kapcsolatos kutatások tematizálásában, a nemzetközi szervezetek döntéseinek megalapozásában és a politikai programok kidolgozásában.

Az egyén, a társadalom és a gazdaság viszonyrendszerét alapvetően határozza meg, hogy milyen „ember”-ről kialakított elképzelés válik dominánssá az adott társadalomban. Az újkor előtti társadalmak emberképétől, a homo religiosustól alapvetően különböző, új emberkép a modern korban a „homo oeconomicus”. Ennek domináns helyzetbe kerülése egy olyan paradigmaváltás volt, amely az egész emberiség történetét alapvetően formálta (Antal Z. 2015). A közgazdaságtan egyszerűsített emberképe a minden külső beavatkozás nélkül, szabadon döntő, a saját anyagi érdekeit felismerő és precízen érvényesítő homo oeconomicus. A kétpólusú világrend 1990-es évek elején történt megszűnése, a Szovjetunió megszűnése, és a szovjet érdekszféra eltűnése eredményezte az USA több évtizedes világhatalmi monopolhelyzetét, a demokrácia és piacgazdaság exportot, amely a kapitalizmus és a fogyasztói társadalom térhódítását eredményezte. Egyidejűleg Kína központilag irányított kapitalizmusa is a fenti trendek erősödését eredményezte. Ugyan Kína világ gazdasági vezető szerepre törésével a és a BRICS államok erősödésével az Egyesült Államok és ezzel a Nyugat világhatalmi politikai monopóliuma megszűnőben, de a kapitalizmus, a fogyasztói kultúra és az általa kitermelt embertípus világuralma kiteljesedett.

Az alulról szerveződő klímamozgalmak, pl. a Greta Thunberg aktivizmusa, de számtalan helyi szerveződés szerte a világon jelzi, hogy egyre több embernek fontos a környezet, a természet védelme, az ökoszisztéma rendszerek megőrzése. Ugyanakkor a mozgalmak jelentős része a klímaváltozásra irányul és elhanyagolja azokat a további globális szintű ökológiai problémákat, amelyek hasonló módon veszélyeztetik a természeti erőforrások kapacitásait, megújulását és a Föld biogeokémiai ciklusait. A különböző kutatások fentiek alapján azt jelzik, hogy kialakulóban van egy a homo oeconomicustól eltérő új emberkép, a homo oecologicus. A kutatások alapján ez az embertípus az ökológiai szempontokkal

nem gazdasági előnyök miatt foglalkozik, hanem értékrendjükben az ökológiai egyensúly, a természettel való harmónia megvalósítása a cél. Ugyanakkor kijelenthető, hogy ez az embertípus egyelőre marginális szerepet játszik a társadalmi-gazdasági rendszerek alakításában.

A klímamozgalmak tipológiai vizsgálata (Scahefer 2015) a mozgalmak általános eredménytelenségének megállapításán túl azt mutatja, hogy a felülről kezdeményezett mozgalmak jelentősége meghatározó, amelyeket már meglévő intézmények kreáltak. A gazdasági-szervezeti-humán erőforrások egyenlőtlen eloszlása miatt a különböző csoportok érdekérvényesítési lehetőségei között nagy különbségek adódnak. Ennek eredményeként a különböző szintű (területi, nemzeti, nemzetközi) fórumokon domináns szerepet töltenek be az erőforrásokat koncentráló csoportok, mint például a különböző gazdasági-ipari érdekeket képviselő lobbiszervezetek, alapítványok, véleményformálók. Így a klímaváltozással foglalkozó nemzetközi és nemzeti szintű politikai döntések védik a meglévő politikai és kulturális előnyöket (Sievers 2010), a progresszívebbnek tekinthető Európai Unióban is, nem beszélve a Nyugat többi részéről. Azok a szervezetek, amelyek elutasítják a meglévő intézményeket, gazdasági paradigmát és a nemzetközi megállapodásokat a fennálló társadalmi rend megváltoztatását is kezdeményezik. Ezek a szervezetek csak marginális szerepet töltenek be a klímapolitika formálásában és elsősorban a nemzetközi és nemzeti szintű intézményesített folyamatokon kívül fejtik ki aktivitásukat.

Csak a civil szervezetek, önszerveződő együttműködések egy kis része képviseli azt a radikális álláspontot (civic environmentalism) amely szerint a jelenlegi klímapolitikai intézményrendszerben és együttműködésekben bízó szereplők lényegében a meglévő hatalmi elit és a fejlett gazdaságú nemzetek érdekeit szolgálják. A „civil ökológiánusok” közé tartozó mozgalmak a fogyasztási minták és a meglévő intézmények alapvető átalakítását hirdetik, azért, hogy megvalósuljon egy ökotudatosabb és egyenlőbb világrend (Bakkstrand-Lövbrrand 2012).

ÖKOLOGIAI VÁLSÁG ÉS LEHETSÉGES TÁRSADALMI KIÚT

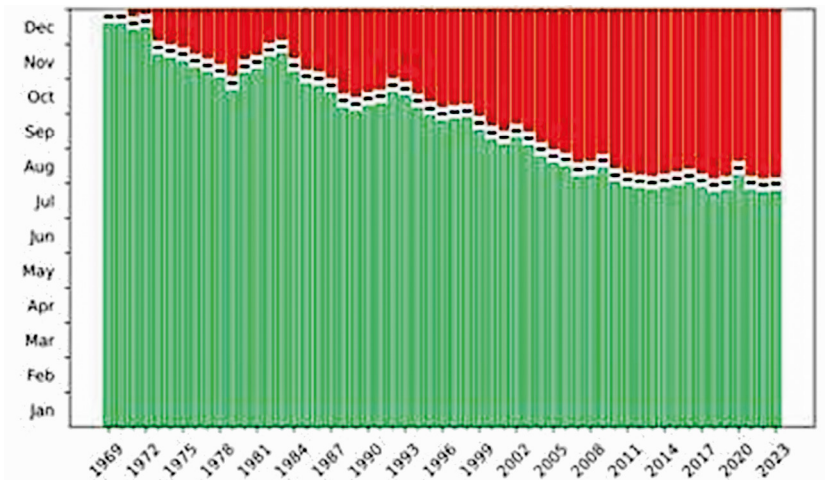
Fentiek alapján a Szolzenyicin beszéd tükrében vegyük górcső alá, hogy a beszédet követő több mint négy évtized fejleményei mennyire támasztják elő az író láttelejét a Nyugat természetéről, önreflexió és önkorrektíós képességeiről.

A nyugati fejlettségi szint elérésének kívánalma mára teljes mértékben globalizálódott, az ember fogyasztóvá degradálása soha nem látott méreteket ölt, melyből a világ legeldugottabb őserdeiben élő elzárt közösségektől eltekintve csak néhány ország próbál eltérni. Ilyen ország pl. a kis himalájai buddhista királyság, Bhután, ahol nem a GDP/fő, hanem a bruttó nemzeti boldogság mértéke az emberi jóllétnek. Fontos, hogy itt nem az egyéni, személyes boldogságról van szó elsősorban, hanem inkább egy kiterjesztett közösségi élményről, ami azt jelenti, hogy egy társadalom hogyan tud olyan feltételeket teremteni, amelyek között a többség fizikailag és mentálisan is egészséges, kiegyensúlyozott, derűs. Talán

jobb lenne úgy fogalmazni, hogy a bruttó nemzeti derű a mértékegység, de a társadalmi-gazdasági változások már itt is jelentős mértékben erősítik a nyugati mintákat.

Kínában, Indiában ugyanakkor az utóbbi két évtizedben többszáz millió fős, nyugati minták alapján élő középosztály jött létre az átlagon felüli gazdasági fejlődésnek köszönhetően, amely jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy ma már 1,7 Föld lenne elég az emberiség igényeink kielégítésére, tehát a jövőt éljük fel. E tekintetben tehát Szoltsenyicin intése a nyugati berendezkedés világszintű kiterjesztésének problémájáról valós volt, és bekövetkezett.

1. ábra – A Globális Túlfogyasztás Napjának időbeli alakulása
1971 - 2023

Forrás: <https://www.footprintnetwork.org/>

A globális túlfogyasztás napja (Earth's Overshot Day) az a nap, amikor az emberiség több erőforrást használ fel, mint amennyit a Föld egy év alatt képes regenerálni. Az író előre látta azokat a veszélyeket, amelyek már akkor jellemezték a kiteljesedett nyugati fogyasztói modellt, azokat a mentális veszélyeket, amelyek az ember azon állandó vágyából fakadnak, hogy egyre többet birtokoljon, mely számára egyet jelent az egyre jobb élettel. A folyamatos verseny, az elszigetelődés, a társadalom szövetének felfoszlása, a kisközösségek, a társadalmi kohézió végletes meggyengülése mind ennek a szemléletmódnak a termékei. A feszült verseny állandósítja a stresszt és számos civilizációs betegséghez vezet, melyhez hozzájárul a mozgásszegény életmód, a digitális, on-line világ robbanásszerű inváziója és az ezzel együtt járó „jelensoikk” a folyamatos on-line jelenlét kényszere. A jóléti állam számos vívmányának (fejlett egészségügy, általános oktatás stb.) hatása az emberi jólétre (well-being) persze nem kérdőjelezhető meg,

de a gazdasági és társadalmi erőforrások felosztása a különböző alrendszerekre, ágazatokra messze van attól az optimális mintázattól, amely ugyanakkora erőforrásokkal jóval magasabb emberi jóllét indexeket eredményezhetne.

Szoltsenyicin felhívja a figyelmet arra, hogy az emberi szabadság egyéni szabadság értelemben vett „túlértelmezése” azoknak az eredetileg jószándékú humanista téziseknek a tarthatatlanságát eredményezték, miszerint az emberi természet lényegében nem gonosz; a világ az emberiség tulajdona; az élet minden elégtelenségét a rossz társadalmi rendszerek okozzák, amelyeket ki kell javítani. Ez az emberközpontú szabadság eredményezte a természeti környezet félreértelmezését, amelyben a természet legjobb esetben is csak egyenrangú összetevője a társadalom-gazdaság-természet modelljének, de inkább egy degradált szintere, melynek feladata az erőforrások biztosítása az emberi társadalomnak és egyének számára. Az, hogy a természet, azaz a Föld véges erőforrásokat tud biztosítani és csak közvetve nyitott energiarendszer (nyersanyagot használó technológiák közvetítése nélkül a megújuló energiákat sem tudjuk hasznosítani), következésképp a természeti korlát a legerősebb és felette áll a társadalmi-gazdasági korlátoknak, még mindig nem meghatározó a szakmai-politikai diskurzusban. Azok a teóriák (pl. a nemnövekedés), amelyek túlmutatnak a jelenlegi társadalmi-gazdasági rendszer belső korrekciós lehetőségein, még a tudományos életben is szinte páriának számítanak, nemhogy a hivatalos szakpolitika formálásban. Ennek ellenére egyre jobban mérhető azon szakemberek száma, akik nem a jelenlegi társadalmi-gazdasági paradigma elégtelen működésére mutatnak rá, hanem felszólítanak annak leváltására. Sőt felhívják a figyelmet, hogy a jelenlegi trendek alapján korunk technológiai civilizációja akár össze is omolhat, de lassú hanyatlása szinte biztosan borítékolható az erőforrások kapacitásainak csökkenésével.

Az újkor beköszöntével a racionális humanizmus, a felvilágosodás által kiteljesedett nyugati világképet a túlradó antropocentrizmus, a materializmus szinte kizárólagos inerciája jellemzi, ami az ember és anyagi szükségleteinek középontjába helyezésén alapszik. Az összes egyéb emberi szükséglet jelentős része reflektálatlan az állami intézményrendszerek által, nem beszélve minden egyéb létezőről, esetleg nem élő létezőről. A természeti környezet felé megnyilvánuló emberi attitűd a – sokszor nem tudatos, ösztönös – használat, a rendelkezésre állás tudomásul vétele, és majd másfél évszázada a védelem, egyes – emberi kategóriák szerint – arra érdemesnek tartott fajok, területek, életközösségek védelem alá helyezése. Egyfajta előrelépés lehetőségét jelentheti annak a gondolkodásnak a kezdete, amely a természetet, mint egészét jogi személynek nyilvánítaná.

Jogi személynek tekinthető-e jelenleg a természet? Egyelőre – globálisan – nem, ugyanakkor a jogalkotás sok tekintetben érrefelé halad. Talán lehet ennek a folyamatnak ez eredménye az ember (újbóli) kiegyezése a Természettel. A természet jogállásáról globálisan még nem született döntés. A természet átfogó jogállásának teljes körű tisztázására néhány kísérlet történt ez idáig, Ecuador elsőként a világon, már 2008-ban törvényt alkotott. Az „Anyaföld (Pachamama)

jogaiként” hivatkozott törvénycsomag az alkotmányba is bekerült. Ezt követte egy hasonló lépés Bolíviában, ahol 2010-ben alkották meg az Anyaföld Jogairól (Ley de Derechos de la Madre Tierra) szóló törvényt. A törvény szerint a természet olyan közösség, amely a közösség jóllétét szolgálja. A normaszöveg látszólag alárendeli a természetet a lakoságnak, a jogalanyból mégsem csinál jogtárgyat, vagyis a természetet organikus egységként kezeli. A megfogalmazás tükrözi az Evo Morales Mozgalom a Szocializmusért pártja ideológiai nézőpontját. Nyilván a jogszabályalkotás mellett legalább annyira fontos (lenne) a Természet jogaival összhangban történő jogalkalmazás. Néhány példa erre is van, pl. Új-Zélandon, ahol a Whanganui folyó nyert 2017-ben törvényes jogállást és védelmet. Ebben az évben még három folyó részesült hasonló védelemben. A Rio Altaro Kolumbiában, valamint a Gangesz és Yamuna Indiában. A jogalkotásban Kanada még tovább lépett, 2021 februárjában Eukanitshit-i Inuit Tanács és a Minganie-i Muncipium elismerte a Magpie folyót jogi személyként, miközben az előbbi előljáróságok öröködnék felette (Csonka 2021).

Szoltsenyicin súlyos végkövetkeztetésre jut annak kapcsán, hogy a szabadság tekintetében a Nyugat minden ilyen korlátozást elvetett, a totális liberalizmus érvényesül, az állami rendszerek materialistává váltak és az ember felelősségérzete Isten és a társadalom iránt egyre homályosabbá vált. Ennek eredménye a világ spirituális válsága és politikai zsákutcába kerülése. A kórkép azóta csak súlyosabbá vált, hiszen a kétpólusú világrendszer bukásával jó ideig semmi nem állta útját a nyugati liberális demokraciexportnak és a kapitalizmus térhódításának. Napjainkban a több világhatalmi pólus megjelenése, egy policentrikus világhatalmi berendezkedés kiépülésének lehetősége sem ingatja meg azonban az uralkodó társadalmi-gazdasági paradigmát. A BRICS államok sem képesek gyökeresen új modellt bemutatni és érvényesíteni, főként, hogy az önálló civilizációs struktúráik, intézményeik, eljárásaik helyett egyre inkább a nyugati minták érvényesülnek. A jelen uralkodó paradigmájából következik, hogy az államok és a nemzetközi szervezetek előszeretettel képviselik az elit és a tőke érdekeit, a profitot a nemzetközivé vált elithez, multinacionális vállalatokhoz, befektetési alapokhoz csoportosítva, a társadalmi-környezeti károkat pedig ráterhelve a termelés, szolgáltatás aktuális helyszíneinek természeti és társadalmi struktúráira. Ehhez sok esetben kapcsolódik az államok, a kormányzatok aktív támogató tevékenysége, melynek során a nemzeti társadalmi és természeti közjavakat a multinacionális elit szolgálatába állítják, a helyi társadalmaknak a közös növekedését ígérve. Közben a helyi közösségek jórészt eszköztelenek és alig van lehetőségük álláspontjuk bemutatására, esetleg érvényesítésére. Ezt erősíti a civil szerveződések elleni világszerte megfigyelhető fellépés, a társadalmak atomizálódása, az egyes emberek izolációja, elidegenedése.

Ahogy Szoltsenyicin jelzi, a spiritualitás elvesztése, a Léleknek való hátat fordítás és a Felsőbbrendű Teljesség figyelmen kívül hagyása miatt az emberiség kudarca a materiális expanzió lett. Elveszítettük azt a spirituális dimenziót, amely korlátozta az emberi szenvedélyeket és a felelőtlenséget. Azt vélelmeztük, hogy

a politikai és társadalmi reformok új célokat és/vagy megoldásokat jelenthetnek az emberi élet és az emberi társadalmak problémáira. Ezek a várakozások azonban csődöt mondtak. Olyan fordulatra, paradigmaváltásra van szükség, ahol első helyre kerülhet Szolzsenyicinnel egyetértve az emberi élet kötelesség és elszámoltathatósági aspektusa, az emberi életútnak legfőbb célja pedig a morális növekedés megtapasztalása kell legyen. Egyetértve az íróval nem kerülhetjük ki az emberi élet és társadalom alapvető definícióinak felülvizsgálatát, ezt már nemcsak a társadalmi és gazdasági világproblémák jelzik, hanem létalapunknak, a Természettnek, erőforrásainak jelenlegi állapota, folyamatos ökoszisztéma kapacitás csökkenése, degradációja, mely csökkenő kapacitásokat egyre nagyobb igényekkel terhelünk.

Solzsenyicin jól vizionálta, hogy a történelem egy jelentős fordulatához érkezik, közeledik, amely jelentőségében egyenértékű a középkorból a reneszánszba való átmenettel. A jelenből visszatekintve elmondható, hogy mára ehhez a ponthoz nagyon nagy valószínűséggel elérkeztünk, és nem a Föld „megmentése”, a „Teremtett világ megóvása” az igazi küldetésünk, mert a Földi élet kontinuitása megmarad a Homo sapiens sapiens nélkül is, hanem saját fajunk és civilizációnk hosszú távú megmaradásának elérése. Sürgető a megoldás, a természettudósok egyre növekvő része felveti a pár évtizeden belül bekövetkező lehetőségét a természeti erőforrások drasztikus csökkenésének, az ökológiai rendszerek összeomlásának, amely a technológiai civilizáció gyors hanyatlását eredményezheti. Ilyen értelemben a jelenlegi korszakhatárnak még nagyobb a tétje, mint azt az író észlelhette, sokak szerint a legnagyobb az emberiség történetében. A jelenlegi társadalmi-gazdasági paradigma globális leváltásához azonban olyan belátási képességre lenne szükség, amelyre nem sok esélyt látnak a társadalomtudósok. Nagy kérdés az is, hogy mivel helyettesíthető a jelenlegi paradigma. Vajon tényleg képes lenne a pl. a nemnövekedés elmélete alapja lenni egy új társadalmi-gazdasági berendezkedésnek? Néhány építőkockája felsejlik az új paradigmának, ilyen lehet a javak igazságosabb elosztása, a kisközösségek aktivizálása, az emberi jóllét (well-being) központba állítása, a lokalitás aspektusainak megerősítése, a spiritualitás szerepének helyreállítása. Ahogy Szolzsenyicin fogalmazta el kell jutnunk „az élet egy új szintjére, ahol fizikai természetünk nem lesz elátkozva, mint a középkorban, de még ennél is fontosabb, hogy spirituális lényegünk ne legyen eltaposva, mint a modern korban”.

TRODALOMJEGYZÉK

- Faragó T., 2022: *Közös környezetünk és a globalizáció: árnyak és remények*. Akadémiai Kiadó, (ISBN 978 963 454 765 5), 216 p.
- Dr. Pécsi M.—Dr. Fodor I.—Dr. Katona S.— Dr, Molnár K.—Dr. Tóth J.: *A KGST tudományos együttműködése a környezetvédelem, a környezetfejlesztés és a természeti erőforrások ésszerű felhasználása módszereinek kidolgozására* Földrajzi Értesítő XXX. évf. 1981. 1. füzet, p. 115-122. ISSN 0015-5403
- M. Hulme *Reducing the Future to Climate: A Story of Climate Determinism and Reductionism* Osiris Vol. 26, No. 1, Klima (2011), pp. 245-266 (22 pages) Published By: The University of Chicago Press
- K Thomas, RD Hardy, H Lazrus, M Mendez, B Orlove, I Rivera-Collazo, JT Roberts...*Explaining differential vulnerability to climate change: A social science review*. Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change, 2019
- Antal Z. László *Éghajlatváltozás és társadalom*, In: *Mérsékelt öv? Felelős cselekvési irányok a hatékony klímavédelemért*, Klímabarát Települések Szövetsége, 2018, Budapest, pp. 87-100. ISBN 978-615-00-1120-2
- Antal Z. L. 2015: *Klímaparadoxonok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest., ISBN 9789632368863, 200 p
- Schaefer, B. et al 2015: *Civil Society, Social Movement and Climate Change*, In: *Climate Change and Society, Sociological Perspectives*, edited by Dunlap, R. E. and Brulle, R. J., Oxford University Press, New York, pp. 235-268.
- Sievers, B. 2010: *Civil Society, Philanthropy and the Fate of Commons*. Tufts, University Press, Metford, MA. 224 p. ISBN 978-1584658955
- Bakstrand, K. and Lövbrrand, E. 2007: *Climate Governance Beyond 2012: Competing Discourses of Green Governmentality, Ecological modernisation and Civil Environmentalism* In: *The Social Construction of Climate Change: Power, Knowledge, Norms, Discourses*, edited by M. E. Pettenger, Ashgate, Hampshire, UK, 123.148.
- Csonka B. 2021 *Vannak-e a természetnek jogai?* 2021.12.26. <https://tudomanyplaza.hu/vannak-e-a-termeszettek-jogai/>

TÁRSADALOM ÉS JOG – JOGTUDAT, JOGÉRZET, JOGISMERET, KOMMUNIKÁCIÓ

Kiss Róbert Richard*

ABSZTRAKT

2024-ben kezdődött el a Kodolányi János Egyetem Alkalmazott Kommunikáció Tanszékén egy olyan kutatás, amely szervesen kapcsolódik egy tíz évvel korábban, az ELTE jogi karának istápolásával létrejött reprezentatív kutatáshoz. Zsidai Ágnes, az ELTE egyetemi docense és Kiss Róbert Richard vizsgálta a társadalom és a jog kapcsolatát az adott időszakban. Időszerű lett, hogy a korábbi kutatás óta bekövetkezett változásokat is vizsgáljuk.

A kutatás alapján a magyar társadalom jogállami tudata igazolható, Magyarországnak az európai kultúrkörhöz való tartozása, alapvetően az európai értékrendben való osztozás, a piacgazdaságon alapuló demokratikus társadalmi és politikai berendezkedés, kiemelve ebből olyan értékeket, mint az emberi jogok, a jogállamiság, a szuverenitás, a hatalmi ágak megosztása, a jogbiztonság, a jog előtti egyenlőség, a véleménynyilvánítás szabadsága jelen vannak a társadalmi tudatban. Igazolódott ugyanakkor az is, hogy a közép-kelet-európai rendszerváltás, majd az Európai Unióhoz való csatlakozás euforikus élménye elült, a világgazdasági és a belső válság, az egzisztenciális kényszerek és nehézségek növekedése és állandósulása hat inkább az emberek jogtudatára. Bizonyos nosztalgia is megfigyelhető a rendszerváltás előtti vélt vagy valós biztonság iránt, és az erős állam, az államatyuska utáni vágy képe él a társadalom jelentős részében (az állam gazdaságszervező és gazdaságirányító funkcióját emelik ki, a közveszélyes munkakerülést büntetnék stb.). Az állammal mint társadalmi objektivációval kapcsolatban elvárásaik vannak, gazdasági szerepét és létét nélkülözhetetlennek és megkérdőjelezhetetlennek tartják. A politikai és a gazdasági elit között ugyanakkor nem tesznek különbséget az átlagos válaszadók. Mint a hipotézisben megállapítottuk, a politikai váltógazdálkodás következtében újabb és újabb társadalom- és jogpolitikai törekvések kerülnek megfogalmazásra. A politikai és jogrendszer, az államszervezet folyamatos átalakításokon megy keresztül: alapvető jogterületek, intézmények kerülnek újraszabályozásra, eddig „ismeretlen” szabályozási módok és intézmények ütik fel a fejüket, maga az állami szervezetrendszer már-már rögzültnek tekintett elemei is mind formailag, mind tevékenységüket, hatáskörüket tekintve nagy jelentőségű változtatásokon mennek keresztül, egyes területek jogi szabályozásának megváltoztatása a jogbiztonságot érintően rendkívül gyakori, a tulajdoni szféra átrendeződik. Ennek következtében az emberek a hatalmi-szervezeti struktúrákat bonyolultnak, követhetetlennek tartják. A

* Kiss Róbert Richard PhD. Egyetemi docens, Kodolányi Egyetem Székesfehérvár.
kiss.robert.richard@kodolanyi.hu

jogélet – mint olyan – jelentős társadalmi rétegek számára követhetetlenné, átláthatatlanná, instabillá válik mind a mindennapi létben, mind az állampolgár létében is. A jogi szabályozás és az intézményi szervezeti hierarchia a válaszadók számára bonyolult, ez igaz az adórendszerre, az önkormányzati struktúrára; de még a bíróság szervezeti felépítését is ilyennek látják, vélhetően azért, mert nem tudták követni a változásokat. Az állandóságra való igény a szentenciákra adott válaszokból („a régi törvény a jó törvény”) is igazolható.

A jog mibenlétét firtató kérdések részben igazolják a hipotézisnek azt a feltevését, hogy a modern magyar társadalom többsége a jogot emberi képződménynek tartja. Bár az általunk megadott válaszlehetőségekben elszórtan vagy koncentrálna megjelentek egyéb (metafizikai) lehetőségek is, de a magyar társadalom elsődlegesen az állami szervek által teremtett normákat, döntéseket tartja jognak. Nem elhanyagolható ugyanakkor a természeti, isteni jogot is létezőnek tartó nézeteket tükröző álláspontok száma. A megjegyzés lehetőségét kihasználók közül sokan hangsúlyozták, hogy a jog a politika (szűk csoport, „láthatatlan hatalom”) terméke. Feltűnően magas azoknak a száma, akik szerint a bíróságok vagy a bíróságok is alkotnak jogot. A megkérdezettek közül a legtöbben a jogbiztonságot a jog állam általi betartásával azonosítják. A magyar társadalom államba vetett hitének, illúzióinak, az államhoz való viszonyának hű képe az, hogy majdnem kétszer annyian tartják a jogbiztonság feltételének az állam jogszerű fellépését, mint ahányan az igazság győzelmét. A megkérdezettek közül a 21. század elején két és félszer annyian vannak azok, akik a tettarányos büntetést tartják a jogbiztonság egyik feltételének, mint azok, akik szerint az előéletet, életkort stb. is figyelembe kellene venni.

A magyar bíróságokat rendkívül lassúnak, a bírósági rendszert bonyolultnak tartják a megkérdezettek. A bíróságok tekintélyét és az egyébként adatolható jelentős közbizalmat csökkenti az ügyek elhúzódása. Ugyanakkor meglepő, hogy az ügyek tárgyalásának sebességét a megkérdezettek nem kötik a bírók számához. Összességében a megkérdezettek átlagosan bíznak a bíróságokban, és átlagosnak vagy jobbnak tartják a működésüket, problémaként kiemelik a lassúságot. A bizalom az ügyészek felé is fennáll, bár többen vannak azok, akik úgy vélik, a kormány irányításával dolgoznak. Megítélésük átlagos vagy jobb. Az ügyvédek iránti közbizalom szintén adatolható, a hipotézishez képest jóval nagyobb mértékben. A társadalom alapvetően bízik az ügyvédekben, és szerepüket az ügyfél védelmén kívül az igazság érvényre juttatásában is meghatározónak tartja.

A túlnyomó többség inkább szigorú bíróságokat szeretne. Nyilván ebben jelentős szerepe van annak, hogy a megkérdezettek többségének nem volt még saját bírósági ügye, legfeljebb hozzátartozójának. Ugyanakkor az arány tanulságos. Az önkormányzatokkal jóval többen érintkeztek már, mint a bíróságokkal, ezt a tény az adatok is igazolták. Szofisztikáltabb véleményeket tükröznek azon intézményekkel kapcsolatos álláspontok, amelyekkel inkább volt kontaktusuk a megkérdezetteknek. A kérdésekre adott válaszokat is a legtöbben erre alapozták. Míg a bíróságok esetében egyértelműen szigorúbb ítélezést tartana megfelelőnek a megkérdezettek döntő többsége, addig az önkormányzatokkal, melyekkel kapcsolatban a személyes élmény is jóval gyakoribb, nagyrészt elégedettek, legalább is az ügyek kimenetelét illetően. A rendszer viszont a megkérdezettek többsége szerint bonyolult, és lassú, bár nem annyira lassú, mint a bíróságok esetében. Míg az elégedettség mutató átlagos, tehát az önkormányzatok funkciójuknak, kötelezettségeiknek megfelelően eleget tesznek, ugyanakkor megjelenik a protekció fontossága. A megkérdezettek túlnyomó többsége a kapcsolati tőke szerepét hangsúlyozta. Igazolta az előzetes feltételezéseket az adóhatósággal és az adórendszerrel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok értékelése. Itt volt a legnagyobb a válaszmegtagadók száma, magasabb az önkormányzati és a bírósági kérdésekhez képest. A bíróságokhoz viszonyítva az adóhatóságot nem tartják lassúnak, hanem csupán átlagosnak. Az eljárásokat illetően is különbséget fedezhetünk fel: míg a bíróságoktól sokkal nagyobb szigorúságot várnának el a megkérdezettek, addig az adóhatóság esetében ez nem releváns – akinek volt ügye, elnézőbb; akinek nem, szigorúbb hatóságot szeretne – összességében átlag közeli az eredmény. A tömegkommunikáció hatása jelentősebb az iskoláénál. A társadalom tagjainak jogról, államról alkotott véleményét, a hatalmi szervekhez, hatóságokhoz való viszonyulását, a jogi szabályozás elfogadottságát, megítélését döntő mértékben befolyásolja a média, mely meghatározó lehetőség és felelősség is egyben.

Kulcsszavak: Társadalom, jog, togtudat, jogismeret, kommunikáció

SOCIETY AND LAW – LEGAL AWARENESS, LEGAL SENSE, LEGAL KNOWLEDGE, COMMUNICATION

In 2024, the Department of Applied Communication at the János Kodolányi University started a research project that is inextricably linked to a representative research project that was launched ten years earlier with the support of the ELTE Faculty of Law. Ágnes Zsidai, Associate Professor at ELTE, and Richard Kiss Róbert examined the relationship between society and law in that period. It was also timely to look at changes that have taken place since the previous research.

The research shows that Hungarian society's consciousness of the rule of law is justified, that Hungary's belonging to the European cultural sphere, its sharing of European values, its democratic social and political system based on a market economy, and, in particular, values such as human rights, the rule of law, sovereignty, separation of powers, legal certainty, equality before the law, and freedom of expression are present in the social consciousness. It is also true that the euphoric experience of regime change in Central and Eastern Europe and then of accession to the European Union has faded, and that the global economic and internal crisis, the increase and persistence of existential constraints and difficulties are having more of an impact on people's sense of rights. There is also a certain nostalgia for the perceived or real security before the change of regime, and the image of a strong state and the desire for a state apparatus is present in a large part of society (the state's function as an economic organiser and manager is emphasised, public truancy would be punished, etc.). There are expectations of the state as a social objectification, its economic role and existence are seen as indispensable and unquestionable. However, the average respondent does not distinguish between political and economic elites. As stated in the hypothesis, political change management leads to new social and legal policy aspirations. The political and legal system and the organisation of the state are constantly undergoing changes: fundamental areas of law and institutions are being redefined, hitherto 'unknown' regulatory methods and institutions are being introduced, elements of the state organisation itself which are considered to be fixed are undergoing major changes in form, function and powers, changes in the legal regulation of certain areas are extremely frequent, affecting legal certainty, and the property sphere is being reorganised. As a result, people perceive power and organisational structures as complex and unintelligible. Legal life as such is becoming unintelligible, opaque, and unstable for large sections of society, both in their everyday lives and in their lives as citizens. Legal regulation and the hierarchy of institutional organisation are complex for respondents; this is true of the tax system and the structure of local government; even the organisational structure of the courts is seen as complex, presumably because they have not been able to keep up with the changes. The need for permanence is also evident from the answers to the sentences („the old law is the good law“).

The questions on the nature of law partly confirm the hypothesis that the majority of modern Hungarian society considers law to be a human construct. Although other (metaphysical) possibilities were scattered or concentrated in the answer options we gave, Hungarian society primarily considers norms and decisions created by state bodies to be law. However, the number of views reflecting the view that natural, divine law also exists is not negligible. Many of those who took advantage of the opportunity to comment stressed that law is a product of politics (a narrow group, the 'invisible power'). A strikingly high number of those believe that the courts, or the courts themselves, make law. Most respondents identify legal certainty with the enforcement of the law by the state. A true reflection of Hungarian society's faith in the state, its illusions, and its attitude towards the state is that almost twice as many people consider the state's legal action as the triumph of justice to be a precondition for legal certainty. At the beginning of the 21st century, two and a half times as many of those surveyed consider proportional punishment to be a condition of legal certainty as those who believe that criminal record, age, etc. should be taken into account.

The Hungarian courts are considered extremely slow, and the court system is complicated. The authority of the courts and the considerable public trust that can otherwise be placed in them are undermined by the length of time that cases take. At the same time, it is surprising that respondents do not link the speed of cases to the number of judges. Overall, respondents have average

confidence in the courts and consider their functioning to be average or better, highlighting slowness as a problem. There is also trust in prosecutors, although there are more who believe they work under the direction of the government. Their perception is average or better. Public trust in lawyers is also reported to a much greater extent than hypothesised. Society has a fundamental trust in lawyers and sees their role as crucial in enforcing justice in addition to protecting the client.

The vast majority would prefer strict courts. The fact that the majority of respondents have never had a court case of their own, or at most of their relatives, is probably a significant factor in this. However, the proportion is instructive. Far more people have had dealings with local authorities than with the courts, a fact borne out by the data. More sophisticated views are reflected in the attitudes towards the institutions with which respondents were more likely to have had contact. This was also the basis for most of the answers to the questions. While the vast majority of respondents would clearly prefer a stricter judgement in the case of the courts, they are mainly satisfied with the municipalities, where personal experience is much more common, at least as regards the outcome of cases. However, the system is perceived by the majority of respondents as complicated and slow, although not as slow as the courts. While the satisfaction indicator is average, i.e., the municipalities are fulfilling their functions and obligations, the importance of protection is also apparent. The vast majority of respondents stressed the role of relationship capital. The evaluation of the answers to the questions on the tax administration and the tax system confirmed the preliminary assumptions. Here, the number of non-responders was the highest, higher than for the questions on local government and the judiciary. Compared to the courts, the tax administration was not considered slow but merely average. A difference can also be detected in the procedures: while respondents would expect much more rigour from the courts, this is not relevant for the tax authority - those who have had a case are more lenient; those who have not, would prefer a stricter authority - overall the result is close to average. The impact of mass media is more significant than that of schools. The opinion of members of society on law and the state, their attitude towards the authorities, and the acceptance and perception of legal regulations are decisively influenced by the media, which is both a decisive opportunity and a responsibility.

Keywords: *society, law - legal awareness, legal sense, legal knowledge, communication*

BEVEZETÉS

Szoltsenyicin híres beszédében már felveti a média, a kommunikáció erejének, felelősségének és a legitimációjának kérdését. A kérdések azóta is időszerűek. Vajon mi a legitimációja újságíróknak, médiaszereplőknek, akik majd alapjaiban határozzák meg társadalmi csoportok gondolkodásmódját? Kell, hogy legyen? Vajon tisztában vannak azzal a felelősséggel, hogy magatartásukkal eldöntik generációk, akár a jövő generációinak is problémákhoz való hozzáállását, véleményükkel jelentősen befolyásolják emberek, cégek, intézmények sorsát? Szoltsenyicin óta tovább nőtt a média és a kommunikáció ereje, egyesek már újabb hatalmi ágként definiálták. De az író egy másik rendkívül érdekes problémát is felvetett. Ha a Hans Kelsen-i jogpozitivizmus alapján bárhol a jog teljes uralmáról beszélünk, akkor majd boldog társadalomról beszélünk? A formális jog és a jogállami pozitív jog ellentmondását csak a Radbruch-formula tudta részben feloldani, és egyben megmutatta, milyen szörnyűségekhez vezethet a pusztán pozitív jog az erkölcs nélkül.

2024-ben kezdődött el a Kodolányi János Egyetem Alkalmazott Kommunikáció Tanszékén egy olyan kutatás, amely szervesen kapcsolódik egy tíz évvel korábban, az ELTE jogi karának istápolásával létrejött reprezentatív kutatáshoz. Zsidai

Ágnes, az ELTE egyetemi docense és jómagam vizsgáltuk a társadalom és a jog kapcsolatát az adott időszakban. Akkor is két kötetesre terveztük a Társadalom és Jog című munkát, az eredeti elképzelés az volt, hogy a kutatást bemutató kötet után egy interjúkötetben vallanak majd a jog és a társadalom kapcsolatának kérdéseiről neves kutatók. Erről az elképzelésről nem tettünk le, de időszzerű lett, hogy a korábbi kutatás óta bekövetkezett változásokat is vizsgáljuk. A jogtudattal, jogismerettel és jogérzettel kapcsolatos szélesebb körű kutatások a második világháborút követően kezdődtek el Nyugaton. *Vilhelm Aubert* a házi cselédekről szóló 1948-as norvég törvény társadalmi elfogadottságát vizsgálta (Aubert, W. 1966). Kimutatta, hogy a vizsgált családok (akik cselédet tartottak) 90%-a nem tartja be pontosan a jogszabályt, fele pedig lényegi elemét szegi meg a törvénynek. Aubert igazolta azt, hogy a szabály ismeretéből nem feltétlenül következik annak társadalmi szintű követése. A skandináv államokban speciális programot is indítottak a jogtudatra, jogismeretre vonatkozó kutatások megszervezésére és összehangolására, ez volt az úgynevezett KOL program (Knowledge and Opinion Law, vagyis jogismeret és jogra vonatkozó vélemény). Dániában a pornográf irodalomra és filmekre vonatkozó tilalom eltörlése előtt és után is végeztek vizsgálatokat. Kutatásokat folytattak a nemi erkölccsel és a szexualitással kapcsolatos bűncselekmények megítéléséről, az attitűdök változásáról. Megállapították, hogy a véleményformálásban a tömegkommunikáció hatása jelentősebb, mint a közeli ismerősök véleményének hatása. *Kutchinsky* összefoglaló munkája (Kutchinsky B. 1979) kitér arra is, hogy a kutatások alapján a jogismeret nem szükséges feltétele a joggal egyező magatartásnak, illetve a jogismeret önmagában nem elégséges a jogkövetéshez. A vizsgált személyek jogszabállyal kapcsolatos ismereteinek növekedése megváltoztatta a jogi attitűdöt. A csoporttársak véleményének és magatartásának befolyásoló ereje jelentősebb volt a norma előírásánál.

Lengyel, nyugatnémet, amerikai kutatások is születtek az emberek joghoz való viszonyával kapcsolatban. Chicagóban például 1575 főt kérdeztek meg telefonon, majd a kutatást egy év múlva 804 fővel megismételték. A kutatás eredményei szerint 1. a hatóságok legitimációját elismerők könnyebben engedelmeskednek. 2. ha az egyéni felfogás, a helyes megítélése egybevág a pozitív joggal, akkor azt inkább betartják a válaszadók, vagyis mérlegelnek 3. a kötelességérzet és a jogi hatósághoz való hűség egyenesen arányos 4. a jogsértést a többség erkölcstelennek tartja. 5. az erkölcs jobban befolyásolja a jogkövető magatartást, mint a legitimációba vetett hit: vagyis sokan akkor is betartják a szabályt, ha nem tartják legitimnek a hatóságot.

Magyarországon a jogtudat-vizsgálatokat az 1960-as évek közepétől számíthatjuk. A *Kulcsár Kálmán* vezetésével 1965-ben 1217 fős mintavétellel indult empirikus kutatás során (Kulcsár K. 1967) 80 kérdésből álló kérdőívet szerkesztettek, melyben perjogokon kívüli jogágakkal kapcsolatos kérdések szerepeltek. Kulcsár 1969-ben a jogszociológiai kutatások problémáit vázolta fel (Kulcsár K. 1969), elsősorban saját korábbi munkáját értékelve. Elméleti bevezetőjében kiemelve a

szociológiai kutatások fontosságát a jogászai szemléletre jellemző normativitás: a „kell” (Sollen) és a szociológia létének alapja: a „van” (Sein) összekapcsolódását hangsúlyozza. Munkájában kifejti: a társadalomban érvényes jogi szabályozást nem lehet elválasztani a társadalom jelenségeitől, és a jog jelenségei sem érthetők meg társadalmi tartalmuk nélkül. A Roscoe Pound által említett szakadék (law in books, law in action) (Pound, R. 1910) mélységének megállapítása, a jogi jelenségek vizsgálata a nyugati kutatások során nagyban függött attól, hogy kik végezték azokat. Az Egyesült Államokban a vizsgálatokat szociológusok végezték, akik kevésbé jártasak jogi összefüggésekben, míg ahol jogászok dolgoztak a kutatáson, ott a szociológiai szempontok voltak hiányosak. Kulcsár szerint kutatásukban sikerült a két aspektusból egységesen vizsgálni a társadalom jogismeretét. Ugyanakkor hibának tartja, hogy a vizsgálat megindítása előtt nem tanulmányozták eléggé a társadalomban végbemenő információs folyamatokra vonatkozó szociológiai anyagot.

Boros László és Hajdu András 1974-es tanulmánya (Boros L., Hajdu A. 1974) a jogtudattal és a jogismerettel, mint társadalmi jelenséggel foglalkozik. Munkájukban kiemelendő a szociálpszichológiai megközelítés. Az 1965-ös jogismereti kutatás kapcsán kezdtek el foglalkozni az adott normarendszerben megfogalmazott szabályok ismeretének kérdésével, a jogi intézményrendszerrel, a jogról, mint jelenségről kialakult képzetek rendszerével (a szűkebb értelemben vett jogtudattal), valamint a jogérzettel (tágabb értelemben a jogtudat önállóan elemezhető aspektusaként). Vizsgálták a norma – hatalom konformitás problematikáját, és a jogszabályok elsajátításának mikéntjét. Megállapították, hogy a normák elsajátítása az egyén szocializációjának része, és a jogszabály elsajátítása attól függ, mennyire van tisztában az egyén a közlés fontosságával, illetve az mennyire elterjedt a társadalomban. A legfontosabb ismeretszerzési, szocializációs eszköz a tanulás, azon belül főként az operáns tanulás (megerősítéssel), az oktatás (szándékos viselkedésirányítás), és az alkalmyszerű tanulás, amikor véletlenül alakul ki olyan szituáció, amikor új ismeret szerezhető. A Boros Hajdu-féle tanulmány értelemszerűen még nem hangsúlyozhatta az új hírközlési eszközök, a média jogismeret bővülésében, tanulási folyamatokban betöltött szerepét.

Sajó András az Állam- és Jogtörténeti Szemle XVIII/3-as számában közölt (Sajó A. 1975) tájékoztatót az 1974-es kutatásokról. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete a fiatalok közéleti és politikai aktivitását vizsgálta. Ennek során néhány, a jogtudatra vonatkozó kérdéseket is feltettek. Összesen 1400, 14 és 30 év közötti tanulót, fizikai dolgozót (a mezőgazdaságban tevékenykedők nem szerepeltek a kutatásban), szellemi dolgozót vizsgáltak. Budapesten kívül egy vidéki nagyváros, egy kisebb város és három község volt az adatfelvétel helyszíne. Arra a kérdésre, hogy „Ki hozza Magyarországon a törvényeket?”, a 16 év alattiak 41 %-a a még így válaszolt: a Párt. A teljes vizsgált populációnak is csupán 60 %-a adott helyes választ. Más kérdés, hogy az akkori viszonyokat ismerve nem is tévedtek túl nagyot...

A nagyszabású kutatást 1972-ben előkészítő vizsgálat előzte meg, amikor véletlenszerűen kiválasztott budapesti lakásokba juttattak el kérdőíveket. Az önkitöltős módszer azonban nem vált be, az alacsony iskolai végzettségűek és az ingázók köréből alig érkezett értékelhető adat. Emiatt összesen csak 81 személyre terjedt ki a vizsgálat, közülük is 24 fővel még kiegészítő interjút kellett készíteni. Az egyik kérdőíven negyven, olyan régóta ismert, joggal kapcsolatos mondat is szerepelt, mint pl.: „Az egyén hűséggel tartozik az államnak”, „Egyenlő helyzetben a birtokos az erősebb”, „Az a jó törvény, amely kiállotta az idők próbáját.”, „Senki sem ruházhat át több jogot másra, mint amivel maga rendelkezik”. A regulákat Sajó *Hamza Gábor* segítségével választotta ki, és arra volt kíváncsi, a vizsgált személyek közül ki ismeri, érti, illetve ki tartja azokat igaznak, helyesnek. Arra a megállapításra jutottak, hogy míg a klasszikus római és glosszatori eredetű maximák kevésbé ismertek, a Tripartitumból eredő, a dzsentrik körében népszerű, nemzeti tudatban megjelenő tételek viszont sokkal inkább. A régi tézisek világosak, viszonylag egyértelműek, így azok is értették, akik nem ismerték azokat. Meglepően sokan még érvényesnek gondolták a talio elvet (81-ből 24), és megengedettnek az erőszakos jogérvényesítést (81-ből 20). A mintavétel alacsony száma miatt azonban óvatosan kell kezelnünk az adatokat.

Sajó a jogkövetésről írt tanulmányában (Sajó A. 1976) kifejti: a vizsgálatok előkérdésének számít, hogy a jognak általánosan, a jogszabályoknak pedig különösen mi a jelentősége, szerepe a társadalmi magatartások alakulásában; a mindennapi élet mennyiben „jogi”; továbbá mindezek kapcsán a jog fogalmának meghatározásával is foglalkozni kell. Sajó a Hans Kelsen-féle jogpozitivist elmélet normatív szemléletéről és Max Weber társadalmi cselekvésméltéről egyaránt értekezik.

Sajó András a korábbi kutatások eredményeit is felhasználva egy másik, *Jogi nézetek az egyéni tudatban* című munkájában (Sajó A. 1976) az egyéni tudat kapcsolatát vizsgálja a joggal mint egésszel. Kifejti, hogy a társadalom igen széles rétegei érzik a jogot félelmetes, idegen hatalomnak, mivel hasonló a viszonyuk az államhoz is. Ha pozitívan viszonyul a hatóságok cselekvéseihez, a jogrendszer őt érintő részeit a funkcionalitás során elsajátítja és pozitívan értékeli. Ez a viszony Sajó szerint nem azonos a joggal kapcsolatos politikai nézetekkel.

Sajó egyetért ugyanakkor *Borucka* megállapításával, hogy a jog megítélése az idő hatására módosul, amennyiben a magatartás tartósan egyezik a pozitív joggal. Pl. ha valaki évről évre kitölt egy bevallást, idővel ezt természetesnek és helyesnek fogja tartani. Ahol létezik személyi igazolvány, természetesnek tartják az emberek, ha azt elkéri a rendőr ellenőrzés céljából. Ahol nincs, ott sokan még az irat létét is feleslegesnek tartják (pl. USA).

Sajó utal arra, hogy a megkérdezettek 43 %-a szerint az igazságszolgáltatásban van valami félelmetes. Az állami szerv, az állami szankció megítélése nem az ítélettel, határozattal való egyetértéstől függ, hanem az állami fellépés szigorától, meggyőző erejétől, gyorsaságától, attól, hogy az állam által megkövetelt

magatartás a vizsgált személy tapasztalata szerint mennyire érvényesül a gyakorlatban.

Székhelyi és Major Sajóval közösen vizsgálta 438 fős mintavétellel a fizikai dolgozók jogtudatát 1975-ben (Sajó A., Székhelyi M. és Major P. 1977), 1976-ban pedig az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete és Szociológiai Kutató Intézete Boros László és Sajó András irányításával a polgárok családi jogi, büntetőjogi és munkajogi kérdéskörökkel kapcsolatos jogtudatát mérte fel, 3493 fő megkérdezésével.

Ezt követően *A jogi nézetek néhány szociálpszichológiai sajátossága* című tanulmányában Sajó azt tekintette át, miként határozzák meg a közvetlen környezeti elvárások a joggal kapcsolatos nézeteket (Sajó A. 1978), a jogsértő magatartásokkal szembeni álláspontokat. Összesen 34 párt – főleg fizikai dolgozókat főleg vizsgáltak munkatársaival. Először a kevésbé domináns személyt kérdezték meg arról, szerinte szükséges-e állami beavatkozás bizonyos jogsértések esetén (pl. engedély nélkül építkezik valaki, veszteget, disszidál, munkakerülő – e két utóbbi már nem büntetőjogi tényállás), majd megkérdezték, hogy szerinte miként ítéli ezt meg az, akinek a véleményére leginkább ad. Ezt követően ellenőrzésképpen megkérdezték azt a személyt, akit a vizsgált személy megemlített. Neki a saját véleményén kívül arra kellett választ adnia, szerinte az őt javasoló miként látta a dolgokat, és a többség miként láthatja. A kutatás mintája sajnos kicsi volt, ráadásul torzítja az a tény, hogy a kérdések egy részénél nem a jogsértésről, hanem a jogsértés feljelentéséről, illetve hatósági elítéléséről kérdezték a vizsgálat alanyait. Végül Sajó arra jutott: a kép bonyolult és ellentmondásokkal terhes, de megállapítható, hogy a csoport nem döntő a jogi vélemények vagy a jogsértő viselkedés szempontjából, mivel a csoportok nem jogi jellegű feladatok megoldására jönnek létre, és a jogi vélemény eleve valamilyen formális (állami) szervezettel való kölcsönhatással kapcsolatos. A szocialista jogi gondolkodásnak megfelelően Sajó felteszi a kérdést: jó-e, ha az embereknek a jogilag kívánatos-tól eltérő, önálló véleményük van? Szerinte ez csökkenti ugyan a saját jogszerű viselkedés esélyét, ugyanakkor a hasznos változások forrása, ha a rendszer képes ezeket beépíteni önmagába (ne feledjük ennek a bátor megállapításnak a dátumát: 1978).

1979-ben 96 házmasterrel készítették mélyinterjút az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének munkatársai, és tesztet is kitöltettek velük. Mindez A társadalmi tudat alakulása a felszabadulás óta című kutatási program keretében készült, szervesen épülve a fizikai dolgozók jogtudatával kapcsolatos vizsgálatokra. Az 1949 előtti fővárosi határokon belüli kerületek házmasterreit kérdezték. Ekkor az IKV-nál kb. 11 ezer házmaster dolgozott, 92 %-uk nő volt. Bár ez nem a jogtudattal kapcsolatos adat, de igen érdekes, hogy a II. világháború előtt főként férfiak által betöltött állás elnöiesedett. Többségük (76%) házasságban, és ötven év felett van az életkora. A kutatás során egyebek közt arról kérdezték őket, hogy mennyire kívánnak büntetést a különböző magatartásformák: engedély nélküli építkezés, munkakerülés (nem közveszélyes), 1000 forintos vesztegetés (építkezési anyag

miatt), lakást biztosít prostituátnak, sikertelen disszidálás, üzemi lopás, ha ki-sebb értékű anyagot valaki hazavisz a munkahelyéről, hogy otthon barkácsoljon.

Ötfokozatú skálán kellett bejelölni a véleményt, az interjúban részleteket is kérdeztek. Sajó a konklúziót illetően teljesen ugyanarra jut, mint 1978-ban, vagyis ha az embereknek a jogilag kívánatostól eltérő, önálló véleményük van, ez csökkenti ugyan a saját jogszerű viselkedés esélyét, ugyanakkor a hasznos változások forrása, ha a rendszer képes ezeket beépíteni önmagába.

Feltettek továbbá négy jogismereti kérdést is: a disszidálással és munkakerüléssel kapcsolatban csak az alanyok 32 %-a adott helyes választ, az építési engedélyekkel kapcsolatos előírásokat 58%-uk, a vesztegetés büntethetőségét 60%-uk ismerte. Ha mai szemmel betekintünk a kutatás részleteibe, érdemes kiemelnünk néhány érdekes eredményt:

1. A válaszadók többsége kitiltaná az autót a fővárosból (alig volt magánhasználatú autó).
2. Több mint fele a bűnözőket szigetre száműzné.
3. A disszidenseket 40% börtönnel büntetné, 13% enyhébben, 19% örökre kitiltaná az országból.
4. Ha valaki a TÜZÉP eladóját megvesztegeti csúszópénzzel, a megkérdezettek több mint fele szerint nem érdemel büntetést, egynegyedük pedig kifejezetten helyesli ezt az ügyintézési módot.
5. Aki prostituátnak kiadja a lakását, a válaszadók 98%-a szerint büntetést érdemel, 2% pedig helyteleníti a cselekedetet, de nem büntetne.
6. Két és félszer annyian vannak azok, akik nem avatkoznak be, ha valaki úgy megveri a gyereket, hogy annak sírása hallatszik, mint azok, akik mindenképpen beavatkoznának.
7. Ha valaki a feleségét veri, a megkérdezettek közül 33% nem avatkozik közbe, 15% utólag szól, 28% nem avatkozik közbe, de feljelenthet.
8. 89%-a a válaszadóknak helytelennek tartja, ha egy munkaképes lányt a szülei tartanak el, mert nem dolgozik, a többség meg is büntetné (51%).

1984/85-ben *Visegrády Antal* és *Schadt Györgyné* 279 egyetemi hallgató jogtudatát vizsgálta (*Visegrády A. és Schadt G. 1985*). Megállapították, hogy a jogismeret, illetve jogtudat egyrészt társadalmi rétegenként, másrészt jogágakhoz tartozó jogszabályok szerint differenciálódik.

Nem sokkal a rendszerváltás előtt, 1986-ban készült újabb MTA ÁJI felmérés a magyar lakosság jogosultság-tudatáról, kérdőíves módszerrel és mélyinterjúkkal. Sajó ezúttal is leszögezi, hogy a vizsgálatkor állam- és jogbölcséleti alapkérdésekre is tekintettel kell lenni, vagyis mi a jogok forrása, kik az alanyai a jogvédelemnek, milyen biztosítéki rendszer érvényesül a meghirdetett jogok védelmére, a köteleességek teljesítésére, milyen az állapot stabilitása, vagyis milyen feltételekkel vonhatóak vissza a jogok. A válaszadók 79%-a úgy vélte, tulajdon-szabadság van. Emiatt 60 %-uk kizártnak tartotta, hogy a kormány megtilthassa valaminek az eladását, ami magántulajdonban van. Ugyanakkor paradox módon

48%-uk bevezethetőnek tartotta a tulajdonszerzési korlátozásokat személygépkocsik esetében, 40% kifejezetten helyeselte is (ekkor még hosszú éveket kellett várni a megrendelt autóra. A kártérítési felelősség kérdésében nem engedélyezték a megkérdezettek 1986-ban: 73% semmilyen kártérítés alóli mentességet nem fogadna el. Ugyanakkor 90%-uk elvárta volna, hogy a hatóság fellépjen az ellen, aki nem dolgozik. 40 % azonnali kényszerintézkedést is foganatosítana. A megkérdezettek negyede minden komolyabb bizonyíték nélkül elvenné a gyanúsított szabadságát. A lakosság fele tenne csak valamit, ha bűncselekmény esetén gyanús személyt észlelne, de a rendőröktől 93%-uk elvárja az azonnali intézkedést ilyenkor.

Sajó szerint a bíróságba vetett bizalom magasabb szintű, mint a franciáknál vagy a nyugatnémeteknél. A különböző társadalmi hatalmasságokkal szembeni pernyerés esélye közepes, ami jobb, mint a francia vagy az NSZK-beli jogvédelettségi érzés. Ugyanakkor ennek kapcsán a kutatás vitáján *Angelusz Róbert* kifejtette: szerinte Kambodzsában pozitívabb választ adnának az emberek, mint Svájcban, mert minél rosszabb a helyzet, annál jobb eredményt mondanak a megkérdezettek, mivel nincsenek tisztában a jogaik hiányával. Sajó válaszában viszont megemlítette, hogy a munkaügyi statisztikák szerint az állampolgárok esélyei nem rosszak a hatalmasságok ellen. *Huszár Tibor* ehhez kapcsolódva arra az álláspontra helyezkedett, hogy a jogtudat struktúrája rohamosan változik, de a polgár a jogból mindig csak annyit ismer, amennyi az életstratégiájához szükséges. A kutatás vitáján részt vevők megállapították: a polgárok nem kérdőjelezik meg számottevően a hatósági cselekvések legitimációját, inkább tehetetlennek érzik magukat. A „boldogtalan tudat” felváltója csak a jogállamiság lehet, de a polgárok erre nem döbbsentek rá, nincs normatív igényük, belefásulva létrehozták a szabálykijátszások rendjét.

Csepeli György és Örkény Antal 1989 tavaszán 694 főt kérdezett meg a halálbüntetésről (Csepeli Gy. – Örkény A. 1990), a cigány- és zsidókérdésről, a kisebbségekről. Eredményeiket *Jogtudat és előítélet Magyarországon* című tanulmányukban összegezték. Hipotézisük szerint a toleráns és humanus beállítódás élesen ellentmond az etnocentrikus nemzeti kötődésnek. A társadalmi intolerancia emberi kapcsolatokat átszövő jelenléte okán a kutatók úgy vélték, a magyar társadalom többsége a halálbüntetést helyesnek tartja. Tévedtek. A megkérdezettek több mint fele helytelenítette, hogy „a javíthatatlan bűnözőkkel szemben a társadalom egyedül a halálbüntetés fenntartásával védekezhet hatékonyan”. Ehhez képest különösen érdekes lesz majd kutatásunk eredménye, hogy 2013-ra miként változott a helyzet, azután, hogy az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában 1950. november 4-én kelt egyezményhez csatlakoztunk - az egyezményt és több kiegészítő jegyzőkönyvét az 1993. évi XXXI. törvény hirdette ki –, illetve a lisszaboni szerződés szerint mint önálló entitás is csatlakozott az EU az EJEE-hez, és annak 6. jegyzőkönyve tiltja a halálbüntetést.

A halálbüntetés kapcsán egyszerűen értelmezhető kapcsolatot mutattak ki a liberális beállítódás és a humanista értékek között. A kisebbségekkel szembeni

tolerancia ugyanakkor nem kötődik közvetlenül a liberális nézetekhez. Csepeli és Örkény a válaszadókat négy csoportra osztotta. Intoleráns: akik a halálbüntetést szükségesnek tartották, a kisebbségek védelmét nem.

Toleráns: a halálbüntetést ellenzők, akiknek fontos a kisebbségek hátrányos helyzete elleni harc és az előítéletek leküzdése.

Következetlen toleránsok: elleneztek a halálbüntetést, de a kisebbségek védelmét nem sürgették.

Áltoleránsok: nem elleneztek a halálbüntetést, de a kisebbségek diszkriminációját elítélték.

A kutatók megállapították: a legnagyobb arányban a rendőrtisztek (67%) és a korábbi káderelit (48%) körében fordultak elő intoleránsak, akiknek kisebbségekkel kapcsolatos toleranciáját megkérdőjelezi más ideológiai-politikai kérdésekben vallott nézeteik.

Visegrády és Schadt 1996 tavaszán 1985-ös kutatásukhoz kapcsolódva 10 új mélyinterjút készített, és 1997-ben újabb 30 főt kérdeztek meg (*Visegrády A. és Schadt G. 1998*). Az alanyok az ismeretszerzés forrásaként már 50 százalékban a tömegkommunikációt jelölték meg, 30%-ban a szülőket, ugyanilyen arányban az egyetemet, illetve könyveket. A megkérdezettek családi körben főleg az adásvételekről szoktak beszélgetni, a jogi témákat illetően (40%), ezt követték az örökösödési kérdések (20%). Érdekes volt, hogy a megkérdezettek a magántulajdon elleni bűncselekményeket továbbra is súlyosabbnak tartják, mint a köztulajdon ellenieket, bár néhányan ennek belső motivációival is tisztában vannak („köztulajdont nem érezzük magunkénak”).

Kormány Attila 1998-ban az 1965-ös Kulcsár-féle kutatáshoz hasonló vizsgálatot folytatott (*Kormány A. 1998*), hogy az uralkodó tendenciákat felrajzolja. A mintavétel 219 fős volt, véletlenszerű kiválasztással. A 25 kérdésből álló kérdőív egyes kérdéseire alkérdések is tartoztak (így lett összesen 50 kérdés). *Kormány* több helyen megmutatta azt is, miként változtak a válaszok 1965-höz képest. Például arra a kérdésre, hogy melyik szerv hozza a törvényeket, 1965-ben csak a válaszadók 44,9%-a mondta azt, hogy az országgyűlés, 1998-ban már 87%-uk. *Kormány* furcsa paradoxonnak tartja, hogy a jogszabályok csúcsán lévő alkotmányban megfogalmazott normák ismertsége jóval elmarad egyes részletszabályoktól, amelyekkel közvetlenül találkoztak a polgárok. Szerinte ez a közhatalom és a privát szféra közti vákumot jelzi. A megkérdezettek bizonyos jogi fogalmakkal tisztában vannak (pl. emberölés és kísérlete), ugyanakkor pl. összekeverik a törvényhozást a törvénykezéssel, és nem tudnak különbséget tenni jogi személy és természetes személy között. *Kormány* kiemeli a médiumok szerepének jelentőségét, de hozzáteszi: az információk gyakran eltorzítottak, és a jogban nem bízik a társadalom.

Kelemen László 2007 májusa és novembere között 250 joghallgatót kérdezett meg a jog társadalomban betöltött szerepéről, jogismereti és jogtudati kérdésekről (*Kelemen L. 2009*). A minta egy 150 fős és egy 100 fős részmintára tagolódott. Az első elsőéves joghallgatók, a másodikokat ötödévesek alkották (őket Ke-

lemen „félszakértőknek” nevezi). Az elsősők az ELTE-re, az ötödévesek a Károli Gáspár Református Egyetemre jártak. A kutatás szerint információikat az internetről szerzik (85, illetve 91 %), és a társadalmi kérdéseket illetően tájékozottnak tartják magukat. Ehhez képest az elsősök közül csak egy személy tudta a legfőbb ügyész nevét, csak minden tizedik azt, hogy kit illet meg választójog az országgyűlési választásokon. Az ötödévesek tájékozottsága alaposabb. Kelemen kidolgozott egy bűnözési oksági következtetést vizsgáló skálát is, és csoportosította az attitűdtípusokat a vizsgálati eredmények alapján. Eszerint az egyik kör főleg vidéki, konzervatív, jobboldali, az átlaghoz képest rosszabb anyagi helyzetű. Ők kevesebb médiaforrásból tájékozódnak, szilárd erkölcsi elveik vannak. A bűnözési magatartást pszichológiai és biológiai elméletekkel magyarázzák. A büntetések szigorítását hatékonynak tartják. A másik kör liberális, főleg budapesti, tájékozottabb, anyagi helyzete kedvezőbb. Nem határolódnak el élesen a baloldali nézetektől, a bűnözést szociológiai elméletekkel magyarázzák, és a társadalom szükségszerű velejárójának tartják. Szerintük a bűncselekmények száma lényegileg nem csökkenthető, és elégedettek az aktuálisan fennálló jogrendszerrel. Főképp az ide tartozók akarnak jogászok lenni az iskola elvégzése után.

Kelemen munkájának értékét kiemeli, hogy lehetőséget nyújt arra, hogy az egyetemisták gondolkodásmódjának változását egy esetleges későbbi kutatással nyomon kísérje. A különböző intézményekkel, különösképpen az igazságszolgáltatás rendszerével kapcsolatos jogi attitűdök vizsgálatát illetően Fleck Zoltán 2002-ben arra jutott, hogy a rendszerváltás után tizenkét évvel a jogtudatosság erősödött, de az alkotmányos garanciák nem épültek be annyira a köztudatba, hogy a civil társadalom azokat meg tudja védeni a populista kísérletekkel szemben (Fleck Z. 2002). Fleck azt állapította meg, hogy a jogállam komolyabb politikai kockázat nélkül csonkítható, a materiális juttatások „becserélhetők” jogokra. A diktatórikus rendszerekben megélt tapasztalatok miatt az emberek szemében a jog politikai szerepe erősödött. Az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet és az ELTE Jogszociológia Tanszéke 2006-ban ezerfős, reprezentatív mintán végzett vizsgálatokat. A cél az alapvető alkotmányos értékek, a parlamentarizmus, a szabadságjogok és közvetlenül az igazságszolgáltatás helyzetének, megítélésének feltárása volt. Négyfokú skálán kellett bejelölni a bizalom mértékét. Az összesített eredmények alapján a pártpolitika felettinek feltételezett alkotmányos intézményeknek volt a legmagasabb a bizalmi indexe (köztársasági elnök, alkotmánybíróság, ombudsmanok, az Európai Bizottság), a lista végén pedig a kormány, a biztosítók, a politikai pártok, valamint a szakszervezetek helyezkedtek el. A bíróságok megítélése közepes volt, 14 % teljes mértékben, 40% közepesen bízott a bíróságokban, 18% egyáltalán nem, 26% pedig csak kicsit. Az intézmény megítélését az is befolyásolta, hogy ki-nek miként alakult gazdasági-társadalmi helyzete a rendszerváltás után. A kutatók úgy látták, hogy a meggyőző, az átlátható és nyilvános ítélkezés javíthat a bíróságok munkájának megítélésén, mely megvalósulhat például a bírósági ítéletek interneten történő hozzáférhetővé tételével, és azzal, hogy a társadalom bármely tagja szabadon véleményt nyilváníthat a határozatról.

Összességében megállapíthatjuk: a kezdeti skandináv jogismeret, jogtudat és jogérzet-kutatásokat követték a nyugati és az amerikai vizsgálatok, Magyarországon pedig a 60-as évek közepétől indultak hasonló jellegű felmérések. Rendkívül érdekes lehet bizonyos rendszerváltás előtti, rendszerváltás kori és ezen kutatásunk eredményeinek összevetése. A korábbi reprezentatív jellegű vizsgálatok száma nem túl magas, a kutatások sokszor csak bizonyos társadalmi rétegre szorítkoznak, az eredmények tudományos feldolgozottsága ugyanakkor rendkívül alapos. Ilyen előzmények után a 2016-ban kötetben is megjelent *Társadalom és Jog* című eredeti kutatásunk alapvető célja a magyar lakosság joghoz való viszonyának vizsgálata volt a 21. sz. első évtizedében. Ennek keretében az alábbi témakörökben tettünk fel kérdéseket:

- a) *a jogról (államról), keletkezéséről, érvényességi forrásairól, viszonyukról, feladatairól, funkcióiról való elképzelések, vélekedések (jogtudat)*
- b) *az emberek joggal kapcsolatos attitűdjeik (jogérzet)*
- c) *a jogról való objektív tudásaik (jogismeret)*
- d) *a jogélet legfontosabb szereplőivel való személyes és a média által közvetített találkozásai (jogi tapasztalatok)*

Az ún. véletlen útvonal módszerével dolgozó kérdőív e négy, leginkább csak analitikusan szétválasztható kérdésköre értelemszerűen részben átfedte egymást – jóllehet, ahol az adódott, a kérdőív tagolásában megtartjuk a tematikus egységet. Az általában felfogott *jogismeret* alapvetően egységes voltából adódik, hogy a preformált válaszlehetőségekben, és magukban a válaszokban természetes módon keveredtek a joggal kapcsolatos szubjektív, amúgy maguk is részben társadalmi tényezők, szituációk által befolyásolt vélekedések, hiedelmek, elvárások, vagyis a Sollen-típusú preskriptív, és a jogi szabályozásnak objektíve megfelelő Sein-típusú deskriptív ítéletek. Külön kiemelendő, hogy az emberek joggal kapcsolatos vélekedései, ismeretei nem pusztán a jogból, mint társadalmi objektívációból fakadnak, illetve arra vonatkoznak, hanem más magatartásirányítási normarendszerre: elsősorban az erkölcsre. Ezért a kérdőív összeállításakor arra is törekedtünk, hogy azt egyben alkalmassá tegyük az emberek igazságosságérzetének a vizsgálatára is.

Természetesen, mint minden kutatás, a jelenlévő is bizonyos explicit és implicit *előfeltevéseken* nyugodott, melyek a kutatási érdeklődés kiformalódásától, a célok megfogalmazásától, a kérdésfeltevéseken, a minta- és módszertan megválasztásán keresztül, egészen az eredmények kiértékelésnek szempontjaiig végigkísérték a vizsgálati folyamatot.

A tíz évvel ezelőtti kutatás a magyar társadalom 20. sz. végén 21. sz. elején élő felnőtt tagjainak joggal állammal kapcsolatos véleményére kérdezett. Ennek megfelelően koncepciónk – így maga a kérdőív – *társadalmi konstellációját* tekintve adottnak vette Magyarországnak az európai kultúrkörhöz való tartozását, alapvetően az európai értékrendben való osztozást, a piacgazdaságon alapuló *demokratikus társadalmi és politikai berendezkedést*, kiemelve ebből olyan értéke-

ket, mint az emberi jogok, a jogállamiság, a szuverenitás, a hatalmi ágak megosztása, a jogbiztonság, a jog előtti egyenlőség, a véleménynyilvánítás szabadsága stb. A kutatás során tehát feltételeztük, hogy ezen értékek a közéletben, a közről való gondolkodásban valamilyen módon jelen vannak, valamilyen mértékben megvalósultak, operacionalizálva mondanak „valamit” a megkérdoztetek számára, egyáltalán van hozzá viszonyuk. Ezt azért is külön ki kell kiemelni, mert a véletlenszerű kiválasztás módszerének ismeretében mindenképpen számolnunk kellett egy olyan jelentős korosztályi csoporttal, amely felnötkorának egy részét még a létező szocializmusban élte le, a 20. sz. második felében szocializálódott, szerezte a jogról hatalomról politikáról szerzett tapasztalatait –, sőt, akár még korábban. Az autoriter szocialista politikai rendszerben az említett értékek az uralmon lévők/alávetettek, követők/másképp-gondolkodók leegyszerűsített sémáiban a résztvevők számára évtizedekig a legyőzendő kapitalista Nyugat „ördögtől való vagy áhított” alapelveit és intézményeit jelképezték, vagy ugyan a szocialista állam és a jog névleg nálunk is meghirdette őket, azonban garanciák híján csak üresen kongó frázisok lehettek. Másrészről azt is tudnunk kell, hogy a rendszerváltó Magyarországon (is) a politikai jogi Sollenek meghirdetésétől és érvényességük, értékességük elfogadásától különböző problematika az, hogy azok mennyiben valósulnak meg ténylegesen a közéletben.

A koncepció kialakításnál ugyanakkor azt is feltételeznünk kellett, hogy a közép-kelet-európai rendszerváltás, az Európai Unióhoz való csatlakozás élménye az eufória elülésével, a világgazdasági és belső válság, az egzisztenciális kényszerek és nehézségek növekedésével és állandósulásával kihat(hat) az emberek jogtudatára. Bár már negyedszázada elkezdődött a jogállamiság intézményrendszerének kezdetekben meglehetősen tudatos és konszenzuson alapuló, a körülményekhez képest rapid kiépítése, kérdés azonban, hogy milyen mértékben, mélységben *rögzültek* ezek az elvek, intézmények, struktúrák. A politikai váltógazdálkodás következtében újabb és újabb társadalom- és jogpolitikai törekvések kerültek megfogalmazásra, a politikai és jogrendszer, az államszervezet folyamatos átalakításokon megy keresztül: alapvető jogterületek, intézmények kerülnek újraszabályozásra, eddig „ismeretlen” szabályozási módok és intézmények ütnek fel a fejüket, maga az állami szervezetrendszer már-már rögzültnek tekintett elemei is mind formailag, mind tevékenységüket, hatáskörüket tekintve nagy jelentőségű *változtatásokon* mennek keresztül, egyes területek jogi szabályozás megváltoztatása a jogbiztonságot érintően rendkívül gyakori, a tulajdoni szféra átrendeződik, a *válság* kiterjedő és változatos megnyilvánulási formáinak, a metajurisztikus, ideológiai elemek jogra való hatása erősödik. Mindez összességében azt eredményezi a jogra, mint társadalmi részrendszerre nézve, hogy számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy – a „stabilizáló” törekvésekkel egyidőben, és részben következtében – a jogi társadalmi lét, a jogélet mint olyan jelentős társadalmi rétegek számára követhetetlené, átláthatatlanná, instabillá válik mind a mindennapi létben, mind állampolgár létükben is.

A kutatás elején úgy véltük, hogy a megkérdozettek a rendszerváltás után két évtizeddel alapvetően *tisztában vannak* egy mindenkori demokratikus állambe rendezkedés intézményeivel és értékeivel. Figyelemmel kellett lennünk továbbá a hatások közvetítésében és feldolgozásában az információs társadalom kialakulására, a média szerepére, a nyilvánosság adott állapotára, melynek mértékét ugyancsak mérni kívántuk.

A kérdőíves kutatásunk másik implicit értelmezési kerete, hogy a kutatás során a jognak alapvetően *jogpozitivisták munkafogalmát* feltételezzük: nevezetesen a jogot alapvetően a) állami produktumnak b) olyan, kikényszeríthető szankciókkal bíró általánosan érvényes normarendszernek tartjuk, melynek tételezése és tényleges érvényesítése c) egy vertikálisan és horizontálisan strukturált, és szociológiailag alapvetően működőképes szervezetrendszerbe ágyazódik.

Ez az előzetes munkadefiníció igazodott a kontinentális jogrendszerekre jellemző, nagyjából száz éve formálódó jogelméleti, jogi alaptani jogfogalomhoz. Ez azt jelenti tehát, hogy a kérdőíves felmérés során a jogfogalmat alapvetően pozitivisták módon, elsősorban tételezetten normatív „adott”-nak tekintettük, nem pedig/vagy nem pusztán olyan empirikus jelenségként vagyis az érvényesülés, a normakövetés szempontjából, esetleg oly módon, hogy az emberek mit tartanak szubjektív, vagy általában jognak. Hipotézisünk alapvetően beigazolódt, ugyanis bár az általunk megadott válaszlehetőségekben elszórtan, vagy koncentrálnak megjelennek egyéb (metafizikai) lehetőségek is, de – nem tudni, mennyiben köszönhetően a több évtizedes szocialista normativizmusnak, a 21. sz. elején a magyar társadalom az állami szervek által teremtett normákat, döntéseket tartja jognak. Ezzel egyidejűleg az is figyelembe vettük, hogy az állami szervek jogértelmezési ideológiája szerint a tétéles jog egyben a „helyes” jog is. Beszélni kell a vizsgálat egyik megszorításáról. Bár bizonyos kérdésekre adott válaszok erről is adnak információkat, kutatási célunktól azonban eltérő probléma, hogy a mindennapok szereplői mennyiben igazodnak a jogi normákhoz, illetve követik azokat. Számos szociológiai kutatás számol be arról, hogy a társadalmunk az emberi „közlekedés” legkülönbözőbb területein milyen mértékben viselkednek normakonform módon. A 2012-13-as kutatásunk azonban sem célja, sem módszerét tekintve nem volt magatartáskutatás.

A politikatudományok és a jogtudományok számos klasszikusa szerint az uralom parancsaival, intézményeivel való azonosulás, a legitimitás, illetve a jogkövetés akkor következik be, ha azokat a társadalom tagjai saját maguk magatartására nézve érvényesnek tartják: vagyis a jog által is érintett társadalmi magatartások megfelelnek az intézményekben és a jogban kifejezett célok, a szabályok értelmével. Ezek a felfogások még a (jog)szociológia kizárólagosan kauzális tudományként való felfogására építettek. A modernebb pszichológiák, szociálpszichológiai, sőt neurobiológiai vizsgálatok azonban már beigazolták, hogy a viselkedést az uralmi és jogi parancsok nem vagy csak bizonyos területeken, és ott sem kizárólagosan okozatos összefüggésben determinálják, hanem számos, itt most nem sorolt tényező befolyásolja azt.

Úgy tűnik, hogy a terminus technikuskok különbözősége mellett létezik egy megismerő és érzelmi aspektusokat is tartalmazó, közvetítő elem a tételezett jog, az előírt magatartásminta és a viselkedés között. Ezt nevezzük *jogtudatnak*, melynek vizsgálatára kutatásunk vállalkozott.

Perspektívánk tehát alapvetően „jogászi” volt: a jogot késznek, adottnak veszi. Ugyanakkor *funkcionalista*: társadalom és állam/jog csak egymás összefüggésében, relációjában értelmezhető. Mégpedig több értelemben. Egyrészt társadalom- és jogelméleti vonatkozásban: a társadalom és még a mindig legjelentősebb legális szervezetrendszere, vagyis az állam szempontjából, mivel egyik változása egyben előidézi a másik „elmozdulását” is. Vizsgálatunk funkcionalista egyfajta *pragmatista* szempontból is: a kérdéseink egy része illetéknéppen az állam, annak intézményei és legfőbb instrumentuma: a jog funkciójára kérdez rá. De funkcionalista a tekintetben is, hogy feltételezi: bár a jog mint egész szimbolikus értelemben, illetve annak normái konkrétan hatnak a magatartásra, eredményeznek változást hiszen a jog egyik célkitűzése, feladata éppen ez, de ez nem okozati, netán logikai összefüggés. A közvetítő elemként felfogott tudati hatás ráadásul nem vonatkoztatható a jogrendszer egészére – különösen, ha az oly mértékben változó, mint napjainkban, hanem csak egyes jogi normákra, illetve a normákkal egyező magatartásokra.

Hogy a társadalmilag mért vagy mérhető magatartások mégis nagyfokú egyezést mutatnak a jogi szabályozással, az annak a jele, hogy a jog nagyjából megfelel a társadalmi szükségleteknek. Ez az összefüggés különösen élesen és differenciáltan vetődik fel rendszerváltások során. Külön kutatásokat igényelne annak vizsgálata, hogy a makroszintű társadalmi-gazdasági változásokra, ezen belül a jog hatására tárgyilag, eszmeileg, emocionálisan is megváltozott társadalmi környezetre az emberek miként reagálnak pl. új magatartásformákkal, régiek elhagyásával, vagy régi, akár már illegálissá váló következetes vagy erodálódó viselkedési módokkal.

Ezzel kapcsolatban mindenképpen szót kell ejtenünk arról, hogy a jognak, mint olyannak a konkrét jogi normákon és jogtudaton keresztül történő tényleges magatartásszabályozáson túl létezik egyfajta *szimbolikus funkciója* is. A mindenkori uralom a *legalitást* jelentős politikai, *legitimációs eszközként* használja fel. Ekkor a jogi szabályozásnak elsődlegesen nem az egyes magatartások befolyásolása, normatív funkciója lebeg a szemünk előtt, hanem annak a *fikciónak* az előállítása, hogy a szabályokban foglaltak – amelyek értelemszerűen kifejezhetik az állam és a jog mögött álló politika erőik vélt vagy valós érdekeit, értékeit önmagában a jog tisztületén keresztül megfelelnek a társadalom nagy része igényeinek.

A válaszadók 52 %-a nő, 48 %-a férfi volt a súlyozás után, ez közelítőleg tükrözi a 2011-es népszámlálás után tovább növekvő, nemek szerinti számszaki különbséget. (Ennek az az oka, hogy a nők életkora átlagosan magasabb, mint a férfiaké, tehát a várható halálozási kor ollója nyílt ki. Ez nem jelent népesedési problémát, sőt, a tizenévesek esetében kis mértékben még többen is vannak a fiúk). Magyarország lakosságának a 2011. október 1-jei népszámláláskor létszá-

ma 9 millió 937 ezer 628 volt. Németh Zsolt, a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) népszámlálásért felelős alelnöke akkor hangsúlyozta, hogy a magyar férfiakra mind több magyar nő jut, egyre több a szingli, és kevesebbet szülnek a nők.

A válaszadók 35,9 %-ának a legmagasabb iskolai végzettsége az érettségi volt, 22 %-a felsőfokú, 21,4 %-a pedig szakiskola/szaktanulmányok iskolai végzettséggel rendelkezett. A rendszeresen, teljes munkaidőben dolgozók aránya 53%. A vezetők, tulajdonosok számaránya 14,9%, a szakmunkásoké 16,2%.

Arra a kérdésre, hogy a következő kijelentések közül melyik írja le legjobban az Ön, illetve családja anyagi helyzetét, a válaszok megoszlása a következő:

Mivel csak a szakdolgozat beadását követően állnak majd rendelkezésre a felített tematikus kérdések és a demográfiai adatok keresztábrái, ezek elemzési eredményeit a továbbiakban szeretnénk beépíteni jelen munkába.

A kutatás eredménye volt, hogy a jog mibenlétét firtató kérdések részben igazolták a hipotézisnek azt a feltevését, hogy a modern magyar társadalom többsége a jogot emberi képződménynek tartja.

Bár az általunk megadott válaszlehetőségekben elszórtan, vagy koncentrálnak megjelennek egyéb (metafizikai) lehetőségek is, de – nem tudni, mennyiben köszönhetően a több évtizedes szocialista normativizmusnak, a 21. sz. elején a magyar társadalom az állami szervek által teremtett normákat, döntéseket tartja jognak. Nem elhanyagolható ugyanakkor a természeti, isteni jogot is létezőnek tartó nézeteket tükröző álláspontok száma. A megkérdezettek 4%-a isteni, természeti eredetűnek, 27% pedig isteni és emberi eredetűnek véli a jogot. A természetjog három nagy korszaka (antik, keresztény, klasszikus) után a második világháborút követő újjáéledés (vö. Radbruch „pálfordulása”, igazságtalanjog-elmélete) a nagy világegést követően nem csupán a háborús bűnösök elítélésének alapvetését teremtette meg, de a pozitív jogon túlmutató igazságosság-eszmény a nemzetközi büntetőbíróóságok működésében is megjelenik (Jugoszlávia-törvényszék, Ruanda-törvényszék). Ám ennek ellenére is figyelemre méltó a rendszerváltás után nem egészen 25 évvel ez az adat.

A megjegyzés lehetőségét kihasználók közül sokan hangsúlyozták, hogy a jog a politika (szűk csoport, „láthatatlan hatalom”) terméke. A magyar társadalom erős politikafüggősége történelmi hagyomány. A politikához való viszony szerepének hite gazdasági-társadalmi, sőt, művészeti-kulturális pozíciók elérésében mindig is erős volt. A társadalom vélt vagy valós politikafüggőségének kórképe és kórképe a jog eredetének szűk csoporthoz kötése.

Sajó András 1974-es kutatásában arra a kérdésre, hogy „Ki hozza Magyarországon a törvényeket?”, a 16 év alattiak 41 %-a még így válaszolt: a Párt. A jogalkotás a parlament feladata a most vizsgált személyek 62,3%-a szerint. A jog eredete és a jog alkotása elkülönített kérdés, és ennek indokoltságát az is alátámasztja, hogy az első esetben 4%, utóbbi kérdésnél csaknem 10% jelölte meg Isten szerepét.

Feltűnően magas volt azoknak a száma, akik szerint a bíróságok vagy a bíróságok is alkotnak jogot. Más kérdés, hogy a jogegységi döntésekkel ez bizonyos

szempontból így is van, épp az Alkotmánybíróság határozata igazolta, Montesquieu eszménye teljes tisztasággal nem valósulhat meg. A jog keletkezésének kérdésére adott válaszban nyilván jelentős szerepe van a római előzmények oktatásának, így a többség az ókori államok megjelenésének idejét jelölte meg. 9% vélte úgy, hogy a világ keletkezése óta létezik jog, 23,6% szerint pedig az ember megjelenésével egyidős.

Mint azt akkoriban a hipotézisünkben rögzítettük, módszertanilag kérdéseink az állam és a jogról történő gondolkodást funkcionálisan kívánták megragadni még pedig többféle értelemben. Kérdéseink egy része az állam (és jog) lényegére, eredetére, érvényességi forrására, feladataira, funkcióira vonatkozott. Nyilvánvaló, hogy a társadalom tagjai az állammal/ joggal nem úgy találkoztak, mint ami tapasztalatilag látható – hallható tapintható, ugyanakkor azok mégis léteznek, és nem csak mint absztrakciók, hanem tevékenységeiken, szerveiken keresztül. Az emberek találkoznak vele, mint norma (jog)alkotó és érvényesítő szervekkel: az uralom döntései, a helyi önkormányzatok, különböző hatóságok révén, a bíróságokon, munkahelyükön, az iskolában, a magánélet legkülönbözőbb, akár legintimebb területein is. Értelemszerűen nem gondolkodnak „jogászi” és „szociológiai” meghatározásokban, az „államcél”, az „államérdek” fogalmaiban, megkülönböztetéseiben, azonban arról mégis van elgondolásuk, hogy általában, és különösen saját korukban, adott térben és időben milyen feladatai vannak az államnak, és mely funkciókat nagyjából milyen intézményeken keresztül kell, hogy megvalósítsanak.

Minden vizsgálat előzetes fogalmakkal, definíciókkal dolgozik, így értelemszerűen nekünk is kell viszonyulnunk az állam- és jogelméleti fogalomrendszerhez. Az állam funkciójával kapcsolatban az elmélet általában a társadalmi környezetére gyakorolt hatások irányait kívánja leírni.

Az állam és szervei – voltaképpen a közösség szükségleteire épülő – tevékenységének alapvetően funkcionista megközelítése *Arisztotelész* tanaira vezethető vissza, jóllehet, nem a mai modern értelemben. Szerinte a Politeia célja a közjó szolgálata, a nevelés és az igazságszolgáltatás, melyek minden alkotmányban jelenlevő valamilyen tanácskozó szerv, magisztrátus és igazságszolgáltató testületen keresztül valósul meg.

A – Platóntól napjainkig tartó – normatív (ideális, helyes) államfelfogás európai erodálódásában, és szekularizációjában fontos szerepet játszott *Machiavelli* felvilágosult, realista legitimitás-elmélete, amely a politikát megszabadította a vallási és etikai Sollenek alól, a hatalomgyakorlás hatékonyságának kritériumát a sikerben határozta meg, és ennek elérését az nemes és nemtelen eszközök értékeslegesen, racionális, funkcionális kezelését rendelte.

A hatalommegosztás elméletének kidolgozói az elkülönülő hatalmi ágakat az állam „funkcióinak” tekintették. *Montesquieu* szerint az államot magából, természetéből következő funkciók alkotják, amelyeket el kell választani egymástól. *A Rousseau*, *Locke* és *Montesquieu* elmélete alapján definiált funkció lényegében az állam alkotóelemévé vált. Az egyes funkciók külön szervre ruházása alapköve-

telmény, az elválasztás ugyanis az állam természetéből következik, e nélkül nincs is tulajdonképpeni értelemben vett állam. Ugyanakkor az újkor a funkciókban való gondolkodás politikai értelemmel is felruházta: a törvényhozó végrehajtó és bírói szervek funkcióinak szigorú, jogpozitivisták szétválasztása, mint politikai garancia normatív értelmet kapott, hogy mintegy száz évvel később a formálódó jogállameszme tartalmi kellékévé válhasson.

Az állami funkció fogalmát a kormányzó személyek közötti munkamegosztásként is felfoghatjuk. *Duverger* elmélete szerint (*Duverger M. 1955*) csak technikai szempontból térnek el egymástól az állami funkciók, a priori egyik sem magasabb értékű a másiknál. Ténybeli hierarchia mégis létezik, hiszen bizonyos feladatok gyakorlatilag fontosabbak más feladatoknál. Az állami tevékenység különböző területeit különíthetjük el: gazdaság, pénzügy, diplomácia, közlekedés, szociális funkció, egészségügy, oktatás stb. Ez a megkülönböztetés lényeges szerepet játszik a közigazgatás terén, alapul szolgál ugyanis az állam különböző közigazgatási hatóságainak megszervezésére. A funkciók elkülönülése olyan munkamegosztás, amely nemcsak belső, hanem külső tagolású is: a külkapcsolatok, a diplomácia önálló állami feladat, amelyet sajátos módon kell megszervezni. *Duverger* ebben *Locke* alapgondolatát követi, kiemelve az állam külső funkcióját. Az állami funkciók tehát az állam alkotóelemei is. Míg a munkamegosztás-elmélet esetében a gyakorlati feladatokat felsorolva határozhatjuk meg a funkciókat, addig, ha alkotóelemeknek tekintjük a funkciókat, lényegében egy filozófiai gondolatmenet útján, az állam természetéből fakadóan ábrázolhatjuk ezeket. Ez a gondolat lényegében visszaül *Montesquieu* hatalommegosztási elméletére.

Az állami funkció fogalmának meghatározásakor a legtöbben elhatárolják a külső és a belső funkciókat. kiemelve a külső hódítás és a terjeszkedés szerepét. *Szilágyi Péter* szerint az állam funkciói formációs-specifikusak, vagyis azok terjedelme és jellege társadalmi-gazdasági formációként eltér egymástól, vagyis államtípusonként külön-külön érdemes vizsgálni a funkciócsoportokat. A prekapitalista államtípusokban szerinte az állam funkcióinak az elkülönülése viszonylagos az uralkodó osztály tagjainak tevékenységétől. A gazdaság és a társadalom is összefonódott, tehát a funkciók tartalma lényegében az újratermelési folyamat zavartalanságának biztosítása, ez az uralkodó osztállyal összeolvadt állam feladata. A korai és szabad verseny kapitalizmusban az állam társadalmi rendeltetése a tőkés újratermelés feltételeinek megteremtése. A XX. századi jóléti államban az állam feladatai kiegészülnek a kialakult struktúra változatlanosságának biztosításával és a minimális állami szolgáltatások megőrzésével: garantált minimális jövedelem, nélkülözhetetlen egészségügyi ellátás, kötelező és ingyenes alapfokú és középfokú oktatás. Ezzel együtt *Szilágyi* szerint az egyes állami funkciók konkrét meghatározása még az államtípus szintjén sem lehetséges maradéktalanul, mert a fejlődési ciklusoknak megfelelően azok tovább változnak. Mindenesetre az új társadalmi vagy gazdasági formáció kialakításának, majd bomlásának időszakában, tehát a változások idején kiterjedtebbek és sokrétűbbek az állam funkciói.

Szilágyi elmélete abban hasonlít az *Almond* és *Coleman* által kifejezett funkcionalista elméletre (Almond, G. – Coleman, J.S. 1960), hogy a célok és célkitűzések (pl. újratermelés) képeznek társadalmi funkciókat. Azokat a nézeteket, amelyek szerint a társadalom bizonyos célkitűzések megvalósítására alakul, és bizonyos célok vezérlik, Duverger részben az organikus elméletekkel rokonítja, amikor az emberi társadalmakat a biológiai szervezethez hasonlítja („ismerjük a funkciók fontosságát a biológiában”), részben pedig a moralista elméletekhez, mert a célok-funkciók egyfajta értékeszmét képviselnek. Duverger szerint a funkciókat vertikálisan is megkülönböztethetjük. Ez alapján elkülönülnek az állam legfelsőbb, politikai hatalmi szervei, amelyek az elvi döntéseket hozzák, és az elvi döntéseket egyedi esetekre alkalmazó adminisztratív hatalmi szervek. Vagyis: a politikai szervek funkciója az elvi irányítás, az adminisztratív szerveké a végrehajtás. Ez csak látszólag hasonló a hatalommegosztási elmülethez, mert Duverger felosztása vertikális, vagyis hierarchikus viszonyt feltételez. A funkciók felosztása történhet a döntéshozás, a végrehajtás, a javaslattevő tanácsok és az ellenőrző hatalom elkülönítésével is. Duverger kiemeli még a nyugati demokráciákra jellemző (ne feledjük, mikor írta munkáját!) megkülönböztetést: a kormányzati és a tanácskozó hatalom szétválasztását. Szerinte ez nem azonos a klasszikus hatalommegosztással, mert a modern parlament által gyakorolt tanácskozó hatalom két vonást mutat: a korlátozás hatalmát, és a követelések megfogalmazására vonatkozó hatalmat. A korlátozás a priori érvényesül: a törvényhozás meghatározza a kormány feladatainak, cselekvési lehetőségeinek határait, részben a megalkotott törvényekkel, részben pedig a költségvetés által behatárolt pénzügyi korlátokkal. A korlátozó hatalom ugyanakkor a posteriori is érvényesül, mert a kormányzati feladatok ellátását a parlament interpellációk, vizsgálóbizottságok, viták útján folyamatosan ellenőrzi.

Peter Pernhalter szerint az államszervezet funkcionálisan két szempontból vizsgálható. Egyrészt aszerint, hogy rendeltetésszerűen teljesíti-e a mindenkor fontos állami feladatokat, másrészt a teljesítőképessége szerint. A kutatásunk eredményeképpen mi Zsidai Ágnessel az állam kommunikációs funkciójával egészítettük ki az államszervezeti funkciókat, amelynek az alábbi dimenzióit emeltük ki:

A KÖRNYEZETRE GYAKOROLT HATÁS

Az állami funkciók fogalmának meghatározásakor, mint láttuk, sokan a környezetre gyakorolt hatást tekintik mérvadónak. Ebből a szempontból a kommunikációs funkció mindenképpen önálló, nem csupán az önépítő vagy a politikai-ideológiai funkció része vagy eszköze. A kommunikációs funkció kötelezettség, amely magában foglalja a normák nyilvánosság elé tárását, a nyelvi megformálását, a rendszertani elhelyezésével történő társadalmi üzenetet, és a társadalmi kommunikációs elvárás megteremtését. Ez utóbbi azt jelenti, hogy amilyen formában kommunikálja az állam a döntéseit, a normákat, a társadalom azt a kommunikációs formát tekinti megfelelőnek. Ha két kőtáblába vésett normagyűjtemény

legitimációja megfelelő, akkor azt, és saját kommunikációjában is egyszerűsége törekszik, ha közlőnyben túlbonyolított, bürokratikus nyelvezettel megfogalmazott normák jelennek meg, akkor az állami szervekkel való kommunikációjában is ehhez hasonul.

A kommunikációs funkció egyben az állam feltétlen önigazolási kötelezettsége is. Alapeleme a nyilvánosság. A normák a modern államban megtalálhatóak, előkereshetőek, bár egészében nem megismerhetőek mennyiségük és túlbonyolítottságuk miatt. A bírósági döntések részben nyilvánosak (ítélethirdetés, tárgyalás), de zárt tárgyalás esetén is érvényesül a nyilvánosság kontrollja.

Az állam kommunikációs feladata azonban nem csupán a döntések megfogalmazásának és kihirdetésének kommunikációs munkája. Az absztrakt norma nyelvi megfogalmazásán kívül az állam kommunikációs funkciója a hatalom ideológiai funkciójának magyarázata, a normaalkotás indoklása. Ez nem azonos a norma értelmezésével. Annyiban rokon az önépítő funkcióval, hogy a modern államokban a legfontosabb normák közvélemény előtti indoklása és magyarázata elvárt kötelezettség, és az államszervezet önépítő mechanizmusainak része. A magyarázat lehet emocionális vagy racionális, logikai vagy állógikai (látszólag kauzális, de valójában a premissza hibás). A magyarázat nem a döntés értelmezése, hanem annak megindoklása, hogy az állami szerv miért ezt a döntést hozta. Ez kommunikációs feladat, nincs szükség semmilyen valóságelemre az abszolválásához.

Organizatorikus funkció

Az állami döntések magyarázata, a széles nyilvánosság elé tárása nem minden esetben az uralkodó politikai elit hatalmának megőrzését szolgálja. Egyéb lehetséges célok:

- 1. a jogkövető magatartás elősegítése**

Minél többen megismerik a döntés lényegét, annál többen és könnyebben fogadják el, ha a kommunikáció megfelelő.

- 2. gazdasági tevékenység elősegítése**

A hibás kommunikáció modern államok gazdaságát teheti tönkre vagy juttathatja csúcsra. Egy idő előtt kiszivárogtatott döntés, egy rossz magyarázat, a gazdasági beavatkozás szükségességének hibás kommunikációja akár államcsődhez is vezet. A hitelminősítő intézetek irreális túlhatalma, a globális pénzügyi piac felértékelte az állam kommunikációs funkcióját.

- 3. külföldi megítélés**

Egy állam védelmi funkciója ma már nem csupán az államhatárok fegyveres megóvását jelenti, hanem a gazdasági függetlenség, a politikai szabadság és önállóság megőrzését is. A kommunikációs funkció itt nagyon fontos. Egy állam külső megítélése nem a döntéseinek pontos megismerésén alapszik. Sok külföldi politikusnak megvan a véleménye Magyarországról, de hányan olvasták közülük az ország alkotmányát, bírósági döntéseinek tárárt? Ha más országról mond valaki véleményt, ismeri az adott ország állam-

szervezetét, esetleg meglátogatta az adott országot személyesen? Mint a példa mutatja, a megítélést az úgynevezett nemzetközi közvélemény alakítja ki. Ez pedig mesterségesen formálható. A legnagyobb kommunikációs ereje általában a katonailag és gazdaságilag legerősebb államoknak van, de nem feltétlenül. Az adott korhoz képest modern kommunikációs eszközök használata az államnak nemzetközi versenyelőnyt jelent.

A megítélés mesterséges formálása az állam rendkívül fontos kommunikációs feladata. Ez a primitív társadalmaknál a túlélést is jelentette. Ha egy törzsről elterjedt, hogy varázsereje van, vagy rendkívül erős, nem támadták meg. Később a kommunikációs funkció a diplomáciában is jelentkezett. Hiba azonban ennek jelentőségét túlértékelni. Az egyezmények megkötése és a barát-ellenség viszonylatok kialakulása szempontjából valóban rendkívül fontos volt, de az alapinformációkat már az ókorban sem a küldöttektől, hanem a kémektől, vándoroktól, kereskedőktől szerezték. A modern állami információszerzés sem a diplomaták munkájára korlátozódik, sőt. A legnagyobb legális szerepe a nemzetközi médiumoknak, internetes hírportáloknak van, ezt követik a hivatalos jelentések, a személyes kapcsolatok általi információk. Mégsem szabad lebecsülni az állam feladatait és lehetőségeit a külső megítélés formálásában. A nyelvi korlátok miatt ezek szerepe a 21. században is jelentős. A külföldi megítélés szempontjából lehetséges állami kommunikációs tevékenységek irányai:

a) Intézetek, szervezetek létrehozása

Ezek célja az adott ország nyelvének, kultúrájának terjesztése, a turisztikai népszerűsítés, a fennálló hatalom nemzetközi elismertségének befolyásolása. Minden a világban jelentős szerepet betölteni kívánó ország létrehoz kulturális intézeteket, nyelvi-kulturális központokat. Magyarország esetében a külföldön működő Liszt Ferenc kulturális központok (2021-től viselik ezt a nevet), a külföldi magyar intézetek a kulturális diplomácia és az országhép formálásának fontos nemzetközi intézményei. A kulturális intézetek létrehozása száz éves gondolat. Az első külföldi magyar intézeteket, a Collegium Hungaricumokat még Klebelsberg Kunó kultuszminiszter alapította az 1920-as években Magyarország nemzetközi tudományos kapcsolatainak építése érdekében (Bécs, Berlin 1924, Róma, Párizs 1927). Az intézetek létrehozása az állam nemzetközi kommunikációs funkciójának része.

b) Országimázst, országmarketinget alakító szervezetek létrehozása

A modern államokban gyakorlat, hogy az ország gazdasági-politikai-turisztikai megítélését befolyásoló, de az a, pontban megjelölt kulturális szervezetektől elkülönülő népszerűsítő intézményeket hozzanak létre. Ilyenek az országimázs-központok, a turisztikai hivatalok, az idegenforgalmi hivatalok. Ezek jelentősége túlmutat a gazdasági vetületen. A fogadó ország újságírói és közvéleménye számára leginkább ezeknek a

szervezeteknek a képviselői testesítik meg a küldő országot, mert a diplomaták belső köre, elefántcsont tornya helyett a hétköznapi világban tevékenykednek. Jellemzően ezek a szervek irányítják az ország külső kommunikációját markánsan jellemző reklámkampányokat, ahol fizetett hirdetésekkel juttatják el az állami üzenetet. Ezek a szervek intézik, szervezik, finanszírozzák a sajtótájékoztatókat, a különböző akciókat. Magyarországon a Magyar Turisztikai Ügynökség a legmodernebb, adatalapú marketingeszközökkel élhet. A Nemzeti Turisztikai Adatszolgáltató Központ létrehozásával, a kötelező adatszolgáltatás jogi és gyakorlati bevezetésével azonnali, anonimizált adatok birtokában tervezhetőek a turisztikai népszerűsítő kampányok.

c) A gasztronómia mint országimázs

Modern külső kommunikációs módszer egy országot markánsan jellemző gasztrohálózat mesterséges – állami – létrehozása, működtetése. Ez korántsem csak gazdasági funkció, hanem az állam kommunikációs funkciójának része. Számos ország finanszíroz nyíltan vagy burkoltan olyan láncokat, amelyek belső kialakítása, egyáltalán a léte üzenet értékű. (Manapság Budapestet illetően gasztroforradalomról beszélnek, de a Balaton környéki gasztrokultúra is fejlődött. Több magyarországi hely bekerült a Michelin által minősített helyek, vendéglátóhelyek, sőt, újabban szállodák közé. Ennek is van szerepe az országimázs formálásában, de ez korlátos.)

d) Részvétel fesztiválokon, turnékon, sporteseményeken

Az adott állam külső megítélését jelentősen befolyásolják az országból más, fogadó államba érkező művészek, sportolók, illetve a zenei kultúra. A kommunikációs funkció része ezek mesterséges alakítása, elősegítése. A sportversenyek esetében magának az eseménynek az adott országba csábítása is fontos döntés (sportpolitikai döntés, lásd az olimpia kérdése, az atlétikai vébé kérdése), de az állam által preferált együttesek, kulturális szervezetek külföldi megjelenésének támogatása kommunikációs lehetőség. A zene hatalmát illetően pedig csak annyit, hogy a XXI. században az amerikai zene felülírja a helyi hagyományokat. Nincs olyan ország, ahol ne ismernék az amerikai előadókat. Még az ellenséges államokban is gyakran amerikai zenét hallgatnak.

Az állam kommunikációs funkciója egyszerre szolgálja a fennálló hatalom elfogadásának elősegítését, és a társadalmi érdekeket, a turizmus fejlesztésétől a nemzeti önbecsülés alakításáig.

A kommunikációs funkció a döntés megalkotásakor

Eddig a kommunikációs funkció tág vetületeit vizsgáltuk. De az absztrakt norma megfogalmazása, írásba foglalása is kommunikációs folyamat. A klasszikus jogalkotó akaratát nem feltétlenül pontosan tükrözi a norma. Valójában a törvényhozói hatalom tényleges akarata és a létrehozott norma nyelvi formája, hatása nem feltétlenül esik egybe. Önmagában a hatalom képviselői sem alkotnak feltétlen egységet, a normaalkotási folyamatot pedig a modern demokráciákban is számos tényező befolyásolja:

a, példakövetés **b**, frakciófegyelem, **c**, az előterjesztés érthetlensége **d**, időhiány **e**, félreértés **f**, tudatlanság.

A normák speciális nyelvezte a hatalom önépítő és védelmi funkcióján túlmutató kommunikációs funkció része, a sajátos kommunikációs nyelvezet megtelemtésével. A kőtbláktól jutott el a modern állam a megismerhetetlenség hatalmáig. A túlzott mértékű jogszabálygyártás (vö. képviselők dicsekvését, hogy „már idén száz törvényt alkottunk”) olyan helyzetet teremtett, hogy a társadalom tagjainak többsége még akkor sem lenne képes megtalálni a normát, ha meg szeretné ismerni. Megint más kérdés, hogy akkor megértené-e. A túlszabályozás a későmodern jogrendszerek problematikus, többek szerint patológus jelensége. Georg Brunner a jogállami túlszabályozás okainak egyebek közt az alkotmányosság kiterjesztő értelmezését, az állami beavatkozás erősödését, a technikai fejlődést, a lobbicsoportok szerepének erősödését, a túlzott bürokráciát tartja. Az állam kommunikációs funkciója tehát azon kívül, hogy megfogalmazza a normát, az, hogy megmagyarázza a norma lényegét a társadalomnak, felvázolja a következményeket, és a kívánatos egyéb hatásokat.

A túlzott normagyártás nyomásként nehezedhet a társadalomra. A túlszabályozott modern társadalom rendszeréből sokan szabadulni vágnak. Magyarországon például nyugati típusú szabályozott rendszer felépítésének folyamata közben az Ázsia egyes területeire kivándorló magyarok felszabadult érzésekről meséltek, amikor ott letelepedtek. A kevésbé szabályozott mindennapok negatív hozadéka a kisebb biztonság és a szociális háló hiánya, a kitelepülők többsége mégis jobban érezte magát. Saját országában ugyanis a túlszabályozottság nyomása nehezedett rá. Hasonló ez Durkheim anómia-elméletéhez, de ott az anómikus nyomás oka a gyors változások követésére való képtelenség, itt pedig a túl sok norma és követendő szabály.

Az állam kommunikációs funkciója a normák és döntések magyarázatán kívül minden egyéb saját tevékenységével kapcsolatos tevékenység is. Az állam kommunikációs funkciója is történetiségében jelentkezik. A modern kommunikációs formák gyors reagálást kívánnak meg. Az állam kommunikációs tevékenységének sikerességét befolyásolhatja más hatalmak, erőkerek kommunikációs aktivitása. A belföldi és külföldi kommunikáció – beleértve a döntések kommunikációs megalkotása, megindoklása, és az összes többi funkcióhoz kapcsolódó kommunikációs tevékenység is – a rendelkezésre álló anyagi eszközök által behatárolt.

Szintén korlátot jelentenek az aktuális értékek: a keresztény szellemiség, a világnézeti semlegesség, a demokratikus jogállam eszméje. Persze a kommunikációs funkció több mint kötelező feladat: a megfelelő kommunikációs tevékenység egyben a hatalmi stabilitás záloga is.

Kutatásunk az állam szerepének megítélését több aspektusból is vizsgálta. A rendszerváltás előtti időszak és a magyar társadalom hagyományos, állam szerepével kapcsolatos elképzelései egyaránt tükröződnek abban, hogy a válaszadók 57,1%-a szerint az állam legfontosabb feladata a gazdaság segítése, a gazdaság-szervezés. Ehhez képest alig több mint 10% várja el, hogy az állam ne szóljon bele a gazdasági folyamatokban. Ugyancsak a szocializmus öröksége lehet, hogy 28,7% a javakat egyenlően osztaná el, a kötelezettségektől, teljesítménytől függetlenül, sőt 14,3% a szükségletek szerint osztaná el a javakat. A megkérdezettek több mint fele (52,1%) fontosnak tartja a terhek és kötelezettségek egyenlő elosztását. Összességében a válaszokból egyfajta paternalista államkép iránti vágy rajzolódik ki, mely ellentétes a liberális-kapitalista éjjeliőr-állam fogalommal, ugyanakkor nem jelenti a jóléti, szociális állam parttalan kiterjesztését sem (például csak 15,6% szeretne sok szociális juttatást).

A JOGBIZTONSÁG KÉRDÉSE

Frank a jogról és a modern értelemről szóló értekezésében (Frank J. 1977) a jogbiztonságot naiv elképzelésnek tartja, mert a jog előre nem látható. Szerinte számalomra méltó, hogy az emberek azt hiszik, a bíró majd megállapítja a jogot (Frank az amerikai esetjogról indul ki). A bíró valójában tanú, mert nem a múlt tényeiből következtet, azokat nem is ismerheti, csak abból, amit a tárgyalóteremben lát és hall. A tanú pedig valójában bíró, mert nem a valós történéseket eleve-níti fel, hanem amit gondol róla. Így világos és pontos jog nem létezhet, azt csak a tévedhetetlen apa képeinek bevésséje miatt szeretnék sokan ilyennek látni. Bár Frank nézetei a jogbiztonság illúziójáról kétségkívül eredetiek, a hagyományos megközelítés megkülönbözteti a formális és a jogállami jogbiztonságot. Formális jogbiztonság a diktatúrákban is érvényesülhet, hisz a totalitárius rendszerekben is válaszolhatnak törvények alkotásával a közéleti gondokra, és érvényesülhet a végrehajtó szervezetek jogszerű magatartása igazságtalan döntések esetén is. A valódi, jogállami jogbiztonság azonban bizonyos szempontból a jogbizonytalan-ság ellentéte, melynek fogalmába beletartozik a res iudicata, a visszaható hatály elvetése (megszorításokkal), a joggal való visszaélés tilalma.

A megkérdezettek közül a legtöbben a jogbiztonságot a jog állam általi betar-tásával azonosítják. A magyar társadalom államba vetett hitének, illúzióinak, az államhoz való viszonyának hű képe az, hogy majdnem kétszer annyian tartják a jogbiztonság feltételének az állam jogszerű fellépését, mint ahányan az igazság győzelmét.

Meglepő a 21. század elején, hogy két és félszer annyian vannak azok, akik a tettarányos büntetést tartják a jogbiztonság egyik feltételének, mint azok, akik

szerint az előéletet, életkort stb. is figyelembe kellene venni. Beccaria klasszikus elveit nagyságrendekkel többen vallják, mint a modern büntetőjog álláspontját – kérdés, ez a társadalmi vélekedés mennyiben lehet akár igazolása a büntethetőségi életkor leszállításának. A megkérdezettek egytizede szerint a jogbiztonság követelménye, hogy mindig kiderüljön, ha valaki jogtalanságot követ el, 17,8% szerint pedig a jogszabályok állandósága lényeges.

Fleck Zoltán tizenhárom évvel ezelőtt (jelen tanulmány írásához képest) azt állapította meg (Fleck Z. 2002), hogy a bírói függetlenség területén az állami, bírósági és társadalmi szereplők egyaránt hordozzák a demokrácia-deficitet múlt terheit. Kifejtette, hogy a kormányzati felelősséggel megáldott politikai elit a politikai és jogi kultúra szintjét a demokratikus értékek és intézmények következetes tiszteletben tartásával tudja növelni. Kiemelte az ítélkezési gyakorlat megismerhetőségének fontosságát, és a határozatokról való véleménynyilvánítás szabadságának és lehetőségének jelentőségét. Új kutatásunk is azt igazolta, elsődleges jelentőségű a média szerepe a bíróságokról alkotott kép esetében. A megkérdezettek több mint fele így szerez tudomást a bíróságok működéséről. Rendkívül fontos tehát a bíróságok szóvivőinek, az ügyek kommunikálásának szerepe a jogalkalmazói tevékenység megítélésében.

Mivel hagyományosan elterjedt nézet, hogy a bíróságokat a magyar közvélemény nem tartja korruptnak, tanulságos adat, hogy a megkérdezettek kicsit több mint 10%-a szerint „aki fizet, annak javára” ítélkeznek. Mivel a többség a médiából tájékozódik, ugyanakkor bírósági botrány nem ismeretes, vélhetően az általános társadalmi morál kivetüléséről lehet szó. A magyar bíróságokat rendkívül lassúnak, a bírósági rendszert bonyolultnak tartják a megkérdezettek. A bírósági ügyek felgyorsítása tehát társadalmi szükséglet. A bíróságok tekintélyét és a közbizalmat csökkenti az ügyek elhúzódása. Jogpolitikai kérdés, hogy mennyiben enged a hatalom a közvélemény nyomásának. Az ügyek felgyorsítása az eljárási garanciák sérelmével járhat, vagy a tényállás nem megfelelő feltárással, ami az ítélet hatályaon kívül helyezését eredményezheti a perorvoslat során. Mindenesetre úgy tűnik, nem volt elegendő az alacsony perértékű ügyek felgyorsításának szándéka a polgári perekben a bizalmi index növeléséhez (sem pedig a büntetőjogi változtatások). Ugyanakkor meglepő, hogy az ügyek tárgyalásának sebességét a megkérdezettek nem kötik a bírók számához. Természetesen nem szabad elfelejteni, hogy a megkérdezettek jelentős részének még nem volt bírósági ügye. Azért lehetséges, hogy a „mire alapozza véleményét” kérdésnél 34,8% hivatkozott saját tapasztalatra, mert itt saját tapasztalatként értékelheték a család, közeli rokonok ügyét is.

Össességében a megkérdezettek átlagosan bíztak a bíróságokban és átlagosan tartották a működésüket, problémaként kiemelték a lassúságot, bonyolultságot. A kutatás igazolta, hogy idősebbek voltak a sok évvel ezelőtti javaslatok az ítélkezés nyilvánosságának valódi megteremtéséről (ami nem a látogathatóságot, hanem az ítéletek megismerhetőségének egyszerű, modern formáit – pl. internet – jelenti).

A túlnyomó többség inkább szigorú bíróságokat szeretne. Nyilván ebben jelentős szerepe van annak, hogy a megkérdezettek többségének nem volt még saját bírósági ügye, legfeljebb hozzátartozójának. Ugyanakkor az arány tanulságos.

Az önkormányzatokkal jóval többen érintkeztek már, mint a bíróságokkal, ezt a tényt az adatok is igazolták. A kérdésekre adott válaszokat is a legtöbben erre alapozták. Míg a bíróságok esetében egyértelműen szigorúbb ítélezést tartana megfelelőnek a megkérdezettek döntő többsége, addig az önkormányzatokkal, melyekkel kapcsolatban a személyes élmény is jóval gyakoribb, nagyrészt elégedettek, legalább is az ügyek kimenetelét illetően. A rendszer viszont a megkérdezettek többsége szerint bonyolult, és lassú, bár nem annyira lassú, mint a bíróságok esetében. Míg az elégedettségi mutató átlagos, tehát az önkormányzatok funkciójuknak, kötelezettségeiknek megfelelően eleget tesznek, ugyanakkor megjelenik a protekció fontossága. A megkérdezettek túlnyomó többsége a kapcsolati tőke szerepét hangsúlyozta: „Az önkormányzat az ismerősöknek kedvez”.

Az önkormányzattal kapcsolatos válaszok esetében mind a kutatás, mind az ellenőrző kutatás hasonló arányokat mutatott, bár valószínűsíthető, hogy a megkérdezettek jelentős száma nem tudja definiálni, mi pontosan az önkormányzati ügy.

Igazolta az előzetes feltételezéseket az adóhatósággal és az adórendszerrel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok értékelése. Itt volt a legnagyobb a válaszmegtagadók száma, magasabb az önkormányzati és a bírósági kérdésekhez képest. A bíróságokhoz képest az adóhatóságot nem tartják lassúnak, az értékelés alapján átlagos. Az eljárásokat illetően is különbséget fedezhetünk fel: míg a bíróságoktól sokkal nagyobb szigorúságot várnának el a megkérdezettek, addig az adóhatóság esetében ez nem releváns – akinek volt ügye, elnézőbb, akinek nem, szigorúbb hatóságot szeretne, összességében átlag közeli az eredmény. Az adórendszert ugyanakkor túlnyomó többség bonyolultnak tartja. Az adórendszer átláthatatlanságára azok is nagy számban panaszkodtak, akiknek volt dolguk a hatósággal, és azok is, akiknek nem. Ez utóbbiak ismereteiket a médiából (az összes megkérdezett 30%-a) és mások elmondásából szerzik (20%). Itt is egyértelmű a média szerepe, bár korábban láttuk, a bíróságok esetében egyenesen ez a döntő.

Az adóhatóság a túlnyomó többség szerint a törvények alapján hozza határozatait. A személyes szimpátiának a szerepe itt elenyésző az önkormányzati ügyekhez képest a válaszadók szerint. Nyilván ebben az adóellenőrökről kialakított és kialakult kép is hozzájárul. A korrupció szerepét itt is sokan hangsúlyozzák. A megkérdezettek 13%-a szerint aki fizet, annak a javára dönt a hatóság. Ezzel a határozatot befolyásoló okok közül a második a csúszópénz, több mint háromszor annyira fontos, mint a személyes szimpátia, a válaszadók szerint.

Megfelelően végzik a munkájukat a tíz évvel ezelőtti kutatásban megkérdezettek átlaga szerint az ügyészek. A kutatási hipotézist igazolta, hogy több mint 70%-a a válaszolóknak (71,7%) tudta, hogy büntetőperben az ügyész képviseli a vádat. A törvényesség betartásával kapcsolatos szereppel ugyanakkor a megkérdezettek negyötöde nincs tisztában. Csaknem ugyanennyien gondolják, hogy az

ügyész a kormány embere. Meglepő, hogy 8,5% véli úgy, hogy az ügyészség független, és több mint kétszer annyian azt feltételezik, hogy a kormányzat része az ügyészség (19,2%). Az ügyészek munkáját túlnyomó többség nélkülözhetetlennek tartja, kimagasló az arány.

Az előzetes hipotézishez képest a társadalom ügyvédekéről alkotott képe pozitívabb lett. A megkérdezettek túlnyomó többsége szerint az ügyvédek szerepe inkább nélkülözhetetlen, ez az arány nagyobb, mint az ügyészek esetében. A válaszadók 78,3%-a az ügyvédek védőként azonosítja, és csak 25,7%-a hangsúlyozza a szerződések készítésében végzett szerepüket. Nyilván ebben is jelentős a média hatása. Magyarországon viszont nem igaz az a vélekedés, mely az ügyvédek megítélésakor a pénzszerzés, mint motivációs elem elsőlegességét hangsúlyozza. Az ügyfelek védelme az ügyvéd legfontosabb célja a megkérdezettek 82,4%-a szerint, ezt követi az igazság érvényre juttatása, majd az ártatlanok védelme. Csak ezután következik az ügyfél pénzének megszerzésére törekvés. A megkérdezettek hazugnak sem tartják az ügyvédek, a társadalmi megbecsülés átlagos.

A 21. század elején a magyar társadalom fele teljesen elvetette már az erőszakos konfliktusmegoldást. A válaszadók 62%-a a megegyezést keresné, ugyanakkor a többség bízik az esetleges (azonnali vagy későbbi) bírósági jogérvényesítésben is. Ha a japán adatokat vizsgáljuk, ahol szinte szűgyen a bírósághoz fordulni egy jogvitában, ahhoz képest jelentős azok száma, akik a bírósági utat választanák.

A vizsgálatok annyiban igazolták a hipotézist, hogy a pozitív jog ismerete a közvéleményt foglalkoztató kérdésekben a döntő többség (77-92%) esetében igazolható. A megkérdezettek többsége helyesen válaszolt a feltett kérdésekre. A homoszexualitás és az öngyilkosság büntethetőségét illetően jelentős volt viszonylag a válaszmegtagadók száma.

Az általában felfogott *jogismeret* alapvetően egységes voltából adódik, hogy a preformált válaszlehetőségekben, és magukban a válaszokban természetes módon keverednek a joggal kapcsolatos szubjektív, amúgy maguk is részben társadalmi tényezők, szituációk által befolyásolt vélekedések, hiedelmek, elvárások, vagyis a Sollen-típusú preskriptív, és a jogi szabályozásnak objektíve megfelelő Sein-típusú deskriptív ítéletek. Ezért a kérdőív összeállításakor ennél a résznél is törekedtünk, hogy azt egyben alkalmassá tegyük az emberek igazságosságérzetének a vizsgálatára is.

A hibahatárt is figyelembe véve is leszögezhetjük: rendkívül magas volt a halálbüntetést pártolók száma. Ez főleg a rendszerváltás kori kutatások eredményének ismeretében meglepő. Akkor kicsivel több, mint a lakosság fele a halálbüntetés ellen voksolt. Ehhez képest 2013-ra annak ellenére változott a helyzet, hogy Magyarország, és az EU mint önálló entitás is csatlakozott az EJEE-hez, és annak 6. jegyzőkönyve tiltja a halálbüntetést. A hibahatárt beleértve is annyi biztosan kijelenthető: nem csökkent, hanem inkább növekedett a halálbüntetés pártiak száma 2013-ra 1990-hez képest.

A szocializmus idején önálló büntetőjogi tényállás volt a közveszélyes munkakerülés. Csaknem 25 évvel a rendszerváltás után a válaszadók közül többen voltak azok, akik ismét büntetnék, mint azok, akik nem (42%).

A megkérdezettek többsége a régi, jó törvényekben bízna, amelyek kiállták az idők próbáját – érdekes a rendszerváltást követő időszakok törvényalkotási mohóságát figyelve. A válaszadók közül többen voltak, akik úgy vélik, a törvényt nem bírálni kell, hanem végrehajtani, noha arra is többen hajlanak, hogy a törvény lehet erkölcstelen is. Inkonzekvensek a válaszadók abban, hogy nem engednének el többségükben száz bűnöst egy ártatlanért, ugyanakkor szintén többen vannak, akik nem értenének egyet azzal, hogy a társadalom védelme érdekében a gyanús személyt meghatározatlan ideig őrizetben lehessen tartani.

A tíz évvel ezelőtt megkérdezettek a számítógéppel történő bíraskodást elvetették. A megkérdezettek 62%-a egyáltalán nem tudta elképzelni, hogy ne élő személy, bíró ítélkezzen az ügyében, a válaszadók egynegyede pedig csak bizonyos esetekben tartaná lehetségesnek. Mindössze 7% fogadná el a számítógépet mint bírót vagy hatóságot.

Összességében a 2024-es, ismétlődő kutatás tervezett célja az, hogy a megváltozott környezetben választ keressen az akkor feltett kérdések egy részére, és megtudjuk: a mesterséges intelligencia korában még mindig elveti a társadalom jelentős része a számítógép mint bíró gondolatot? Változott az elmúlt tíz esztendőben a társadalom jogtudata, jogérzete? Továbbra is igazolható, hogy a rendszerváltás óta nőtt azok aránya, akik nem vetik el a halálbüntetés gondolatát? A média jelentőségét a jogi ismeretek megszerzésében és a joggal, állammal kapcsolatos feltevések alakításában a kutatásunk igazolta. A tömegkommunikáció hatása már jelentősebb az iskoláénál. Mivel a társadalom tagjainak jogról, államról alkotott véleményét, a hatalmi szervekhez, hatóságokhoz való viszonyulását, a jogi szabályozás elfogadottságát, megítélését döntő mértékben befolyásolja a média, ezért is tűnt időszerűnek, hogy – ezúttal a Kodolányi János Egyetem Alkalmazott Kommunikáció Tanulmányok Tanszékének keretein belül - a korábbi Társadalom és Jog kutatásunkban megjelölt témakörök egy részével újra foglalkozunk.

TRODALOMJEGYZÉK

- Almond, G. – Coleman, J.S. 1960. *The Politics of Developing Areas*. Princeton.
- Arisztotelész 1982. *Retorika*. Fordította: Adamik Tamás. Gondolat kiadó. Budapest.
- Aubert, W. 1966. *Some Social Functions of Legislation*. Acta Sociologica.
- Aubert, W. 1982. A törvényhozás néhány társadalmi funkciója. In: Szemelvénygyűjtemény a jog-szociológia tanulmányozásához. (Szerk: Szilágyi Péter) Kézirat, ELTE, Tankönyvkiadó. Budapest.
- Boros L. – Hajdú A. 1974. *A jogtudat és jogismeret mint társadalmi jelenség*. Tudományos Diákköri Tanács. Budapest.
- Boros L. 1983. *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában*. MTA. Budapest.
- Brunner, G. 2004. *Georg Brunner zum Gedächtnis. Verein zur Förderung der Rechtswissenschaft*. Köln.
- Csepeli Gy. – Örkény A. 1990. Jogtudat és előítélet Magyarországon. In: Világosság, 1990/8-9, Budapest. 678-683.
- Duverger M. 1955. *Állam és kormányzat*. In: Takács P. (szerk.) 2003. Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből, 385-440. Szent István Társulat. Budapest. ISBN 9789633614754
- Fleck Z. 2001. *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban*. Napvilág. Budapest. ISBN 9639082988
- Fleck Z. 2002. *A bírói függetlenség állapota*. Fundamentum, 2002/1, 28. Budapest.
- Fleck Z. 2003. *Jog, igazság, politika*. In: HVG, 2003/16. Budapest.
- Fleck Z. 2020. *Változások és változtatások. A magyar jogrendszer a rendszerváltás után*. Napvilág Kiadó. Budapest. ISBN 9789639697621
- Frank J. 1977. *A jog és a modern értelem*. In: Varga Csaba (szerk.), Peschka Vilmos (szerk.) Modern polgári jogelméleti tanulmányok. Budapest. 81-94 old. ISBN 0129006091574
- Heller, H. 1928. *A törvény fogalma a Birodalmi Alkotmányban*. In: Takács P. (szerk.) 2003. Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből, 224-260. Szent István Társulat. Budapest. ISBN 9789633614754
- Heller, H. 1995. *Jogállam vagy diktatúra*. In: Joguralom és jogállam, 62-74. ELTE-ÁJK, Tempus/Osiris-Századvég. Budapest. ISBN 9633790409
- Kelemen L. 2009. *Joghallgatók a jogról*. Sprinter Kiadó Csoport. Budapest. ISBN 9789639469273
- Kelsen H. 2003. *Az államelmélet alapvonalai*. In: Takács P. (szerk.) 2003. Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből. Szent István Társulat Kiadó. Budapest. 91-129 old. ISBN 9789633614754
- Kelsen, H. 1925. *Allgemeine Staatslehre*. Berlin.
- Kelsen, H. 1988. *Tiszta jogtan*. Rejtjel Kiadó. Budapest. ISBN 2399973572149
- Kelsen, H. 2001. *Tiszta jogtan*. Rejtjel Kiadó. Budapest. ISBN 9639149411
- Kormány A. 1998. *Empirikus vizsgálat a jogismeretekről és jogtudatról*. In: Harmathy A. (szerk.) Jogi tanulmányok. ELTE-ÁJK. Budapest.
- Kulcsár K. 1967. *A jogismeret vizsgálata*. Budapest.
- Kulcsár K. 1969. *A jogszociológiai kutatások problémái*. Magyar Szocialista Munkáspárt KB Politikai Főiskola Szociológiai Tanszék. Kézirat.

- Kulcsár K. 1976. *A jogszociológia alapjai*. Budapest. ISBN 9632202929
- Kulcsár K. 1997. *Jogszociológia*. Kultúrtrade. Budapest. ISBN 9639069213
- Kulcsár K. 2002. *Jogszociológia*. Vince Kiadó. Budapest. ISBN 9639323578
- Kutchinsky B. 1979. „A jogtudat”: a jogismeret és a jogról alkotott vélemény kutatásának áttekintése. In: Sajó A. (szerk.) *Jog és szociológia. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Pound, R. 1910 „Law in Books and Law in Action” *American Law Review* 12.
- Radbruch, G. 1981. *Jogfilozófia. A jogfilozófia mint jog értékelő szemlélete*. In: Varga C. (szerk.) *Jog és filozófia*. Budapest. ISBN 9789633615010
- Sajó A. 1975. *Empirikus elővizsgálatok a jogtudatról (Tájékoztató jelentés)*. In: Állam- és Jogtudomány, XVIII/3-as szám. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Sajó A. 1976. *A jog mint egész és az egyéni tudat kapcsolata*. Állam és Jogtudomány Folyóirat 3-as szám. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Sajó A. 1976. *A jogkövetés kérdéséhez*. Állam és jogtudomány Folyóirat 1-es szám. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Sajó A. 1976. *Jogi nézetek az egyéni tudatban*. Állam- és Jogtudomány Folyóirat 3-as szám. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Sajó A. 1978. *A jogi nézetek néhány szociálpszichológiai sajátossága*. Állam és Jogtudomány Folyóirat 4-es szám. Budapest.
- Sajó A. 1983. *Jogtudat, jogismeret*. MTA Szociológiai Intézet. Budapest.
- Sajó A. 1985. *Látzat és valóság a jogban*. KJK. Budapest. ISBN 9632215931
- Sajó A. 1989. *A magyar lakosság jogosultság-tudatáról*. Jogtudományi Közlöny 1-es szám. Budapest.
- Sajó A. és Major P. 1981. *A jogtudat mikrokörnyezeti meghatározói*. Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa: Társadalom és jog 6. Budapest.
- Sajó A., Székelyi M. és Major P. 1977. *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*. Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa: Társadalom és jog 4. Budapest.
- Samu M. és Szilágyi P. 1998. *Jogbölcselet*. Rejtjel Kiadó. Budapest. ISBN 3350182260127
- Szilágyi P. 1994. *Előszó. Bevezető tanulmány Georg Jellinek, Általános államtan* c. művéhez. In: Jellinek G. *Általános államtan*. Osiris-Századvég Kiadó. Budapest. 21. old. ISBN 9638384921
- Szilágyi P. 1999. *A kompromisszum dicsérete avagy Hermann Heller és a szociális jogállam*. In: „Képzeljétek embert” Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára (szerk. Bihari M. és Cieger A.). Korona Kiadó – ELTE ÁJK Politológia Tanszék. Budapest. 67-75. old. ISBN 9639191299
- Szilágyi P. 2006. *Jogi alaptan*. Osiris Kiadó. Budapest. ISBN 9633896584
- Szilágyi P. 2007. *A weimari köztársaság államelméleti vitái*. In: *Köztársaság a modern történelem fényében* (szerk. Fejt I.). Napvilág Kiadó. Budapest. 106-125 old. ISBN : 9789639350854
- Szilágyi P. 2009. *Szuverenitás, globalizáció, europaizálódás*. In: *Jog-Állam-Politika*. I. évf. I. sz. Budapest. 61-76. old.
- Szilágyi P. 2011. *Jogi alaptan*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 229-231., 369-379. old.
- Szilágyi P. 2013. *A túlszabályozás problémája*. Kézirat.
- Visegrády A. 2003. *Jogi kultúra, jogelmélet, joggyakorlat*. Aula Kiadó. Budapest. ISBN 9639478334
- Visegrády A. és Schadt G. 1985. *A pécsi egyetemi hallgatók jogtudatának néhány vonása*. Felsőoktatási Szemle 1985. 12. szám.

- Visegrády A. és Schadt G. 1998. *Empirikus elővizsgálatok*. In: Magyar Jog, Magyar jogász egyesület folyóirata 7-es szám. Budapest.
- Weber, M. 1987. *Gazdaság és társadalom*. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriáiban. KJK. Budapest. 77-80., 221-160. old. ISBN 9632216865
- Zsidai Á. 2005. *Legitimitás és legitimáció*. In: Államtan. Az állam általános elmélete. Budapest.
- Zsidai Á. 2008. *Paradigmák metszéspontján*. In: A tiszta jogszociológia. Szent István Kiadó. Budapest. ISBN 2399998994421
- Zsidai Á. és Nagypál Sz. (szerk.) 2017. *Ünnepi kötet Szilágyi Péter hetvenedik születésnapja tiszteletére*. Eötvös Kiadó. Budapest.

LEADER PROGRAM ÉS AZ AUTONÓMIA

Finta István*

Absztrakt

Az autonómia ugyan már az ókor világától bizonyítottan része az emberi társadalom működésének, azonban fogalma, terjedelme-korlátai, alkalmazási területei az idők során jelentősen változtak, átalakultak. Az autonómia közvetlen kapcsolatban áll az olyan évszázados múltra visszatekintő alapértékekkel, mint a szubszidiaritás, és olyan újabb, részint államszervező elvekkel, mint a decentralizáció-centralizáció kérdése, vagy az olyan fejlesztéspolitikai alapértékekkel, mint a partnerség és a többszintű kormányzás. Ez utóbbi alapértékek, alapelvek fontos részét képezik egy fejlesztési módszernek, amelyet LEADER-nek neveznek, és amely 1992 óta része az Európai Unió fejlesztéspolitikájának. A tanulmány bemutatja az autonómia számos értelmezését és rávilágít azokra a kapcsolódási pontokra, amelyek az autonómia és a LEADER módszer sajátosságai között létezhetnek. Mindezt történetiségében, a magyarországi tapasztalatok alapján a LEADER megközelítés azon összetevőin keresztül kívánja bemutatni, amelyek elengedhetetlenek a program sikeres működéséhez és az autonómia bizonyos keretek között történő érvényesüléséhez. Az eredmények számbavételén túl a jövőt érintő azon kérdések felvetésére is sor kerül, amelyek már középtávon alapvető hatást gyakorolhatnak a vidék, s benne a LEADER program sorsára.

Kulcsszavak: LEADER program, vidékfejlesztési politika, kohéziós politika, decentralizáció, partnerség

LEADER PROGRAM AND AUTONOMY

Abstract

Autonomy has been a proven part of the functioning of human society since antiquity, but its concept, scope, limits, and areas of application have changed and transformed significantly over time. Autonomy is directly linked to centuries-old core values such as subsidiarity, to more recent, partly state-organizing principles such as decentralization-centralization, and to core values of development policy such as partnership and multi-level governance. These latter values and principles are an important part of a development method called LEADER, which has been part of European Union development policy since 1992. The paper presents a number of interpretations of autonomy and highlights the links that may exist between autonomy and the specificities of the LEADER method. It aims to illustrate this in its historical context, based on the Hungarian experience, through the components of the LEADER approach, which are essential for the successful functioning of this program and for the assertion of autonomy within certain frameworks. In addition to taking stock of the results, the paper will also raise issues for the future, which could have a fundamental impact on the fate of the countryside and the LEADER program in the medium term.

Keywords: LEADER program, rural development policy, cohesion policy, decentralization, partnership

* Finta István, PhD. tudományos főmunkatárs. HUN-REN KRTK. finta.istvan@krtk.hun-ren.hu

BEVEZETÉS

A LEADER megközelítést ma már egy olyan, harmincnégy esztendő múltára visszatekintő fejlesztési módszerként tartják számon, amelynek sikerességét alapvetően befolyásolta, sőt befolyásolja napjainkban is az autonómia kérdése. Kétségtelen, hogy az autonómia fogalmának, megjelenésének, érvényesülésének foka, területei, korlátjai rendkívül változatosak lehetnek és az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az autonómia – bármilyen kormányzati kurzusban – része a politikaérzékeny kérdéseknek. A LEADER-ről, mint fejlesztéspolitikai eszközről, meglehetősen sok – főként nemzetközi – szakirodalmi forrás áll rendelkezésre, ám kifejezetten a LEADER és az autonómia közötti kapcsolat ritkán képezte a tanulmányok központi elemét. Ugyanakkor egy olyan – részint egyedinek tekinthető, részint pedig uniós szinten kifinomult formában szabályozott – területi eszközről van szó, mely működésének sikerességében az autonómia akár látens, akár kifejezett formában, de kiemelt szerepet játszik.

Az alkalmazott módszertan részint a jogszabályok, uniós értékelések, jelentések, vélemények, állásfoglalások, valamint a szakirodalmi megállapítások feldolgozásán alapul részint azokon az évtizedes közvetlen tapasztalatokon¹, amelyek primer források formájában tették lehetővé az empirián alapuló megalapozott következtetések megfogalmazását.

A LEADER MEGKÜLÖNBÖZTETŐ SAJÁTÓSÁGAI

Ahhoz, hogy meghatározható legyen, hogy az autonómia e fejlesztési módszeren belül miként lehet jelen, szükséges számba venni a LEADER megközelítés – más fejlesztési módszerekhez képest létező – megkülönböztető sajátosságait. E tényezők vizsgálata már csak azért is tűnik fontosnak, mert a szakirodalom nagyon gyakran ezzel hozza összefüggésbe a LEADER módszer hatékonyságát (High és Nemes 2007) hozzáadott értékét (Leo Granberg (Editor), Kjell Andersson (Editor), Imre Kovách (Editor) 2015). A LEADER hét alapelve² a következő: a köz- és a magánszféra közötti partnerség, a szubregionális területeken alapuló területi megközelítés, integrált helyi fejlesztési stratégia, alulról felfelé irányuló irányítás, partnerségen alapuló együttműködés, hálózatépítés és innováció a helyi környezetben. (Megjegyezhető, hogy a téma egyik legnagyobb szakértője – Robert Lukesch – nyolcadik alapelvnek javasolta kiemelni a decentralizált irányítást és finanszírozást – mert véleménye szerint ezt a 2007-2013-a időszakban nem hangsúlyozták kellőképp (Lukesch 2018) – bár hozzá kell tenni, hogy enélkül a már alapelveként deklarált helyi fejlesztési stratégia elkészítése és megvalósítása amúgy sem lenne elképzelhető.) Azt is érdemes megjegyezni, hogy a hét alapelven túl a LEADER megközelítést gyakran tartják egy olyan újszerűnek tekinthető kohéziós politikai alapelv eszközének is, amelyet elsőként a 2014-2020-as programozási időszakra vonatkozó közösségi jogszabály rögzített (EC 2013), és amelyet többszintű kormányzásnak neveznek. (Polerman et al 2014, Pollerman et al 2020) Valóban, a területi szintek szerepére, a place - based megközelítés érvényesülésére és a helyi

igényekhez illeszkedő fejlesztéspolitikai beavatkozások szükségességére (Shucksmith et al 2021, Masot és Alonso 2017) a LEADER megközelítést átfogóan vizsgáló legutóbbi bizottsági jelentés is egyértelműen rávilágított, hangsúlyozva a legalsó területi szinten működő LEADER szervezetek, illetőleg az egyes alapelvek és a beavatkozások hatékonysága közötti összefüggést. (EC 2024) Hasonló következtetések olvashatók a szakirodalmi források között a LEADER megközelítésről szóló talán legátfogóbb áttekintést biztosító munkában is. (Lukesch 2025)

Bár az integrált megközelítés érvényesülése – talán nem csupán hazánkban – bőven hagy maga után kívánni valót (Finta 2015) a LEADER módszer kohéziós politikába történő meghonosítása CLLD (vagyis közösségvezérelt helyi fejlesztés) néven egyértelmű előrelépést jelzett a beavatkozások hatékonyságának megítélése tekintetében (Ferry et al 2018, Kah 2019). Azt pedig hazai szerzők is megerősítik, hogy „A vidékfejlesztés szektoralapú megközelítése, legyen szó bármelyik szektorról, eleve magában hordozza a kudarcot.” (Kulcsár 167. o. 2020) A LEADER módszer következő sajátosságát jelentő partnerség, mely ugyan már a strukturális alapok 1988-as reformja óta deklarált alapelve a regionális politikának, jelentős átalakuláson ment át, melynek talán legkiemelkedőbb elemének a 2014-ben elfogadott partnerségre vonatkozó európai magatartási kódexről szóló bizottsági rendelet tekinthető. E jogszabály következetes érvényesülése tagállami szinten ugyan jelentősen eltérő gyakorlatot mutat (EC 2016), az azonban bizonyos, hogy a LEADER megközelítés esetén ez nem csupán a tervezés, de a sikeres végrehajtás állandó és szigorúan megkövetelt elemévé vált. (Osti 2000) A partnerség természetesen nem csupán közvetlenül pénzben is mérhető módon növeli e fejlesztési módszer hatékonyságát, de hiányában a szintén egyedinek és megkülönböztető sajátosságnak tekinthető alulról felefele építkezés elve sem valósulhat meg sikeresen (Masot és Alonso 2017) Az innováció, a napjainkban oly gyakran hangoztatott és a fejlesztésekkel szemben joggal támasztott követelmény, ami valóban a versenyképesség alapvető feltétele, helyi és kisebb területi léptékben – és értelmezésben – már a kezdetektől fogva (1992) a LEADER megközelítés egyik fontos jellemzője. (Navarro et al 2018). Ugyanakkor az is igaz, hogy ez a sajátosság sérülhet a legkönnyebben azzal, hogy a LEADER-t az olyan támogatási rendszerek mainstreamjébe emelik (pl. terület alapú támogatások), ahol a normatív szemlélet már csírájába is képes elfojtani a legegységibb innovációt.

Természetesen e fejlesztési módszer esetén is előfordulhatnak – és elő is fordulnak – negatív jelenségek, amelyeket egyes jelentések (pl. Európai Számvevőszék) illetve a szakirodalom, hol joggal, hol kellő megalapozottság nélkül tárgyal. Az Európai Számvevőszék a megalapozott következtetésekhez szükséges ismeretek hiányában von le következtetéseket a LEADER hozzáadott értékéről (Finta 2022), miközben joggal várja el a hozzáadott érték tartalmának, mérési módjának pontosítását (ECA 2022). Más esetben egyes szerzők a helyi, nemzeti sajátosságok alapján jutnak – kétségbe vonható módon – az egész uniós szintű programot illető, általánosító következtetésekre (Johansson és Holmquist 2024), vagy épp ellenkezőleg, mélyebb kutatási eredmények mellett joggal világitanak rá azokra a hiányzó feltételekre, amelyek a részvétel – mint a LEADER módszer elemi sajátossága – korlátait jelentik (Shucksmith et al 2021)

AZ AUTONÓMIA ÉS A LEADER MEGKÖZELÍTÉS KÉRDÉSEI

A LEADER módszer megkülönböztető sajátosságainak rövid bemutatását követően kérdés, hogy az autonómia vajon miként kapcsolódhat ezekhez a sajátosságokhoz, egyáltalán milyen szerepet játszhat a LEADER program sikeres megvalósításában. A kérdés megválaszolása előtt legalább bizonyos körben indokoltnak tűnik megvizsgálni azt, hogy az autonómia fogalmát milyen területeken, milyen összefüggésben és értelmezésben közelíti meg a szakirodalom.

A szó etimológiai jelentését – többek között – Ortutay Katalin boncolgatja, és megállapítja, hogy tisztán a görög eredet alapján ez önszabályozásnak fordítható. Ugyanakkor a szerző rámutat arra is, hogy ez a jelentéstartalom gazdagodhat függően attól, hogy milyen tudományterület (pl. filozófia, jog, természettudományok), milyen értelemben használja e fogalmat. (Ortutay 2021) Ha csak a jogtudomány területén belül maradunk, már itt is léteznek árnyalatnyi különbségek vagy többlet jelentésrétegek, hiszen, ha az egyén autonómiájára gondolunk, akkor az leginkább az önrendelkezési joggal társítható, míg a közigazgatáson belül az önkormányzatok világában az öngazgatást, annak terjedelmét, korlátait jelentheti. Az autonómia értelmezésének természetesen lehetnek területi és szervezeti dimenziói is, mint ahogy Zongor Gábor megállapítja, „a legkiesebb közösségi autonómia a család”, míg „az autonómiák térbeli rendszerében az alap a lakóközösség, amely önmagában, vagy egyesített formában alkotja a települési önkormányzatot.” (Zongor 37. o. 2023) Megjegyezhető az is, hogy az országos politika szintjén az autonómia, illetőleg a szuverenitás gyakran kerül elő, ha magasabb szintű (Európai Unió) szervezetek ténykedéséről van szó, viszont szinte soha, ha az alacsonyabb területi léptékű szervezetek önállóságáról (vagy annak megvédéséről) lenne szó.

Az autonómia a már fentebb jelzett tudományterületeken túl is rendelkezik jelentéstartalommal, mert – ahogy ezt szakirodalmi források kiemelik – „ma már kijelenthető, hogy autonómiák megfelelő szintje nélkül versenyképes entitásokról (országokról, térségről, településről) beszélni megalapozatlan. (Dinya-Klausmann 14. o. 2023) Az autonómia, azonban – a LEADER szempontjából szintén kiemelkedő – olyan területen is lényegi szerepet tölt be, mint az innováció. Ahogy a szakirodalomban ezt megállapítják, „az innovációk alapja az egymásra épülő (egymásba ágyazódó) autonómiák biztosítása.” (Dinya-Klausmann 14. o. 2023) Ugyanakkor az autonómia szoros összefüggésben áll az olyan államszervezési elvekkel is, mint a centralizáció, vagy decentralizáció. Erre az összefüggésre mutatnak rá egyes szerzők – részben Magyarít idézve – elsősorban az önkormányzati rendszert érintő változások értékelése során. (Zongor 2021) Az autonómia és a decentralizáció azonban – a klasszikus közigazgatás, a jó kormányzás kialakításának lehetőségein túl – szorosan kötődik a fejlesztéspolitika világához is, komoly hatást gyakorolva az intézményrendszer kiépülésére és működésére. (Pálné 2016, Pálné 2014) Márpedig a LEADER megközelítés a fejlesztéspolitika egyik – igaz a hagyományostól eltérő – beavatkozási formája. Míg a fejlesztéspolitikai beavatkozások meghatározó többsége centralizált formában (jellemzően opera-

tív programokon keresztül) működik, addig a LEADER program kisebb területi léptékben, sőt hazánkban a helyi szinthez legközelebb állóan, decentralizált módon valósulhat meg. Az autonómia – a fejlesztéspolitikán belül, a LEADER programhoz kapcsolódóan – egyfajta önállóságot, önrendelkezést, öngazgatást, sőt hatalommegosztást is jelent, ami egyébként nagyon sok hasonlóságot mutat az önkormányzati rendszerrel. Bár az önkormányzatokat a demokratikus berendezkedés helyi szintű letéteményesének tekintik, a LEADER szervezetek, melyek vezetősége éppúgy helyi választások után nyerik el megbízatásukat, talán még nagyobb legitimációval rendelkeznek, hiszen a kezdetektől fogva kötelezően és következetesen érvényesített elv a szférák arányos képvisellete (a döntéshozó szerv tagjai a civil, beleértve a természetes személyeket is, a vállalkozói és közszféra képviselőiből kerülnek ki, és egyik szféra aránya sem haladhatja meg a 49%-ot). A LEADER szervezeti formája hazánkban 2010-től kizárólagosan az egyesületi forma, ami szintén egyfajta alapja és garanciája lehet a demokratikus és alulról felefele történő építkezésnek.

Akár a LEADER, akár az önkormányzatok esetén, az autonómia terjedelmét és korlátait jogszabályok határozzák meg. A különbség annyi, hogy míg az önkormányzatok esetében ezt a hazai jogszabályok (Alaptörvény, Mötv.) rendezik, addig a LEADER esetén ezt az uniós jogszabályok határozzák meg. A 2021-2027 közötti programozási időszakban, az Európai Parlament és a Tanács 2021. június 24-i (EU) 2021/1060 rendeletének 31. cikke és a 33. cikk (3) bekezdése sorolja fel a LEADER szervezetek döntési jogkörébe tartozó kizárólagos feladatokat, amelyeket egyetlen tagállam központi kormányzata sem sérthet meg. Ezek közé tartozik a helyi fejlesztési stratégia megalkotásának joga, a szervezeti alakítási jog, a helyi támogatási döntések megkülönböztetésmentes kialakítása, a pályázati felhívások előkészítése és közzététele, a műveletek kiválasztása és a támogatás összegének rögzítése, továbbá a jóváhagyás előtt a pályázatok benyújtása a felelős szervezethez (irányító hatóság) a támogathatóság végső ellenőrzése céljából.

A LEADER tehát egy viszonylag jelentős autonómiával rendelkező szervezetrendszer, mely hazánkban a jelenlegi programozási időszakban 103 szervezettel, az ország jogosult területeinek egészét (10 000 fő alatti, és 120 fő/km² népsűrűség alatti települések) lefedik, míg az EU-ban a számuk eléri a csaknem háromezretet. Megjegyezhető az is, hogy e fejlesztési módszer 2014-től megjelent a kohéziós politikában, ahol a közösségvezérelt helyi fejlesztés (CLLD) elnevezéssel illeték. A 2021-2027-es programozási időszakban ugyan az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap kikerült abból a jogi szabályozási rendszerből, amelyben az összes többi alap (Európai Halászhálójai Alap, Kohéziós Alap, Európai Regionális Fejlesztési Alap, Európai Szociális Alap) működött, ám sajátos, sőt figyelemre méltó módon, a CLLD – és így a LEADER – továbbra is a kohéziós politika szabályozási rendszerén belül maradt és nem szakadt el attól a közös agrárpolitikával együtt.

AZ AUTONÓMIA ÉS A LEADER PROGRAM MŰKÖDÉSI FELTÉTELEI KÖZÖTTI KAPCSOLÓDÁSI PONTOK

A fentebb hivatkozott jogszabályokban rögzített autonómia nem magától jön létre, sőt tartósan nem is maradhat fenn abban az esetben, ha nem teljesülnek bizonyos (elő)feltételek. A kérdés az, hogy az a fejlesztési módszer, amely Európa nyugati felében komoly fejlődési pályát futott be, és az uniós fejlesztéspolitika rendszerében elsőként a közös agrárpolitika, majd pedig a kohéziós politika egyik meghatározó elemévé vált, vajon milyen feltételek teljesülése mellett lehet működőképes egy olyan posztoszocialista országban, mint Magyarország.

A LEADER fejlesztési módszer – mely a vidéki Magyarország terület- és vidék-fejlesztési intézményrendszerében a helyi szinthez, a polgárokhoz legközelebb álló szervezetrendszer képezi – sikeres működése az alábbi feltételek teljesüléséhez köthető:

- politikai támogatottság, és tényleges partnerség,
- döntési mozgástér,
- kompetenciák és készségek a szervezeten belül,
- megfelelő finanszírozás,
- a tevékenységhez, a fejlesztési módszer sajátosságaihoz illeszkedő területi lépték,
- az alkalmazott eljárásrend (bonyolultsága, egyszerűsége).

Az egyes feltételek részletes bemutatása önálló tanulmányok tárgya lehet, ehelyütt csupán néhány fontosabb összefüggésre, kapcsolódási pont megvilágítására nyílt lehetőségek.

Politikai támogatottság, tényleges partnerség

Ahogy ezt már az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság Roman Haken által jegyzett jelentése (EGSZB 2014) is leszögezi, a politikai támogatottság elengedhetetlen a LEADER/CLLD sikeres megvalósításához. Ha ugyanis a központi fejlesztéspolitikai filozófia szöges ellentéte a LEADER megközelítésnek, akkor ilyen „ellenszélben”, az állami támogatás teljes hiánya mellett, nagyon nehéz eredményeket elérni. Magyarország centralizált állam, a területi szintek közötti hatalommegosztás hagyományai nélkül. A tapasztalatok azt mutatják, hogy – kormányzatoktól függetlenül – a rendszerváltás óta eltelt három évtized alatt a politikai kultúra nem fejlődött olyan szintre, amely érdemben segítené, az alulról építkezés, a többszintű kormányzási módszerek – és ezzel együtt a hatalommegosztás – érvényesülését. Nem érvényesül az a modern államok többségére érvényes megállapítás, mely szerint az irányítási rendszerek tagoltak, és több kormányzati szint létezik, saját feladatokkal, felelősségekkel. (van Popering-Verkerk, van Buuren 2015) A politikai támogatottság, illetőleg a partnerség hiánya komoly szerepet játszik abban, hogy az integrált fejlesztési módszerek előnyei,

az előremutató uniós szintű dokumentumok követelményei nem teljesedhetnek ki Magyarországon. Ráadásul „Brüsszel”, vagyis unió ellenes megnyilvánulások sem ritkák a posztkommunista államokban. (William, 2021) Elfogadó, támogató környezet, a részvételi demokrácia hiányában pedig a helyi kezdeményezések még inkább ki vannak szolgáltatva egy, vagy néhány – megfelelő pozícióban lévő személy – szubjektív megítélésének (Zuzana et al. 2018).

A helyi szintű kezdeményezések politikai támogatottságának hiányát jól érzékelteti, hogy a 2014-2020-as időszakban a kohéziós politikán belül a városokban kialakított közösség vezérelt helyi fejlesztéseket (CLLD) nem továbbfejlesztették, hanem a 2021-2027-es időszakra egyszerűen megszüntették. Magyarországon a korábbi városi CLLD, és a vidéki LEADER összekapcsolása olyan történelmi lehetőséget teremtett volna, ahol a vidéki és városi, helyi sajátosságok alapján kialakított programok egymást kiegészítve, a szinergiákra koncentráva jelentősen csökkenthetnék volna a városi-vidéki térségek közötti fejlettségi különbségeket, erősíthették volna a többszintű kormányzás gyakorlatát a centralizáció további térnyerése helyett. (Ez a stratégiai irány és fejlesztéspolitikai filozófia szöges ellentétben áll a Régiók Bizottsága 136. plenáris ülésen – 2019. október 7–9. – megfogalmazott vélemény 7. pontjának tartalmával, illetőleg az Európai Parlament 2018. április 17-i (2019/C 390/07) állásfoglalásának 12. pontjával.)

Elgondolkodtató, hogy az Európai Unión belül töretlenül létezhet olyan fejlesztéspolitikai rendszer, amely nem csupán az uniós szintű fejlődési irányokat nem követi, de inkább a múltbeli rendszerek (pl. szocializmus) megoldásai, mechanizmusai (pl.: a valós társadalmi egyeztetés, a partnerség hiánya, a tervezés hihetetlen mértékű centralizálása) felé fordul vissza.

A LEADER szervezetek autonómiájának alakulását természetesen ezek az általánosabb keretek és folyamatok is érzékenyen érintik, azonban – a jogszabályokban is rögzített – önállóság és mozgástér változásainak olyan részleteire is érdemes kitérni, amelyek egyes időszakokhoz, személyekhez kötődnek.

A 2007-2013. közötti programozási időszak (mely az n+2 szabály értelmében ténylegesen 2015-ben zárult) jól elkülöníthető három részből tevődött össze. (A 2004-2006 közötti időszakot e tekintetben azért nem érdemes külön bemutatni, mert egyrészt nagyon rövid ideig tartott, másrészt, csupán az ország csekély területét érintette, harmadrészt az autonóm működés kérdései – az AVOP+ keretei között – még messze nem vetődtek fel olyan élesen, mint később, amikor a LEADER a Közös Agrárpolitika mainstreamjének négy célkitűzése – tengelye – közül azok egyikévé vált.)

A program tényleges indulása (2008) és a 2010-ben bekövetkező kormányváltás közötti időszak meglehetősen vegyes megítélésűnek tekinthető. A nem mezőgazdasági támogatások (ún. harmadik tengely) nagy részének decentralizálása, pontosabban LEADER szervezetekhez történő telepítése (ilyen volt a mikrovállalkozások fejlesztése, a turizmusfejlesztés, a vidéki örökség megőrzése, falumegújítás-fejlesztés) önmagában nagy eredménynek tűnhet, amit azonban erősen árnyalt az, hogy a helyi LEADER szervezet (akciócsoport) szigorúan a

központilag megállapított jogszabályi kereteken belül megjelent pályázati kiírás szabályai szerint dönthettek. Mozgásterük csupán annyi volt, hogy a beérkezett pályázatokat pontozták (központilag előre rögzített szempontok szerint), majd a kialakult rangsor alapján meghúzhattak egy támogatási ponthatárt. Később – néhány botrányt követően, amikor valódi helyi támogatottság hiányában, pl. 50 Mft-os (vagyis maximális támogatási mértékű) „vendégházat” kellett a nyertesek közé sorolni – ez annyiban szelídült, hogy legalább a támogatás mértékét a helyi akciócsoport határozhatta meg. (Egyebekben a helyi akciócsoport továbbra is a központi jogszabály droidszerű végrehajtója maradt.)

Ami magát a LEADER programot illeti (ebben az időszakban ez volt az ún. negyedik tengely), a kezdeti tervezést egy központilag előregyártott számítógépes program nehezítette, amely előre meghatározott tartalmi kereteket és karakterszámot írt elő. Ez a LEADER egyik lényegi elemét jelentő innovációt illetően a speciális helyi igények érvényesülését alapvetően korlátozta. Később ezen a felületen is számos könnyítést hajtottak végre, de a korlátok messze nem tűntek el. Az autonómiát és az innovációt különösképpen korlátozták azok a végrehajtási szabályok, amelyek a részletekre – mint pl. az elszámolható költségekre és az elszámolás feltételeire – vonatkoztak, valamint az a szervezeti kultúra, amely az akkori kifizető ügynökséget (Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal) jellemezte (egészen 2014-ig). (Erről bővebben az alkalmazott eljárásrend alatt esik szó.) Ugyanakkor kifejezetten pozitívnak volt tekinthető az Irányító Hatóság és a LEADER szervezetek közötti partneri kapcsolat, az Irányító Hatóság elérhetősége, szervezeti kultúrája melyet alapvetően a segítőkészség jellemezett, valamint a számos szakmai rendezvény, amely hozzájárult a helyi készségek és kompetenciák fejlesztéséhez.

A 2010-es kormányváltás jelentős változásokat hozott mind politikai, mind pedig a szűkebb értelemben vett szakmapolitika területén is. Az új kormányzó párt számára a LEADER megítélése azért vált leginkább negatívvá, mert a választásokat megelőzően egy magát országos LEADER szervezetnek tekintő egyesület jelentős támogatást kapott a korábbi szocialista kormánytól, amelyet – hivatalosan soha meg nem erősített ám a közpolitikában teljesen elfogadott álláspont szerint – a választások támogatására kellett volna fordítania. Ez ugyan nem történt meg, így a szocialista kormány különböző eljárásokat indított a Magyarországi LEADER Közhasznú Egyesület ellen, miközben az új kormánypárt gondolkodásába az „égett be”, hogy a LEADER egy „szoci mutyi”. Ilyen előzmények után ugyan konkrét boszorkányüldözés nem kezdődött (kötelező jellege miatt megszüntetni sem lehetett a LEADER-t), azonban az akkori vidékfejlesztési államtitkár felállított egy csoportot (a minisztérium és háttérszervei, az MVH és néhány helyi akciócsoport képviselőjéből), amelynek a feladata egy reális kép kialakítása, valamint a megfelelő működést célzó javaslatok megfogalmazása volt. E munkacsoport – melynek tagjai között e sorok írója is szerepelt – 2010 nyár végére kialakított egy munkaanyagot, ám a javaslatok közül – a legjobb szándék ellenére sem – valósulhatott meg sok, a változások leginkább a pályázati elszámolást érintő részletszabályokra korlátozódtak. Ebben az idő-

ben a szlogen az lett, hogy egy robogó vonatot nem lehet megállítani, érdemi változásokra, csak a következő programozási időszak során kerülhet sor. Mindezen háttérben részben az állt, hogy – a politikai elvárásoknak megfelelően – az olyan LEADER szervezetek esetén, ahol esetleg a vezetőségben a már ellenzékbe került párthoz valamilyen módon kötődő személyek foglaltak helyet, azok vagy eltávoztak a vezetőségből, vagy helyüket átadták – adott esetben – az új kormányhoz közeli személyek számára. Ez a folyamat ugyan csak a helyi akciócsoportok kis részét érintette, de egyfajta politikai konszolidációt eredményezett és – szerencsére – ezután sem jött létre olyan helyzet, ami alapján azt lehetett volna mondani, hogy a LEADER egy átpolitizált program. Ebben persze az is közrejátszott, hogy ez a program olyan csekély források felett diszponált, amely nem érte el azt az ingerküszöböt, ami a nagypolitika (és holdudvara) érdeklődését felkeltette volna. Végül érdemi változásokra azért sem kerülhetett sor, mert az MVH olyan érdekérvényesítő szereppel rendelkezett, ami azt képes volt megakadályozni. (2012-ben az egyszerűsítést célzó kormányzati program keretében ismét létrejött egy bizottság, melynek tagjaként tanúja lehettem annak, hogy a kifizető ügynökség milyen módon hárít el minden érdemi változtatásra irányuló kísérletet. Jól jellemezte az MVH szervezeti kultúráját az is, hogy – monitoring bizottsági tagként – egy viszonylag egyszerű adatigénylésre az MVH elnöke egy négyoldalas levélben fejtegette, hogy azt miért nem lehetséges. Igaz, az akkori Irányító Hatóság vezetőjének kérésére aztán teljesítették a kérést, melynek elutasítására felhasznált erőforrás valószínűleg messze meghaladta a konkrét teljesítést.)

Ami az egyes szereplők közötti partneri kapcsolatokat illeti, a 2010-2014 közötti időszak tekinthető az eltelt húsz esztendő fénykorának. Ebben az időben nem úgy tekintettek a LEADER-re, mint egy hivatali-ügyintézési feladatra, hanem fontosnak tartották annak társadalmi jelentőségét is (társadalmi tőke, helyi kezdeményezések erősítése, a helyi akciócsoportok készségeinek fejlesztése stb.). Ez azt jelentette, hogy nem csupán a LEADER szervezetek adminisztratív ügyintézői voltak hivatalosak a rendezvényekre, hanem a különböző háttérű (jellemzően polgármester) elnökök aktív részvétele is elvárt volt az aktuális, és a jövőt illető kérdések kidolgozásában. A különböző események, rendezvények megszervezésében élen járt a NAKVI (Nemzeti Agrárszaktanácsadási, Képzési és Vidékfejlesztési Intézet), és az MNVH (Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat) is. Külön érdemes szólni a Monitoring Bizottságról, illetőleg annak Vidékfejlesztési Albizottságának szerepéről, amely rendszeresen tartott üléseket a LEADER szervezetek reprezentatív és országos lefedettségét biztosító jelenléte mellett, ahol a LEADER szervezeteket ténylegesen is partnerként – nem pedig alárendelt szereplőként – kezelték. Szintén az „aranykorban” került sor a LEADER helyi akciócsoportok országos szintű szerveztetésnek, a LEADER Egyesületek Szövetségének (LESZ) a megalakulására is, amelyet 2014 elején jegyeztek be. (Ebben az időszakban már nem létezett sem a korábban említett – baloldali szellemiségű – LEADER Közhasznú Egyesület, sem pedig a jobboldali szimpatizánsokat tömörítő LEADER Szövetség, igaz egyik sem

rendelkezett soha meghatározó tagsággal.) Így megszűnt az az uniós tagállamok között talán egyedülálló helyzet, hogy a LEADER program egyáltalán nem rendelkezett országos szintű érdekképviseléssel.

E programozási időszak utolsó részében – 2014 után – jelentős változásokra került sor. Talán nem túl meglepő módon ez (sem) egy jól előkészített szakmai, és különösen nem alulról jövő, vagy a helyi-térségi szereplőket bevonó kezdeményezés eredménye volt, hanem a nagypolitikai „játszmák” következménye. Ebben az időszakban éleződött ki a kormányzó párton belül az Orbán-Simicska konfliktus, amelynek az lett az eredménye, hogy a kormányzaton belül igyekeztek minden olyan személyi, vagy finanszírozási háttérrel megszüntetni, amely a nem kívánatos érdekcsoportokat támogatta volna. (Az egyetlen országban sem szokatlan, hogy a választásokat követően a nyertes fél oldalán kiosztják a megfelelő pozíciókat, és az sem számít különlegesnek, hogy bármilyen változás e pozíciók elvesztéséhez, újra osztásához vezethet.) Az viszont talán példa nélküli, hogy a mindenkori agártárcán belül működő irányító hatóság elkerült az agrártárcától és az akkori Miniszterelnökségen belül, a fővárostól távol, Kecskeméten lett újjászervezve. Szintén megdőlt az a korábban hangoztatott állítás, miszerint a robogó vonatot nem lehet megállítani. A vidékfejlesztési program zárása előtt az MVH-át – melynek mindenkori vezetője persze soha el nem ismerten, de egy bizonyos érdekcsoporthoz kötődött – beintegrálták a kormányhivatali, illetve az államkincstári rendszerbe. Igaz ugyan, hogy ezért az átszervezésért, aminek mindaddig sikerrel ellenállt, és amelynek következtében elvesztette az állam az államban pozícióját, az MVH is sokat tett, hiszen – különösen a gazdák körében – nem véletlenül terjedt el az ÁVH – egyáltalán nem tréfás – szinonim használata sem. Ezzel kezdetét vette egy új – meglehetősen sötét – korszak, amely 2015 után az autonómia és a partnerség LEADER program szempontjából történő értékelése szempontjából hozzávetőleg 2018-ig tartott. E korszak elején a Miniszterelnökséget vezető miniszter – aki híres-hírhedt volt a LEADER ellenességéről, bár annak valódi okára mindez ideig nem derült fény – vezetése alatt a LEADER szervezetek – a 2015-ös zárást követően – csaknem másfél évig nem jutottak működési finanszírozáshoz. Ennek elsődleges oka természetesen az volt, hogy épp a két programozási időszak közötti átmenet zajlott és egy alapvetően hibás uniós jogértelmezés alapján a hazai programgazda (Miniszterelnökség) nem biztosította a működéshez szükséges finanszírozást. (Más tagállamokban – pl. Lengyelország – ezt a problémát úgy hidalták át, hogy az állam megelőlegezte a működési költségeket.) Mindezek következménye az lett, hogy a helyi akciócsoportok jelentős része csak névleg működött, a dolgozókat elbocsátották, az irodák esetleg teljesen bezártak. Akik talpon tudtak maradni, azok az akkor még helyben működő takarékszövetkezeti hálózat bizalmának köszönhető hitelekből finanszírozták az alapműködést, amely legfeljebb a munkatársak bérét foglalta magában. Ebben a helyzetben az autonómia kérdése nyilván fel sem merült, hiszen a „be, or not to be” – jelen esetben kevéssé költői – kérdése volt a tét. Az átmenet lehetséges problémáit a LESZ már 2015-ben jelezte az irányító hatóság fele, ám akkoriban a

válasz az volt, hogy „ez még nem merült fel kérdésként”. A probléma megoldása érdekében a LESZ felvette a kapcsolatot a brüsszeli Agrárfejlesztésért felelős munkatársaival is, majd később az összes magyar Európai Parlamenti képviselőt is megkereste. Ez utóbbi eredményeként az egyik képviselőasszony saját költségvetési keretén belül megszervezte a LESZ elnökének brüsszeli útját, illetve a találkozót az Agrárfejlesztésért felelős igazgatójával. Ezzel párhuzamosan – és sajnos azóta is egyedülállóan, szintén a LESZ kezdeményezésére – egyeztetés kezdődött az Irányító Hatóság és a LEADER szervezetek képviselőinek részvételével a megoldás kialakítása érdekében. Mindezek eredményeként csaknem másfél év elteltével, a LEADER szervezetek újra működési forráshoz juthattak.

A 2018-ig tartó időszak politikai légkörét jól jellemezte a korabeli vidékfejlesztési vezetés (amit megint csak nem tréfásan LEADER Killer Alakulatnak is neveztek). E vezetés mozgásterét és mandátumát meglehetősen szűk és egyirányú volt még akkor is, ha személy szerint azzal nem mindenkor tudtak azonosulni. Az egyik vezető egy LEADER-t érintő kezdeményezésre az egyik rendezvényen – szűkebb nyilvánosság előtt – kijelentette, „hogya ezt én megtenném, akkor holnap már nem lennék államtitkár.” A korlátokat az is jól érzékelteti, hogy amikor a LESZ konkrét jogszabálmódosítási javaslatot terjesztett az IH elé, azzal a vezetés ugyan egyetértett, sőt, megfogalmazásuk szerint a módosítás akkor már „már csőben volt”, de sajnos ott is maradt. Arra is volt példa, hogy – szintén a vezetés egyik tagja – sikeresen meggátolta, hogy az EFOP 1.7.1 programját meghirdessék, mely a hátrányos helyzetű térségekben működő LEADER szervezetek számára pályázati lehetőséget nyitott volna a sérülékeny csoportok támogatása érdekében. A fő érv az volt, hogy ez nem minden helyi akciócsoportot érint, és a forrásokat ne más alapok, hanem az ő felügyeletük alatt álló vidékfejlesztési program biztosítsa a LEADER program számára. (Hol volt ekkor a területi különbségek megértése, a területi kiegyenlítés iránti törekvés? Európai Unió Működéséről szóló Szerződés 174. cikk)

Ebben az időszakban a LESZ, valamint a készségek és kompetenciák fejlesztésért felelős MNVH – legalább éves gyakorisággal – kereste meg az IH vezetését különböző programkezdeményezésekkel. Ezekre az írásos megkeresésekre – egyetlen kivételtől eltekintve – még csak válasz sem érkezett, habár a hálózatnak – uniós jogszabályi rendelkezés alapján – erre külön támogatást kellett volna biztosítania. 2014 és 2018 között egyetlen olyan szakmai rendezvényt sikerült szervezni, melynek célja az egymás közötti tapasztalatok cseréje, külső szakértők meghallgatása, bevonása melletti tudásátadás volt. Igaz az is, hogy az IH jól bevett és a mai napig alkalmazott gyakorlata szerint képzésnek számolta-számolja el az olyan rendezvényeket, ahol összehívja az ország helyi akciócsoportjait (legfeljebb két fő vehet részt) aztán tájékoztatást ad arról, hogy az éppen aktuális – szinte teljes egészében az adminisztrációra vonatkozó – feladatokat miként kell végrehajtani. Mindennek természetesen semmi köze a partneri kapcsolatokhoz, a tényleges készség és kompetencia fejlesztéshez. Összességében roppant sajnálatos, hogy a felső vezetés fel sem fogja, hogy a LEADER megközelítés lényege

az animációs, és nem pedig az adminisztrációs tevékenység lenne, így nem is tesz semmit a valódi LEADER hozzáadott értékek kibontása érdekében, miközben a munkaszervezeteket egyfajta dekoncentrált szervként, járási hivatal mintájára kezeli.

A partneri együttműködés hiánya különösen a programozási időszakok kezdetén manifesztálódik. A LESZ ugyan – írásban – 2015-ben jelezte, hogy létezik egy uniós jogszabály (A Bizottság 240/2014/EU felhatalmazáson alapuló rendelete (2014. január 7.) az Európai Strukturális és Beruházási Alapok keretében megvalósított partnerségre vonatkozó európai magatartási kódexről), mely egyértelműen meghatározza a felek jogait és kötelezettségeit, és amit illő lenne betartani. Sajnálatos módon az akkori IH vezetése még csak a jogszabály létezéséről sem tudott.... Ez a gyakorlatban azt jelentette és jelenti a mai napig, hogy az IH munkatársak a LEADER szervezetek bevonása, sőt tudomása nélkül készítik el a rájuk, illetőleg az egész vidékfejlesztésre vonatkozó szabályokat, amelyek egy része természetesen végrehajthatatlan. Ezt a helyi akciócsoportok jelzik, s indul újra a tervezés, természetesen továbbra is minden bevonás, részvétel nélkül. Sajnos az IH a partnerséget az általa folytatott – egyirányú – tájékoztatásban látja, szerintük a tájékoztató fórumok jelentik a bevonást és a részvételt.

Ilyen körülmények között az autonómia azt a keretet jelenti, amit az IH engedélyez. Egy konkrét példával szemlélítve, a vonatkozó uniós jogszabály szerint a LEADER programon belül a nem jövedelemtermelő beruházások támogatása 100% lehet (ez létező gyakorlat a hazai forrású Magyar Falu program esetén is, vagy épp a kohéziós programokon belül az önkormányzatoknak nyújtott támogatások során, igaz ott az állam még akár 100%-os előleget is nyújt a nem termelő beruházásokhoz). Az Irányító Hatóság vezetője azonban 2024-ben kitalálta, hogy a LEADER esetén 100% legfeljebb 95% lehet (természetesen mindenféle előleg nélkül). A különbség ugyan nem nagy, azonban ahhoz mindenképp elég, hogy a LEADER vonzerőjét egy bizonyos irányba elmozdítsa. S történik mindez az Európai Unió Bizottságának – mely a törvényesség őre – tudomása és jóváhagyása mellett.

Igaz ugyan, hogy 2018-at követően a nem túl kedvező nagypolitikai helyzet inkább semlegesre váltott, azonban az a szervezeti kultúra, amely a LEADER-ben egy kipipálandó feladatot látott (amelynek pályázatait azért minden más agrártámogatás megelőzhet), amely a LEADER szervezeteket nem tekinti valódi partnernek, és a munkaszervezetekben hivatali ügyintézőket lát, 2025-ig fennmaradni látszott. 2025-től a vidékfejlesztési támogatóegység felállításával együtt – melyre a vonatkozó jogszabály hatályba lépését követően egy éves késéssel került sor – legalábbis középvezetői szinten, esély mutatkozhat a LEADER valódi értékeinek megértésére és az animáció támogatására. Az egyelőre természetesen nem jósolható meg, hogy ez milyen hatást gyakorol a mindennapi feladatok ellátására, és az sem, hogy ez tartós lesz-e, vagy sem. Ugyanakkor a felsővezetésben, pontosabban az Irányító Hatóság vezetői körében a fluktuáció meglehetősen jelentős – a három programozási időszakban ez ideig hat személy látta el

ezt a feladatot – ami azt is jelenti, hogy a leginkább normatív jellegű támogatásokhoz szokott vezetőknek meg kellene barátkozni egy merőben más támogatási forma sajátosságaival, ami jószándék és ambíció mellett is idő, és minden váltás esetén a nulláról kell indulni, a végeredmény pedig több, mint kétséges.

Megfelelő finanszírozás

A területi különbségek mérsékléséhez, a vidék felzárkóztatásához elengedhetetlen a gazdaság növekedési pályára állításához szükséges kritikus tömeget³ elérő forrás rendelkezésre bocsátása. (Ez a 2007-2013-as időszakban sem volt biztosított, ám a 2014-2020-as, időszak forrásai olyan drasztikusan csökkentek, hogy a fejlettebb térségek tőkeerősebb vállalkozásai már pályázni sem voltak hajlandók rá. (A források nagysága a 2023-2027 közötti időszakban sem változott.) A szemléletesség kedvéért egy 45 településből álló két járásra kiterjedő LEADER szervezet önkormányzatai, vállalkozói, és civil szervezetei számára hét éves időszakra annyi pénzt (1 095 000 €) biztosítottak, amelyből 2015-ben egy db körforgalmi út készülhetett el.

A vidék számára a lényegi problémát továbbra is az jelenti, hogy a területfejlesztési források nem a vidéki térségekben realizálódtak. A 2021-2027-es időszak Európai Regionális Fejlesztési Alap céljai és forrásai továbbra is a városokat preferálják, ami a területi különbségek növekedését eredményezi. Az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap céljai és forrásai leszűkülnek a mezőgazdaság támogatására, így a vidék lakossága – melynek megélhetését több, mint kétharmad részben nem a mezőgazdaság biztosítja – sehonnan nem remélhet megfelelő uniós támogatást. (Eközben uniós szinten hangoztatják a nem mondunk le senkiről szlogent és megjelenik az elégedetlenség földrajza.)

Az EMVA források 5%-os részarányára alapuló, az ország teljes vidéki térségeinek lefedettsége melletti LEADER program olyan csekély forrásokkal rendelkezik, amely nem csak a területi különbségek csökkentésére képtelen érzékelhető hatást gyakorolni, de a többszintű kormányzás érvényesülésének is komoly korlátját képezi. (Zárójelben megjegyezhető, hogy a 2014-2020-as időszak tervezésének kezdetén a Bizottság képviselői jelezték a források elaprózódásának veszélyét, ha a program továbbra is teljes országos lefedettség mellett folytatódik. A tervezés végén az illetékes miniszter és a Bizottság felsővezetése között tárgyalásra került sor, melyet követően már nem kifogásolták a finanszírozás mértékét. A háttérben zajló politikai alkuk tehát uniós szinten is felülírhatták a szakmai szempontokat.)

Uniós szintű összehasonlításban az egy helyi akciócsoportra jutó összeg 2014-2022 között 4 millió Euró volt. Magyarországon az átlag 400-500 Mft között mozgott, ami azt jelenti, hogy a magyar LEADER szervezetek hozzávetőleg az uniós átlagforrás negyedével rendelkeztek. Ha mindezt egy főre vetítve is össze lehetne hasonlítani, akkor vélhetően Magyarország az uniós tagállamok között az utolsó helyen állna.

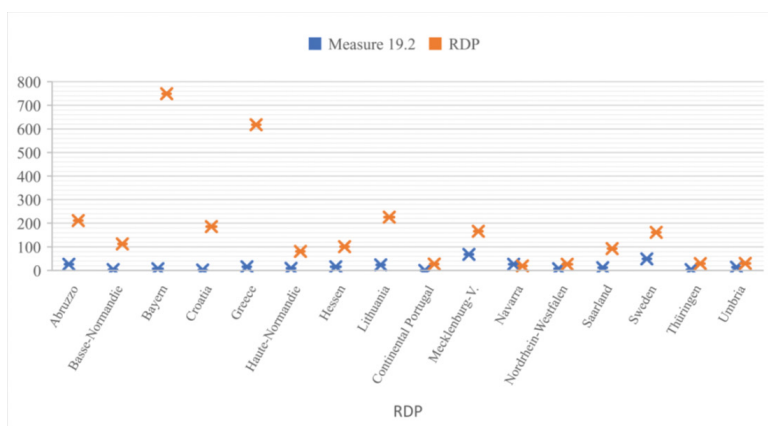
Természetesen nem csupán a források abszolút, vagy fajlagos összege vizsgálható, hanem a felhasználás hatékonysága is. A vidékfejlesztési program 2014-2020 közötti időszakáról készült ex post jelentés megállapítja, hogy a LEADER programon belül egy munkahely létrehozása messze kevesebb forrást vett igénybe, mint bármely más vidékfejlesztési intézkedés esetén ez tapasztalható volt.

Hasonló következtésre jutottak a LEADER program az uniós szintű értékelése során, amely a LEADER intézkedés forrásigényét hasonlította össze a vidékfejlesztési programok többi intézkedésével, tagállamonként. (1. ábra)

1. táblázat A munkahelyteremtés fajlagos költsége^a

	Létszám-bővítési vállalás összesen	Létszám-bővítési vállalással érintett támogatási kérelmek száma	Egy kérelemre jutó átlagos létszám-vállalás	Munkahelyteremtés fajlagos költsége (HUF)
VP-M19.2.1 - Helyi Fejlesztési Stratégiák megvalósítása	1 497	1382	1,1	6 356 754
VP6-6.4.1-16 Nem mezőgazdasági tevékenységek beindítására és fejlesztésére irányuló beruházások támogatása	755	548	1,4	34 474 665
VP-Mo4.2.1-15 Mezőgazdasági termékek értéknövelése és erőforrás-hatékonyság elősegítése a feldolgozásban	2 360	428	5,5	43 394 123
VP-Mo4.4.2.1-4.2.2-18 Mezőgazdasági termékek értéknövelése a feldolgozásban	1 191	270	4,4	57 641 210

1. ábra: Az „Új vagy javított szolgáltatásokban részesülő népesség” egy egységre jutó átlagos közkiadások (EUR)

Jelmagyarázat: Measure 19.2=LEADER; RDP=Tagállami, tartományi, regionális szintű vidékfejlesztési program;

Forrás: „Evaluation of the impact of LEADER towards the general objective „balanced territorial development” (28. o.)

Az 1. ábra nem csupán tagállamokat, hanem tartományokat és régiókat is tartalmaz, melynek oka az, hogy számos országban (elsősorban a szövetségi berendezkedésű, vagy területfejlesztési szempontból regionalizált tagállamok) a LEADER program kialakítása és végrehajtása nem a központi kormányzat hatáskörébe tartozik. Az ábra azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy az egyes vidékfejlesztési programok – amelyeken belül kap helyet a LEADER program is – messze magasabb fajlagos költségek mellett járulnak hozzá egyes szolgáltatások kialakításához, továbbfejlesztéséhez, mint a LEADER. Ez is bizonyítani látszik a place-based szemléletű program pénzügyi hatékonyságát a központi-ágazati programokkal szemben.

Tevékenységhez, a fejlesztési módszer sajátosságaihoz illeszkedő területi lépték

Az optimális területi lépték megválasztása nem csupán a források megfelelő szintű koncentrációjával, vagy éppen elaprózottságával áll összefüggésben (Pollermann et al. 2020, hanem – e fejlesztési módszer esetén különösen fontos – elérhetőséggel, a helyi információk rendelkezésre állásával, a kapcsolati tőkéhez, a fejlesztési célok puha feltételeihez (motiváció, bizalom, stb.) kötődő személyes jelenléttel, összességében az alulról építkezés feltételeivel. Ha a földrajzi terület túlságosan nagy ahhoz, hogy a fejlesztésért felelős szervezet munkatársai ismeretek, elérhetők legyenek, ha a tervezésért felelős személyek nem ismerik a helyi sajátosságokat, igényeket, ha a periférikus térségek hátrányos helyzetű lakóit nem képesek motiválni, bizalmon alapuló kapcsolatot kiépíteni, akkor ez a fejlesztési módszer nem lehet sikeres. Az optimális területi lépték meghatározását természetesen befolyásolják a földrajzi adottságok (megközelíthetőség), a területi egység (társadalmi, gazdasági, környezeti) homogenitása-heterogenitása, a lakosság-szám, és a települések száma is, azonban – tapasztalataim szerint – Magyarország esetén a leginkább megfelelő lépték az egy járásnyi (LAU 1.) területben határozható meg. Ehhez képest a magyar LEADER szervezetek többsége kétszer ekkora területen működik, sőt 2012-ben olyan ötlet is felmerült megyei képviselők részéről, hogy a LEADER programot a megyei önkormányzat (NUTS 3. szint) is átvehetné, mivel az új önkormányzati törvény vidékfejlesztési feladatot is meghatározott számukra. Ezt az elképzelést a Bizottság képviselői (DG AGRI) határozottan ellenézték, hangsúlyozva, hogy a LEADER helyi fejlesztési program. Ennek ellenére a vidékfejlesztési program monitoring bizottságában erről szavazásra is sor került, de a kezdeményezést a többség nem támogatta. 2014-ben a minisztérium akkori szakmai vezetése egy olyan alkupozíciót ajánlott, amelyben a LEADER szervezetek kötelezettséget vállalnak arra, hogy megye- és járáshatáros módon alakítják át a szervezetüket, cserébe a minimális és kötelező 5%-os EMVA források helyett magasabb támogatást helyeztek kilátásba. Azonban mind a magasabb forrást, mint a közigazgatási határokhoz történő igazítást elsöpörte a 2014 után megalakult kormány, pontosabban szakmailag illetékes vezetése.

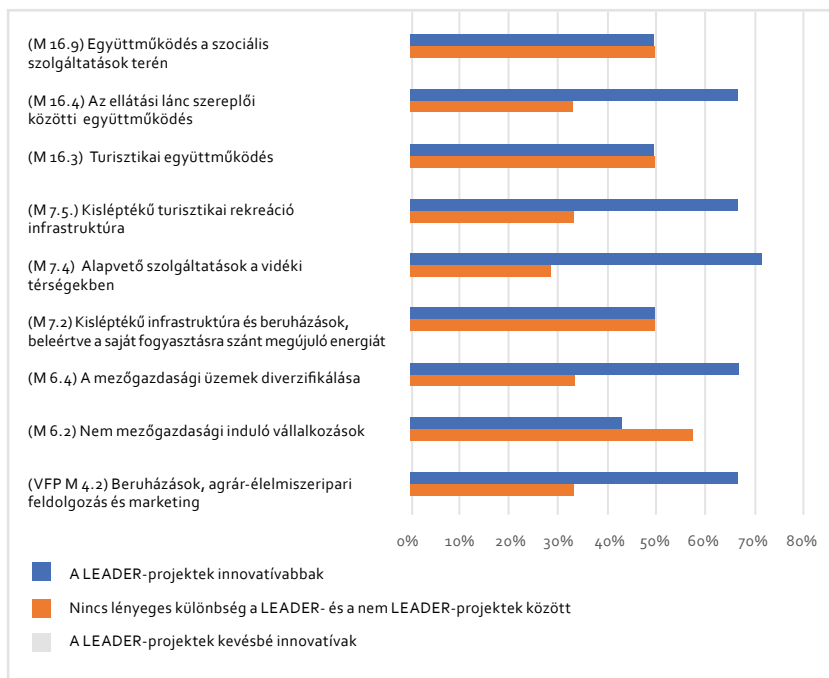
Kompetenciák és készségek

Ahhoz, hogy a többszintű kormányzás illetőleg a LEADER program megfelelő minőségben működhessen, nélkülözhetetlen a feladatellátás sajátosságaihoz illeszkedő menedzsment kialakítása is. A menedzsment kellő számú szakemberről kell, hogy álljon annak érdekében, hogy az elérhetőség, az alulról építkező jelleg ne szenvedjen csorbát. Magyarországon ez a követelmény csak részlegesen valósul meg, hiszen – ahogy erre a különböző értékelések (mid-term, ex-post) rámutattak – egy LEADER szervezetre átlagosan 2,5 munkatárs jut. Ez különösen az olyan periférikus helyezettű térségek esetén tűnik kevésnek, ahol a személyes jelenlét, a segítségnyújtás feltétele a felemelkedésnek.

Önmagában a megfelelő elérhetőséget biztosító létszámmal működő menedzsment semmilyen garanciát nem jelent egy fejlesztési profilú szervezet sikeres működésére. A kreativitás, a motiváló, kapcsolatteremtő készség, az uniós és a nemzeti fejlesztési célok ismerete mellett olyan összetételű teamre van szükség, melynek szaktudása képes biztosítani a komplexitást (periférikus térségekben a humán erőforrás fejlesztésben járatos szakembereknek nagyobb a súlya, az informatikai, építésügyi és egyéb infrastrukturális fejlesztésekben szakértelemmel rendelkező kollégák mellett).

Magyarország a LEADER menedzsment munkájának meghatározó részét az ügyviteli, pályázatkezelő tevékenység képezi, melyet bizonyos mértékben a kifizető ügynökség, vagy az irányító hatóság helyett végeznek el. A klasszikus LEADER tevékenységre, az animálásra (projekt generálás, mentorálás, hálózatépítés, stb.) gyakorlatilag nem jut idő, sem pedig pénz. A komplex megközelítést biztosító team munka természetesen szóba sem kerülhet – a létszám korlátok miatt – az ügyintézői feladatellátáshoz képest teljesen más készségek és kompetenciák meglétét pedig soha senki nem mérte fel és nem kérte számon. Mindez természetesen kihat a LEADER programtól széles körben innovatív jellegre is. Az uniós szintű felmérés szerint a különböző vidékfejlesztési intézkedések többsége esetén messze innovatívabb megoldások születtek akkor, ha azokat a LEADER program keretén belül és nem pedig a hagyományos, központilag vezérelt, ágazati szemléletű módszerekkel hajtották végre. (2. ábra)

2. ábra Az innovatív LEADER-projektek százalékos aránya
a nem LEADER-projektekhez képest

Forrás: „Evaluation of the impact of LEADER towards the general objective „balanced territorial development” (29. o.)

Az 2. ábráról leolvasható, hogy az egyes intézkedések között legtöbb esetben a LEADER típusú megközelítés rendelkezett jelentősebb innovációs tartalommal és csupán egy ízben hozott a központilag meghirdetett támogatás újszerűbb eredményeket, mint a helyi, alulról felfele építkező megközelítés. Ez összefüggésbe hozható azzal, hogy az innováció alapjai többnyire a projektgazda ötleteiben rejlenek (és nem a minisztériumi fiókokban), persze az innováció kiteljesedése, sikere nagymértékben függ a támogató (vagy épp nem támogató) környezettől, szűkebb értelemben a helyi szervezeti kultúrától és a dolgozók facilitátori szerepétől is.

AZ ALKALMAZOTT ELJÁRÁSREND

Az adminisztratív terhek csökkentése, az eljárások egyszerűsítése mind közösségi, mind tagállami szinten örökzöld témának tekinthető, ami azt is jelzi, hogy e téren – finoman szólva – nem sikerült áttörést elérni. Sajnálatos az is, hogy a szlogenek között nem szerepel a differenciálás. Ennek pedig egyenes következménye, hogy nincs olyan közösségi szintű elvárás, és szabályozás, amely képes

lenne különbséget tenni egy 200 Eurós, és egy 2 000 000 Eurós projekt között. A kisléptékű, kis kockázatú, egyszerű beruházások, rendezvények, képzések esetén – a LEADER támogatások többsége ezek közé tartozik – jogos elvárás az olyan típusú differenciálás, amely a támogatás mértékével – és periférikus térségek esetén a pályázók humán kapacitásával – arányosságot mutat. A közösségi szinten inkább véletlenszerűen felbukkanó kockázat alapú megközelítés, valamint az egyes finanszírozási eljárások e követelménynek éppúgy nem felelnek meg, mint a nemzeti szinten megállapított szabályok. (A 2007-2013-ban hatályos 1975/2006/EK bizottsági rendelet ugyan akként fogalmazott, hogy az egyes szabályokat a „4. tengely keretében meghatározott megfelelő támogatás esetében viszont egyedi jellemzőiknek megfelelően kell kiigazítani”, ez azonban sem akkor, sem azóta nem valósult meg.) Az „ágyúval verébre” eljárásrend viszont elriasztja a fejlesztési elképzelések megfelelő tapasztalattal, tudással nem rendelkező megfogalmazóit, ez éppúgy igaz a periférikus térségek humánkapacitásokkal küszködő önkormányzataira, mint az ott élő egyszerű vállalkozókra, lakosokra. Többek között ezért is a LEADER main stream-be történő exportálása – épp a main stream normatív eljárási szabályai miatt – komoly károkat okozott a LEADER specifikumának tekinthető innováció tekintetében. Az újszerű kezdeményezések gyakran elakadtak a merev támogathatósági szabályokban, amelyek jól alkalmazhatók pl. az állattartás területén, de nem feltétlenül segítik elő egy humánerőforrásfejlesztési kísérleti projekt sikerét

Roppant sajnálatos, hogy az uniós, és még a magyar eljárásrend is a bizalmatlanságra épül. A bizalom hiánya olyan szintig fokozódhat, amelyben a támogatást igénylő potenciális bűnelkövető, a kifizetést kérelmező pedig csak akkor nem tényleges bűnöző, ha bizonyítja az ártatlanságát. Ez az eljárásjogban egy olyan spirált eredményez, amelyben a mozgatórugó az ésszerűtlenné-életserűtlenné váló bizonyítási kényszer (ami – nem melleleg – óriási adminisztrációt és időigényt jelent). Ezt a megállapítást látszik igazolni a Bizottság 1975/2006/EK rendelet preambuluma (2) bekezdése, mely szerint „Az ellenőrzések elrettentő hatásának biztosítása érdekében a kifizetéseket - általános szabályként - nem lehet végrehajtani a támogatási kérelmek ellenőrzésének befejezése előtt.” Mindaddig, amíg az elrettentő hatás, a bizalmatlanság, a szankció képezi egy eljárásrend filozófiájának gerincét, amíg egy törpe minoritás miatt büntetik a többséget, amíg a polgári jogból ismert jóhiszemű eljárás, és joggyakorlás elve nem érvényesülhet éppúgy, mint a büntetőjogból ismert ártatlanság vételeme, addig az uniós szinten megfogalmazott célok, üzenetek torzultan, egészen más tartalommal érhetik el azokat a helyi szereplőket, akiknek épp a segítése lenne a fő cél.

Magyarországon az eljárási szabályrendszer differenciálatlansága mellett külön problémát okoz az eljárás időtartama. A 2014-2020-as programozási időszak ugyan 2015-el kezdetét vette, azonban a LEADER program esetén az első támogató döntésre egészen 2019 elejéig várni kellett. Hivatalosan természetesen soha senki nem ismerte el, de a LEADER programot minden más agrártámogatási ügyintézés, és kapcsolódó informatikai fejlesztés megelőzte, miközben a 103

LEADER szervezet ügyeinek intézésével az irányító hatóságon belül mindössze 2-3 személy tudott foglalkozni (a 40-50 fős teamből). 2025-ben már négyen is foglalkoznak – minden más pályázati ügyintézésel együtt – az immár 105 szervezetet magában foglaló LEADER programmal, miközben – különösen a pályázatok ellenőrzésének, jóváhagyásának időszakában – a minimum 420 helyi felhívás legalább húsz ügyintézőt igényelne.

AZ ADEKVÁT MÓDSZER MŰKÖDÉSI FELTÉTELEIRE VONATKOZÓ ÖSSZEGZŐ MEGÁLLAPÍTÁSOK

Ha a LEADER fejlesztési módszer autonóm működési feltételeinek teljesülését összességében kívánjuk értékelni, akkor megállapítható, hogy azok csak részlegesen, vagy egyáltalán nem teljesülnek. Hiába az elvileg jól használható módszer – mely az integrált megközelítés érvényesítésére is alkalmas – miközben tagállami szinten nem biztosítottak azok a feltételek, amelyek a „rendeltetészerű használathoz” szükségesek. Ezek után joggal vetődhet fel a kérdés, hogy vajon létezhet-e megoldás az ilyen típusú helyzetek kezelésére. Biztos recept talán nem létezik, de az nagymértékben valószínűsíthető, hogy a gyökerekhez való visszatérés eredményes lehet az olyan tagállamok esetén, amelyek e fejlesztési módszert nem segítik, vagy a háttérben inkább sabotálják. A gyökereket a közösségi kezdeményezés időszaka jelenti, amikor közvetlen uniós programként, sokkal nagyobb rugalmasság mellett történhetett a valós LEADER elveknek megfelelő fejlesztői munka. Ilyen esetekben tehát a közvetlen uniós irányítás garanciát jelenthetne a – közösségi szinten követelményként is megfogalmazott – helyi-tér-ségi célok megvalósulására, ezért indokolt lenne visszatérni a tagállamoktól független közösségi kezdeményezések működési módszeréhez.

A 2027 UTÁNI IDŐSZAKOT BEFOLYÁSOLÓ UNIÓS SZINTŰ KEZDEMÉNYEZÉSEK

2025 elejéig uniós szinten már számos döntés született, amelyek komoly hatást gyakorolhatnak a következő programozási időszak – s benne a LEADER program, valamint annak autonómiájának – alakulására. Kronológiai sorrendben az egyik legfontosabb kezdeményezés a Bizottság elnökének, Ursula von der Leyennek, a 2021-ben meghirdetett a vidéki térségek hosszú távú jövőképe (LTVRA) vonatkozó programja tekinthető. Kétségtelen, hogy az EU- szkepticizmus leginkább a kevésbé fejlett vidéki területeken erős, amit a korábbi Brexit tapasztalatai is alátámasztottak. A „senkit nem hagyunk magára” szlogen, valamint az LTVRA jelezheti e probléma egyfajta kezelési módját is. A program egyik fontos elemének a vidéki paktum kialakítása tekinthető, amelynek széles partnerségen alapuló testülete – benne magyar alelnökkel – 2024. decemberében konkrét javaslatokat fogalmazott meg a 2027 utáni időszakra vonatkozóan. De ennyire nem szabad előre szaladni, hiszen ezt megelőzően (2023-ban, illetve 2024 elején) szintén

létrehozták egyrészt az uniós kohéziós politikát vizsgáló magas szintű szakértői csoportot, másrészt a közös agrárpolitikán belül az EU mezőgazdaság jövőjével foglalkozó munkacsoportot. A kohézióval foglalkozó jelentés⁵ - többek között – rámutatott arra, hogy a kohéziós politikának inkább helyalapúnak kell lennie, a partnerségen alapuló többszintű kormányzást meg kell erősítenie, és jelentősen egyszerűsíteni szükséges az adminisztratív eljárásokat. Ezek az általános következtetések kevéssé jelentenek újdonságot, bár az érvelés és a háttér mindenképp újszerűnek tekinthető. A mezőgazdaság jövőjével foglalkozó munkacsoport kifejezetten ágazati személet mellett, az élelmiszerbiztonságot és a zöld átmenet kérdéseit szem előtt tartva fogalmazta meg javaslatait⁶. Ebből a dokumentumból ugyan teljesen hiányzik a széles értelemben vett vidék, illetve a vidékfejlesztés holisztikus megközelítése, ami mindaddig nem probléma, amíg ez a szemlélet nem válik a Közös Agrárpolitika meghatározó és kizárólagos sajátosságává. A vidéki paktummal foglalkozó koordinációs csoportot (RPCG) közös állásfoglalása⁷ a vidékfejlesztés holisztikus és integrált megközelítésének általános fontosságán túl rámutat arra, hogy a közösségvezérelt helyi fejlesztés erősségei és bizonyított eredményei ellenére jelenleg jelentősen alulfinanszírozott és kihasználatlan. Fontos következtetés az is, hogy az uniós szintnek nagyobb szerepet szükséges vállalni a tagállamokkal szemben megfogalmazható követelmények kialakítása során és nem bújhat mindig a megosztott irányítás elve mögé (amely gyakran kibúvót jelent a tagállamok számára az általánosabb követelmények teljesítése alól). Konkrét alternatívaként említi a vidékre szánt források – minden alapot érintő – 30%-os ráfordítási arányának uniós szintű meghatározását, vagy az összes alap egyetlen alapba történő egyesítését, vagy egy önálló vidékfejlesztési alap létrehozását. Ez a – számos előremutató javaslatot megfogalmazó – állásfoglalás egyfajta reakció egy 2024 tavaszán készült bizottsági jelentésre⁸, melyek alapján a jövőt illetően inkább kérdések sokasága fogalmazható meg (megnyugtató válaszok helyett).

Az első alapkérdés az, hogy uniós szinten képesek, illetőleg hajlandók-e a helyes (szakmai alapú, illetőleg reális politikai kompromisszumokon alapuló) diagnózis felállítására. Ez különösen a problémák és lehetőségek, és a lehetséges beavatkozások pontos területi léptékének meghatározását jelenheti olyan esetekben, mint a népesség csökkenés, elvándorlás, elöregedés területileg is eltérő mértéke, az iskolázottság eltérő foka, a közszolgáltatások elérhetőségének területileg eltérő köre és ideje, a helyi munkalehetőségek eltérő köre és mértéke, a fejlődési csapdák konkrét okainak területi behatárolása stb.)

A diagnózis kialakításában ugyan a kohéziós jelentések fontos szerepet játszanak, azonban kérdés, hogy a helyes diagnózis alapján képesek és hajlandók-e megfelelő lépéseket tenni a problémák megoldására. Ez konkrétan azt jelenti, hogy vajon sor kerül az LTVRA operacionalizálása, vagy marad az csupán egy jól hangzó kiáltvány szintű szakpolitikai kezdeményezés. Vajon felismerik és elismerik-e a sikeres fejlesztéshez és a tényleges gazdasági növekedéshez elengedhetetlen komplexitás, és integrált megközelítés szükségszerűségét,

vagy marad a bizonyítottan csekély hatékonysággal működő ágazati szemlélet, amely konzerválja az európai tér versenyhátrányát. Vajon uniós szinten – az ágazatokra és alapokra szabdalt szerkezet mellett – felismerik-e az egyes alapok, illetőleg tagállamok esetén az ágazatok közötti koordinált mechanizmusok szükségességét, és mindezt képesek-e – leginkább jogszabályi formában – intézményesíteni, vagy maradnak az egymással gyakran párhuzamos legrosszabb esetben egymást gyengítő beruházások az ágazati kiskiráltságok fenntartása mellett. Vajon az uniós szint inkább a megosztott irányítás köpenye mögé bújik, vagy vállalja a többszintű kormányzás és partnerség érvényesítését (ami kétségtelenül sérthet kevésbé demokratikus működésű tagállami gazdasági érdekeket). Vajon a másfél évtizede oly gyakran hangoztatott helyi szükségletek felismerésére, a helyi igények tényleges becsatornázása, majd azok támogatása részévé válhat-e az uniós szintű fejlesztéspolitikának, vagy marad az uniós, majd tagállami szinten meghatározott célok (és operatív programok) dominanciája vagy kizárólagossága. Vajon a vidékfejlesztés a kohéziós politika és a mezőgazdaságra koncentráló agrárpolitika között végérvényesen a két szék közé kerül, vagy lesz közös megoldás.

Az is alapkérdés, hogy uniós szinten a problémák megoldásához, a lehetőségek kiaknázásához szükséges adekvát eszközöket felismerik, és alkalmazzák-e. Konkrétan ez például azt jelenti, hogy a CLLD/LEADER kaphat-e megfelelő pénzügyi támogatást, és megjelenhet-e érdemben a tagállami fejlesztéspolitikákban. Általában véve pedig az a kérdés, hogy az integrált, place-based alapú eszközök (ilyen az integrált területi beruházás vagy a tagállam által kidolgozott és a követelményeket teljesítő más eszköz) milyen arányban kaphatnak helyet a végrehajtásban. Hasonlóképp kérdés, hogy vajon a központi koordinációt biztosító rural proofing megjelenhet-e az uniós és tagállami kormányzati működésben.

A 2027 utáni időszakra történő felkészülés megkezdődött. A kérdésekre a válaszok – akár szándékoltan, akár nem, de – meg fognak születni. Néhány aggasztó előjel azonban már most is tapasztalható, hiszen a Bizottság elnöke 2025. januárjában tizennégy projektcsoportot hozott létre a politikai prioritások megvalósítására, amely leginkább ágazati logikára épül és pl. a KAP-on belül kizárólag a mezőgazdaság kérdéseire összpontosít. Ha ez a megközelítés válik meghatározóvá, akkor annak következménye már középtávon egy olyan vidéket eredményezhet, ahol a települések többsége teljesen kiürül és a jobb életkörülményeket biztosító városokba költözik, ahol a megmaradt lakosság – mintegy gondnokként – kiszolgálja a városlakók rekreációs igényeit, ahol a mezőgazdasági tevékenységet a városokból irányított önjáró traktorok, drónok és droidok fogják végezni. Ez is egy jövőkép. Kérdés, hogy mit szeretnénk, mert a jövő már elkezdődött, de válaszunk még létezhetnek, bár valószínűleg az utca – bármely legyen is az – rövidesen egyirányúvá válik.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Bizonyosnak tekinthető, hogy az autonómia, annak terjedelme és korlátai, valamint területileg is meghatározható léptéke, közvetlen kapcsolatban áll a fejlesztéspolitikai eszközök hatékonyságával, valamint az olyan fejlesztéspolitikai alapelvek érvényesülésével, mint a partnerség, a többszintű kormányzás, vagy épp az EU működésének egésze szempontjából alapvető értéknek tekinthető szubszidiaritás. A CLLD/LEADER megközelítés által nyújtott lehetőségek túlnyomó többsége (polgárokhoz közelebb Európa, a helyi igényekhez igazodó fejlesztések, a hatékonyság növelése, a fejlesztéspolitikában meglévő demokratikus deficit csökkentése stb.) messze kihasználatlan, miközben a fejlődési csapdában vergődő régiók, a „places don't matter” és a magukra hagyott emberek, és mindezekkel együtt az EU iránti bizalom hiánya elemi szinten követelnék meg a helyalapú, alulról építkező beavatkozások erősítését. Hogy mind erre a közeljövőben sor kerül-e az alapvetően az uniós szintű vezetés bölcs belátásától függ. Ha a felismerésre, és az azt követő cselekvésre nem kerül sor, és az uniós döntések továbbra is a különböző és nagyon erős ágazati lobbik fogságában maradnak – amilyen a vidék lakosság sajnos nem rendelkezik – akkor a legnemesebb kezdeményezések is meg fognak rekedni a szlogenek szintjén, amelyekre rövid idő múltán már senki nem fog emlékezni, s eközben a visszafordíthatatlan hanyatlás tényé válik.

JEGYZETEK

- 1 A szerző 2005 óta egy LEADER szervezete vezetője, 2013 óta a magyarországi LEADER Egyesületek Szövetségének elnöke, 2010-2015 között a Vidékfejlesztési Program Monitoringbizottságán belül a Vidékfejlesztési Albizottság elnöke volt, részt vett mid-term, és ex-post értékelésekben.
- 2 (https://ec.europa.eu/enrd/making-seven-leader-principles-work-practice-all-lags-under-cap-strategic-plans_en.html)
- 3 A Régiók Bizottsága (2013/C 17/05) véleménye a közösségek szintjén irányított helyi fejlesztésről, 28. pont
- 4 Vidékfejlesztési Program ex-post értékelés 82-83. o.
- 5 FORGING A SUSTAINABLE FUTURE TOGETHER: COHESION FOR A COMPETITIVE AND INCLUSIVE EUROPE REPORT OF THE HIGH-LEVEL GROUP ON THE FUTURE OF COHESION POLICY February 2024 <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c6e97287-cee3-11ee-b9d9-01aa-75ed71a1/language-en>
- 6 Strategic Dialogue on the Future of EU Agriculture https://agriculture.ec.europa.eu/document/download/171329ff-of50-4fa5-946f-aea11032172e_en?filename=strategic-dialogue-report-2024_en.pdf&prefLang=hu
- 7 Rural Pact Coordination Group (RPCG) Declaration on the future of rural areas and rural development policy in the European Union | Rural Pact Community Platform
- 8 Az EU vidéki területeire vonatkozó hosszú távú jövőkép: Kulcsfontosságú eredmények és további lépések https://rural-vision.europa.eu/rural-vision/long-term-vision-eus-rural-areas-key-achievements-and-ways-forward_en

TRODALOMJEGYZÉK

- A Bizottság 240/2014/EU felhatalmazáson alapuló rendelete (2014. január 7.) az európai strukturális és beruházási alapok keretében megvalósított partnerségre vonatkozó európai magatartási kódexről. <https://op.europa.eu/hu/publication-detail/-/publication/c82928d8-ab54-11e3-86f9-01aa75ed71a1> (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)
- Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2021/1060 rendelete (2021. június 24.) az Európai Regionális Fejlesztési Alapra, az Európai Szociális Alap Pluszra, a Kohéziós Alapra, az Igazságos Átmenet Alapra és az Európai Tengerügyi, Halászati és Akvakultúra-alapra vonatkozó közös rendelkezések, valamint az előbbiekre és a Menekültügyi, Migrációs és Integrációs Alapra, a Belső Biztonsági Alapra és a határigazgatás és a vízümpolitika pénzügyi támogatására szolgáló eszközre vonatkozó pénzügyi szabályok megállapításáról <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:02021R1060-20230301> (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)
- Az Európai Parlament 2018. március 13-i állásfoglalása a lemaradó uniós régiókról (2017/2208(INI)) (2019/C 162/03) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018IP0067> (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)
- Dinya, L., Klausmann, D. A. (2023): Autonómia & Társadalom / Autonomy & Society 3, 14–27. | DOI: 10.52895/AT.2023.3.2.2
- EC (European Commission) (2016): Implementation of the partnership principle and multi-level governance in 2014-2020 ESI Funds. https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/studies/2016/implementation-of-the-partnership-principle-and-multi-level-governance-during-the-2014-2020-esi-funds (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)
- EC (European Commission) (2024): Evaluation of the impact of LEADER towards the general objective „Balanced Territorial Development” {SWD(2024) 170 final} COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT EXECUTIVE SUMMARY OF THE EVALUATION. https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/cmef/rural-areas/evaluation-impact-leader-balanced-territorial-development_en (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)
- EGSZB 2014: Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság véleménye a közösség vezérelt helyi fejlesztés, mint a helyi, vidékfejlesztési, városi és városkörnyéki fejlesztést célzó 2014–2020 közötti kohéziós politika egyik eszköze 2014. december 11. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014AE3156> (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)
- Ferry, M., Kah, S., & Bachtler, J. 2018. Integrated Territorial Development: New Instruments – New Results? IQ-Net Thematic Paper, Vol 42, No. 2. European Policies Research Centre, Delft.
- Finta, I. 2015. Az integrált terület- és vidékfejlesztés eszközei és korlátai Magyarországon. TÉR ÉS TÁRSADALOM 29 : 1 pp. 132-148. , 17 p. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2673>
- Finta, I. 2023. Comments on the European Court of Auditors' Special Report on the Leader Programme EUROPEAN COUNTRYSIDE 15 : 2 pp. 328-345. , 18 p. DOI: <https://doi.org/10.2478/euco-2023-0018>
- Granberg, L., Andersson, K., Kovách, I. (Editor) 2015. Evaluating the European Approach to Rural Development, Grass-roots Experiences of the LEADER Programme. Routledge Pages 258. DOI <https://doi.org/10.4324/9781315581194>
- High, C., Nemes, G., 2007. Social learning in LEADER: Exogenous, endogenous and hybrid evaluation in rural development. Sociologia Ruralis, 47(2) pp. 103–119. DOI:10.1111/j.1467-9523.2007.00430.x
- Jörgen Johansson Mats Holmquist 2024. LEADER and rural development policy - What's the problem represented to be? Journal of Rural Studies 108 (2024) 103287
- Kah, S. 2019. Implementing ERDF Through CLLD: Experiences So Far. European Structural and Investment Funds Journal Volume 7, Issue 1 Pages 47 – 57. <https://estif.lexxion.eu/article/ESTIF/2019/1/6> (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)

- Kulcsár, L. 2020. Vidékfejlesztés Magyarországon: mérföldkövek egy göröngyös úton. *Tér és Társadalom* 34. évf., 4. szám, 2020 <https://doi.org/10.17649/TET.34.4.3325>
- LTVRA – Long Term for Rural Vision https://rural-vision.europa.eu/rural-vision_en (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)
- Lukesch, R. 2018. LEADER Reloaded <http://elard.eu/wp-content/uploads/2020/04/l20-20181009XLEADERXRELOADEDXPAPEXXROBERTXLUKESCH.pdf> (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)
- Lukesch, R. 2024. LEADER: Where it came from and what's still in it LEADER-where-it-came-from-and-whats-still-in-it_March-2025.pdf (letöltés időpontja: 2025. 03.04.)
- Masot, A.N., Alonso, G.C. 2017. 25 Years of the Leader Initiative as European Rural Development Policy: The Case of Extremadura (SW Spain). *European Countryside* 2 p. 302-316 DOI: 10.1515/euco-2017-0019
- Masot, A.N., Alonso, G.C., 2017. 25 Years of the Leader Initiative as European Rural Development Policy: The Case of Extremadura (SW Spain). *European Countryside*, 2. p. 302-316 DOI: <https://doi.org/10.1515/euco-2017-0019>
- Navarro, F., Labianca, M., Cejudo, E., Rubertis, S., Salento, A., Maroto, J.C., Belliggiano A. 2018. Interpretations of Innovation in Rural Development. The Cases of Leader Projects in Lecce (Italy) and Granada (Spain) in 2007–2013 Period. *European Countryside* 10 (1):107-126 DOI:10.2478/euco-2018-0007
- Ortutay, K. 2021. Európai autonómiák – Baszkföld (Euskadi) 021. *Autonómia & Társadalom / Autonomy & Society* I. ÉVFOLYAM 1. DOI: 10.52895/AT.2021.1.1.2
- Osti, G. 2000. LEADER and Partnerships: The Case of Italy. *Sociologia Ruralis* Vol. 40, No. 2 DOI:10.1111/1467-9523.00139
- Pálné, K. I. 2016. A magyar decentralizáció kudarca nyomában. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Magyarország, Pécs, Magyarország, 264 p.
- Pálné, K.I. 2014. Jó kormányzás és decentralizáció https://real-eod.mtak.hu/9774/1/Palne_PRESS.pdf (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)
- Pollermann, K., Aubert, F., Berriet-Sollic, M., Laidin, C., Lépicier, D., Pham, H., Raue, P., Schnaut, G., 2020. Leader as a European Policy for Rural Development in a Multilevel Governance Framework: A Comparison of the Implementation in France, Germany and Italy. *European Countryside*, Volume 12 Issue 2. DOI: <https://doi.org/10.2478/euco-2020-0009>
- Pollermann, K., Raue, P., Schnaut, G., 2014. Multi-level Governance in rural development: Analysing experiences from LEADER for a Community-Led Local Development (CLLD) Paper contribution for 54th European Regional Science Association (ERSA) Congress, 26-29 August 2014 in St. Petersburg <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/104063/1/ERSA-Multi-Level-Governance.pdf> (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)
- Pollermann, Kim., Fynn, Lynn-Livia., Schwarze, S., 2021. What are favouring conditions for the implementation of innovative projects in Community-Led Local Development (CLLD) approaches?, „Structural change in rural and urban economies” - 11th summer conference of the German-speaking section (GfR) of the European Regional Science Association (ERSA), 2-3 July 2020, Thünen Institute, Braunschweig, ZBW - Leibniz Information Centre for Economics, Kiel, Hamburg https://www.econstor.eu/bitstream/10419/228489/1/Pollermann-Fynn-Schwarze-GfR_2020.pdf (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)
- Régiók Bizottsága, 136. plenáris ülés – 2019. október 7–9. VÉLEMÉNY: Az RB hozzájárulása a megújult területfejlesztési menetrendhez, különös tekintettel a közösségvezérelt helyi fejlesztésre https://www.google.hu/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=http://elard.eu/wp-content/uploads/2020/04/cor-2019-01897-00-00-ac-tra-hu-1.docx&ved=2ahUKewiMyejzgrOLAxVih_oHHSpALjiQFnoECBQQAQ&usq=AOvVaw38i-CFebQL1bOIQJXeOU8ul (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)
- Shucksmith, M., Brooks, E., Madanipour, A. 2017. LEADER and Spatial Justice *Sociologia Ruralis* Volume 61, Issue 2. <https://doi.org/10.1111/soru.12334>

- Ursula von der Leyen tizennégy projektcsoporthoz hoz létre a politikai prioritások megvalósítására https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/ip_25_221/IP_25_221_EN.pdf (letöltés időpontja: 2025. 02.08.)
- van Popering-Verkerk, J., van Buuren, A. 2015. Decision-Making Patterns in Multilevel Governance: The contribution of informal and procedural interactions to significant multilevel decisions. *Public Management Review*, 18(7), 951–971. <https://doi.org/10.1080/14719037.2015.1028974>
- William O. 2021. Technocratic Planning and Political Strategies: Territorial Policy in the EU. *JCER*, Vol 17, No 2 <https://www.jcer.net/index.php/jcer/issue/view/67> (Letöltés: 2024. augusztus 16.)
- Zongor G. 2023. A Magyarországi autonómia helyzetének bemutatása a köznevelési intézmények példáján *Autonómia & Társadalom | Autonomy & Society* 3, 36–45. | DOI: 10.52895/AT.2023.3-3-4.3
- Zongor G. Önkormányzatiság és autonómia 2021. *Autonómia & Társadalom / Autonomy & Society* I. ÉVFOLYAM 1. SZÁM DOI: 10.52895/AT.2021.1.1.4
- Zuzana D, Petra P, Alfréd K. 2018. Multi-level Governance Towards Regional Development in Postcommunist Countries. *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management* Vol. 13, No. 2 pp. 5-20 https://www.jstor.org/stable/26422066?seq=3#metadata_info_tab_contents (Letöltés: 2024. augusztus 16.)

MÚLT ÉS JÖVŐ KÖZÖTT: A TÖRTÉNETÍRÁS SZEREPE A TÁRSADALMI GONDOLKODÁSBAN

Henye Livia*

[Romsics Ignác: Hérodotosztól Harariig. Helikon Kiadó Budapest 2024 535 oldal (ISBN 978 -963-620-265-1)]

A történetírás fejlődése az ókori görög filozófusokkal és Hérodotoszsal kezdődött, majd a középkorban a keresztény világnézet dominált. A reneszánsz és a felvilágosodás újra előtérbe helyezte a történelmi fejlődés eszméjét, míg az elmúlt 250 évben a történetírás önálló tudománnyá vált. Romsics Ignác könyvében azoknak a gondolkodóknak a munkásságát elemzi, akik meghatározták a történelemről alkotott képet. Műve úttörő jelentőségű mely tudománytörténeti összefoglalásokkal érthetően összegzi ezt a folyamatot, hozzájárulva az olvasók ismereteinek bővítéséhez. A kötet hat fő részre tagolódik, amely kronologikus rendben mutatja be a történetírás fejlődését az ókortól napjainkig. Minden fejezet egy-egy korszak történetírásának sajátosságait vizsgálja, bemutatva az adott időszak meghatározó történéseit, módszertanait és historiográfiai irányzatait. A szerző külön figyelmet szentel annak, hogy a történetírás elméleti és gyakorlati kérdéseit összekapcsolja, kiemelve a tudományág fejlődését befolyásoló társadalmi, politikai és filozófiai hatásokat.

* Dr. Henye Livia, PhD. Soproni Egyetem, Benedek Elek Pedagógiai Kar.

AZ ANTIK HAGYOMÁNY

Az első fejezet a történetírás kezdeteit tárgyalja az ókori görög és római világban. Hangsúlyos szerepet kap Hérodotosz, akit a történetírás atyjának tekintenek, valamint Thuküdidész, aki a történelmi események ok-okozati összefüggéseire helyezte a hangsúlyt. Polübiosz a római történelem bemutatásával a görög-római világ kapcsolatát elemzi, míg Livius és Tacitus a birodalom narratíváját építik tovább. A fejezet bemutatja, hogy a történetírás kezdetben mitológiai és erkölcsi tanulságokat is hordozott. Hérodotosz az első ismert történetíróként a görög-perzsa háborúk eseményeit rögzítette, miközben népekről, kultúrákról és szokásokról is beszámolt. Thuküdidész már szakított a mitológiai elemekkel, és a peloponnészoszi háború krónikásként forráskritikai módszerekkel dolgozott. Polübiosz a római történelem egyik legjelentősebb elemzője, akinek célja az volt, hogy feltárja a római birodalom felemelkedésének okait. A római történetírók közül Livius és Tacitus emelkedik ki Romsics szerint. Livius a *Ab Urbe Condita* című monumentális művében a Róma alapításától Augustus koráig terjedő eseményeket mutatja be. Tacitus, különösen az *Annales* és a *Historiae* műveiben, a hatalom természetéről és a császári rendszerről alkotott kritikus képet. Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzok* című munkája pedig a görög és római történetírás egyesítésének szellemében készült. A fejezet továbbá érinti Diodórosz és Dionüsziosz munkásságát, akik szintén hozzájárultak az antik történetírás formálásához, és bemutatja, hogy miként alakultak ki a történetírás első módszertani elvei.

A KÖZÉPKORI KERESZTÉNY TÖRTÉNETÍRÁS

Ez a rész az egyház és a történetírás kapcsolatára világít rá. Az első keresztény történetírók, mint Euszebiosz és Szent Ágoston, a történelem keresztény interpretációját adták. Euszebiosz *Egyháztörténete* az egyik legfontosabb korai keresztény történeti munka, amely a kereszténység elterjedését dokumentálja. Szent Ágoston *Isten városa* című műve a történelem isteni tervének gondolatát fogalmazza meg, amely nagy hatást gyakorolt a középkori történetírára. A középkori krónikák és geszták kiemelt szerepet játszottak a történeti emlékezet megőrzésében. Orosius, aki Szent Ágoston tanítványa volt, a keresztény történelemszemléletet tükröző világkrónikát írt. A középkor során az *Annales* és *Geszták* (például a *Freisingi Ottó* által írt krónikák) fontos szerepet játszottak a történelmi események rögzítésében. A skolasztika korszakában az Averroizmus és a tomizmus jelentős hatást gyakorolt a történetírára. Ibn Khaldún, az arab történetírás egyik legnagyobb alakja, *Bevezetés a történelembe* című művében a társadalmak fejlődését elemezte. A középkor végére a történetírás egyre inkább tudományosabb formát öltött, amely előkészítette a reneszánsz és a kora újkori történetírás kibontakozását.

ÚJRAKEZDÉS A KORA ÚJKORBAN

A reneszánsz és a reformáció időszakában új életre kelt a történetírás. Az itáliai várostörténészek, például Leonardo Bruni, Niccolò Machiavelli és Francesco Guicciardini a történelmi elemzést politikai célokra is használták. Machiavelli *A fejedelem* és *A rómaiak históriája* című műveiben a hatalom és az állam működésének törvényszerűségeit vizsgálta, míg Guicciardini a történeti forráskritika egyik úttörőjévé vált. Ekkor jelent meg a forráskritika, mint módszer, valamint a 17. században megszilárdult a tudományos történetírás fogalma. A források elemzésére épülő történetírás egyik fontos alakja lett Jean Bodin, akinek *A módszertan történeti vizsgálata* című műve a történeti gondolkodás tudományos kereteit határozta meg. Giambattista Vico történetfilozófiai munkássága mérföldkőként jelent meg ebben a fejezetben. Az új tudomány című művében a történelmet ciklikus fejlődésként értelmezte, amely során a társadalmak fejlődése meghatározott mintázatok szerint ismétlődik. A kora újkori történetírás tehát jelentős változásokon ment keresztül, és megalapozta a modern történeti elemzés módszertanát.

A FELVILÁGOSODÁS ÉS A FRANCIA FORRADALOM KORA

A 18. század szellemi mozgalmai alapjaiban változtatták meg a történetírás szemléletmódját. A felvilágosodás filozófusai és történetírói szakítottak a középkori vallásos narratívával, és a történelem fejlődését emberi értelem és haladás eredményeként kezdték értelmezni. Voltaire a történelem kritikai megközelítésének egyik úttörője volt, aki a politikai és társadalmi tényezők szerepét hangsúlyozta a történelmi események alakításában. Műveiben elvetette a csodák és isteni beavatkozás gondolatát, helyette a források elemzésére és az értelemre alapozott magyarázatokat részesítette előnyben. Condorcet még radikálisabb megközelítést alkalmazott, és a történelem folyamatos fejlődésének elméletét dolgozta ki. Úgy vélte, hogy az emberiség története egy lineáris fejlődési folyamat, amely a tudomány és a felvilágosult gondolkodás térnyerésével egyre jobbá válik. Edward Gibbon „*A római birodalom hanyatlása és bukása*” című monumentális műve a korszak egyik legfontosabb történetírási teljesítménye volt. Gibbon módszertanilag a forráskritikára támaszkodott, és a Római Birodalom bukását elsősorban belső társadalmi és gazdasági problémák, valamint a kereszténység térnyerése következményének tekintette. Johann Gottfried Herder és Georg Wilhelm Friedrich Hegel a történelem filozófiai értelmezésében játszottak kulcsszerepet. Herder a kultúrák organikus fejlődését hangsúlyozta, és elutasította a történelmet egyetlen egyetemes fejlődési vonalként szemlélő megközelítést. Ezzel szemben Hegel a történelmet dialektikus folyamatként értelmezte, amely során az eszmék folyamatos el-
lentmondások és konfliktusok révén fejlődnek. A felvilágosodás történetírása tehát nagyban hozzájárult a modern történettudomány kialakulásához, és megalapozta a 19. század pozitívista és kritikai történeti módszereit.

A TÖRTÉNETÍRÁS INTÉZMÉNYESÜLÉSE ÉS IRÁNYZATAI A 19. SZÁZADBAN

A 19. század a történetírás tudományos alapokra helyezésének és intézményesülésének kora volt. Ebben az időszakban jött létre a modern történettudomány számos alapvető módszere, és jelentek meg olyan iskolák, amelyek hosszú távon meghatározták a történeti gondolkodást. Az evolúciós elmélet diadalával és a szaktörténetírás kibontakozásával a történettudomány egyre inkább objektív, tudományos jelleget öltött. Ebben az időszakban vált általánossá a szisztematikus forráskritika és az empirikus kutatás, amelyek segítségével a történészek igyekeztek minél pontosabb képet alkotni a múlt eseményeiről. A romantikus történetírás képviselői, mint Chateaubriand, Carlyle, Macaulay és Michelet, nagy hangsúlyt fektettek a nemzeti történelem bemutatására, gyakran idealizált, irodalmi megközelítésben. Ugyanakkor a historizmus képviselői, mint Humboldt, Ranke, Droysen és Burckhardt, az objektivitásra törekedtek, és az események tényszerű, forrásalapú elemzésére helyezték a hangsúlyt. A pozitivizmus meghatározó alakjai, például Comte, Taine, Buckle és Spencer, a történelem törvényszerűségeinek feltárására törekedtek, és arra, hogy a történelmi eseményeket oksági összefüggések mentén magyarázzák. Ezzel szemben a történelmi materializmus, amelynek legnagyobb hatású képviselői Marx, Engels és Jaurès voltak, a társadalmi-gazdasági viszonyokat állították a történeti folyamatok középpontjába. Ebben az időszakban kezdett el kibontakozni a régészet, mint történeti segédtudomány, amely a tárgyi emlékek alapján egészítette ki az írott forrásokat. Emellett a tudományos történetírás fejlődése számos új kihívással szembesült, például azzal a kérdéssel, hogy mennyiben lehet objektív a történeti kutatás, és hogyan lehet a múlt eseményeit hitelesen rekonstruálni. Max Weber történet-szociológiai megközelítése új dimenziókat nyitott a történeti elemzésben, és előkészítette a 20. századi történetírás új módszertani irányzatait.

A TÖRTÉNETÍRÁS A 20. SZÁZADBAN

A 20. században a történetírás jelentős átalakuláson ment keresztül, amelyet az új társadalomtudományi irányzatok és a történeti narratívák pluralizálódása is meghatározott. A fizika és a biológia forradalma a történeti gondolkodásra is hatással volt, különösen a történelmi változások dinamikusabb szemlélete révén. A történetírás egyre inkább szakosodott és interdiszciplinárisává vált, amely során olyan tudományágak, mint a szociológia, az antropológia és a pszichológia egyre nagyobb szerepet kaptak a történeti elemzésekben. Az ismeretelméleti dilemmák is előtérbe kerültek, amelyek a történelmi igazság és a narratív szerkesztés kérdéseit vetették fel. Az Annales-iskola, amelyet olyan történészek képviseltek, mint Marc Bloch, Lucien Febvre és Fernand Braudel, a hosszú távú társadalmi és gazdasági folyamatokat helyezte előtérbe, és a hagyományos eseménytörténet helyett a strukturális tényezőkre összpontosított. Michel Foucault történeti

szemlélete szintén forradalmi változásokat hozott: a hatalom, a diskurzus és a tudás kapcsolatának vizsgálata révén új értelmezési kereteket alakított ki. Emellett a német történetírás metamorfózisát olyan gondolkodók formálták, mint Reinhart Koselleck és Jörn Rüsen, akik a történelmi fogalmak változásait és a történelmi idő és tapasztalat összefüggéseit kutatták. A marxista történetírás keleti és nyugati változatai, például E. P. Thompson, Christopher Hill és Eric Hobsbawm munkássága, a társadalmi osztályok és a gazdasági struktúrák történelmi elemzésére helyezték a hangsúlyt, míg a szintetizáló és elméletalkotó történészek, például Oswald Spengler, Arnold J. Toynbee és Immanuel Wallerstein a civilizációk és világrendszerek fejlődését próbálták átfogóan értelmezni. A posztmodern történetírás, amelyet olyan gondolkodók képviseltek, mint Hayden White, a történelmi elbeszélések nyelvi és retorikai aspektusaira irányította a figyelmet, megkérdőjelezve a történelmi objektivitás lehetőségét. Emellett a 21. században előtérbe kerültek az enciklopédikus és „nagy történetek”, amelyek a globalizáció és a digitális forradalom kihívásaira reflektálnak. Yuval Noah Harari munkássága az utóbbi években jelentős hatást gyakorolt a történetírás modern megközelítésére. Romsics az utolsó fejezetben foglalkozik Harari elméleteivel, amelyek a történelmet az emberiség hosszú távú fejlődési mintázatai és a társadalmi narratívák szempontjából vizsgálják. Harari olyan kérdéseket vet fel, mint a mesterséges intelligencia hatása a történetírásra, a globalizáció következményei, valamint az emberi kultúra jövője.

Romsics Ignác könyve kiemelkedő jelentőségű a történettudomány számára, mivel átfogó képet nyújt a történetírás fejlődéséről az ókortól napjainkig. A mű nemcsak történészek, hanem a történelem iránt érdeklődők számára is értékes olvasmány, hiszen közérthető módon mutatja be a historiográfia főbb irányzatait és azok társadalmi, politikai hátterét. A kötet rámutat arra, hogy a történetírás nem csupán a múlt eseményeinek rögzítésére szolgál, hanem a jelen kérdéseire adott válaszként is értelmezhető, így hozzájárul a történelmi gondolkodás folyamatos fejlődéséhez.

A KÉZIRATOKRA VONATKOZÓ FORMAI ÉS SZERKESZTÉSI KÖVETELMÉNYEK

Az „Autonómia és Társadalom” c. folyóirat célja

Az „Autonómia és Társadalom” c. folyóirat az ENIGMA Független Kiadó negyedévente megjelenő (kötetenként évente négy számmal és hagyományosan ötödik, különszámmal rendelkező) tudományos folyóirata. Célja, hogy friss információkat, tudományos megközelítéseket, nézőpontokat nyújtson a társadalomtudósok, történészek, politológusok, valamint a közösségeket és a társadalmat érintő szakpolitikák iránt érdeklődő olvasók számára.

Az „Autonómia és Társadalom” c. folyóirat szerkesztői olyan tanulmányokat közölnek, amelyek tájékoztatják olvasóinkat, és bevonják őket a történelemtudomány, a politológia és a társadalomtudományok szempontjából releváns, a folyóirat címével összefüggő kérdések megvitatásába. Ha az A&T-ban szeretne publikálni, a következő formai és szerkesztési követelményeket kell elfogadnia a beküldéshez.

Formai követelmények

1. A kéziratot **CSAK** e-mailben fogadjuk, **Kulcsár László** főszerkesztő számára a autonomyandsociety@gmail.com email címre. Az e-mail mellékleteket tartalmazhat.
2. A folyóirat angol és magyar nyelvű tanulmányokat fogad el.
3. A kéziratokat Microsoft Word formátumban, Times New Roman 12-es méretben, másfeles sorközzel, az absztraktokkal (HU és EN, maximum 5 kulcsszó), a hivatkozásokkal és a mellékletekkel együtt kell elküldeni. A tanulmányokat a szerzőnek elküldés előtt ellenőrizni kell a helyesírási és nyelvtani hibák szempontjából, terjedelmük nem haladhatja meg a 25 oldalt (táblázatokkal, képekkel, térképekkel és ábrákkal együtt). Helyesírási és nyelvtani szempontból hibás kéziratokat a szerkesztőség visszaküldi. Az egyes hierarchikus szinteknél csak a Címsor 1, 2, 3 alkalmazható.
4. A szükséges táblázatokat, képeket, térképeket és ábrákat külön lapokon és szerkeszthető formátumban kell mellékelni. A szerkesztőket tájékoztatni kell a táblázatok, képek, térképek és ábrák megfelelő helyéről a szövegen belül (pl. 1. Táblázat kb. ide).
5. Hivatkozásokat **csak** HARVARD stílusban fogadunk el.
Lásd pl. <https://usq.pressbooks.pub/harvardagps/>
6. <https://www.usq.edu.au/library/referencing/harvard-agps-referencing-guide>
7. A tanulmányok **nem** tartalmazhatnak lábjegyzeteket a szövegben (kivéve a levelező szerző e-mail címét). Rövid végjegyzetek elfogadhatók.
8. A hivatkozásokat a végjegyzeteket követően, ABC-rendben kell feltüntetni. Lásd az APA-stílust. Az irodalomjegyzék nem tartalmazhat olyan tételeket, amelyekre a szövegben nincs hivatkozás.

Szerkezeti ajánlások

1. Cím, kiegészítve a szerző(k) nevével (neveivel), fogadó intézménye(i)vel és tudományos beosztásával (beosztásaival), valamint a levelező szerző e-mail címével (lábjegyzetben) a levelező szerzővel való további kommunikáció érdekében.
2. Legfeljebb 250 szavas absztrakt. *Az absztrakt tartalmazza a dolgozat céljait, módszereit, főbb eredményeit és következtetéseit.* Az angol absztrakt tartalmazza a tanulmány címét és a magyar absztrakt nyelviileg helyes angol fordítását.
3. A téma és a vonatkozó szakirodalom ismertetése.
4. Módszertan, adatforrások (ha releváns).
5. Leírás, megállapítások.
6. Összefoglalás/következtetések.
7. A szerkesztő fenntartja a jogot, hogy a tanulmány szerkezetét megváltoztassa az érthetőség és a jelzett követelményeknek való megfelelés érdekében.

A folyóirat a következő rovatokat tartalmazza

1. Tanulmányok
2. Műhelymunkák
3. Gondolatok könyvekről

A cikk elfogadására vonatkozó döntéshozatali folyamat

1. A szerző benyújtja a kéziratot (lásd fent).
2. A folyóirat szerkesztője(i) átnézi a kéziratot
3. elutasítja vagy
4. továbbítja a bírálóknak.
5. A kézirat lektorálási típusa: dupla, anonim jellegű.
6. Szakmai bírálati folyamat
 - a. Az anonim, kettős szakértői lektorálás a következőket jelenti: A bírálók személyazonossága nem ismert a szerző számára, a szerző személyazonossága nem ismert a bírálók számára, a bíráló, és a szerző személyazonossága ismert a (döntéshozó) szerkesztő számára.
7. A folyóirat szerkesztője/szerkesztőbizottsága a módosítások alapján dönt a publikálásról.
8. A folyóirat szerkesztője vagy szerkesztőbizottsága mérlegeli a bírálók visszajelzéseit, és döntésre jut a következők szerint.
 - a. Módosítások nélkül elfogadja (elfogadás): a folyóirat a tanulmányt eredeti formájában teszi közzé.
 - b. A folyóirat publikálja a tanulmányt, de felkéri a szerzőt, hogy végezzen kisebb javításokat (*elfogadás*).

- c. Elfogadja publikálásra a tanulmányt nagyobb módosítások után (*feltételes elfogadás*): a folyóirat publikálja a tanulmányt, amennyiben a szerző(k) elvégzi(k) a bírálók és/vagy a szerkesztők által javasolt nagyobb változtatásokat.
- d. Átdolgozás és újbóli benyújtás (*feltételes elutasítás*): a folyóirat hajlandó a szerzők nagyobb változtatásai után egy újabb döntéshozatali fordulóban újra megvizsgálni a tanulmányt.
- e. Elutasítja a tanulmányt (*teljes elutasítás*): a folyóirat akkor sem publikálja, illetve nem vizsgálja újra a tanulmányt, ha a szerzők jelentős módosításokat hajtanak végre.

A döntéshozatali folyamathoz kapcsolódó információk

1. Egy tanulmány döntéshozatali mérföldkövei a következőképpen kerülnek publikálásra:
 - a. A benyújtás dátuma
 - b. Az elfogadás dátuma
 - c. A közzététel dátuma

A szerkesztői érdekeltségi nyilatkozat

Az „Autonómia és Társadalom” arra kéri a szerkesztőbizottság tagjait, hogy sorolják fel esetleges összeférhetlenségeikkel kapcsolatos információkat. A lista tartalmazza a szerkesztőbizottsági tag egyéb kötelezettségvállalásait és szerepeit, amelyek folyóiratokat, könyveket és kiadványokat készítő társaságokat érintenek.

A szerző összeférhetlenségi nyilatkozata

A szerzők nyilatkoznak, miszerint összeférhetlenség nem áll fenn.

Finanszírozási nyilatkozat

A kutatás/tanulmány valamennyi finanszírozási forrását be kell jelenteni. Be kell jelenteni a finanszírozó szerv szerepét a vizsgálat megtervezésében, az adatok gyűjtésében, elemzésében és értelmezésében, valamint a kézirat megírásában.

Nyilatkozat a szerző(k) hozzájárulásának mértékéről és jellegéről a publikált tanulmányt érintően.

1. A levelező szerző felelős azért, hogy minden szerzői hozzájárulás pontos és az illető társszerző által elfogadott legyen.
2. Az összes szerző szerepét (szerepeit) fel kell tüntetni.
3. A szerzők több szerepben is közreműködhetnek.
4. Nincs olyan szerző, aki nem járult hozzá a tanulmány elkészítéséhez

Az adatok és anyagok elérhetőségére vonatkozó nyilatkozat

Ha releváns: minden szerzőnek be kell illesztenie a kéziratba az „Adatok és anyagok elérhetősége” c. nyilatkozatot, amelyben részletezi, hogy az eredményeket alátámasztó adatok hol találhatók meg. Azoknak a szerzőknek, akik nem kívánják megosztani adataikat, jelezniük kell, hogy nem osztják meg azokat, és meg kell indokolniuk, hogy miért.

A rövidítések jegyzéke

Ha a szövegben rövidítéseket használnak, azokat a szövegben az első használatukkor meg kell határozni, és a rövidítések jegyzékét is meg kell adni.

Köszönetnyilvánítás

Kérjük, tüntessen fel mindenkit, aki hozzájárult a tanulmányhoz, de nem felel meg a szerzőség kritériumainak, beleértve azokat is, akik szakmai írói szolgáltatásokat vagy anyagokat nyújtottak.

A szerzőknek engedélyt kell kérniük a köszönetnyilvánítás szakaszban említett valamennyi személytől.

ETIKAI NORMÁK

A diszkrimináció tilalma

Az „Autonómia és Társadalom” c. folyóirat nem alkalmaz megkülönböztetést életkor, nem, faj, etnikai hovatartozás, nemzeti származás, vallás, identitás, fogyatékoság, egészségi állapot, családi vagy szülői státusz, illetve bármely más, a törvény által tiltott alapon.

A hatásköri visszaélés tilalma

Az „Autonómia és Társadalom” c. folyóirat szerkesztőbizottságának tagjai – akár személyes, gazdasági vagy szakmai előnyszerzés céljából – nem érvényesítik befolyásukat azokkal a potenciális szerzőkkel vagy recenzensekkel kapcsolatban, akik felett közvetlen vagy közvetett felügyeleti, értékelési vagy egyéb hatáskörrel rendelkeznek.

Az „Autonómia és Társadalom” c. folyóirat szerkesztőbizottságának tagjai nem rendelkeznek közvetlen felügyeleti vagy értékelői jogkörrel senki vonatkozásában, akivel főnök-beosztotti, rokonsági vagy szexuális kapcsolatban állnak.

Összeférhetetlenség

Az „Autonómia és Társadalom” szerkesztőbizottságának tagjai a szerkesztői munkájuk során minden befolyástól mentesen végzik munkájukat, és kerülnek az összeférhetetlenség látszatát. Összeférhetetlenség akkor merül fel, ha a szerkesztőbizottság tagjainak személyes vagy pénzügyi érdekei megakadályozzák őket szerkesztői munkájuk elfogulatlan végzésében.

Érdekköszütközések

Az érdekkonfliktusok lehetnek pénzügyi vagy nem pénzügyi jellegűek. Érdekkonfliktus akkor áll fenn, ha a szerzők adatértelmezését vagy az információk bemutatását befolyásolhatják a más személyekkel vagy szervezetekkel fennálló személyes vagy pénzügyi kapcsolataik.

Az „*Autonómia és Társadalom*” c. folyóirat szerzőinek nyilvánossá kell tenniük minden olyan pénzügyi és nem pénzügyi érdekeltséget, amely káros helyzetbe hozhatja őket, ha a kézirat közzététele után nyilvánosságra kerül.

Plágium

Az „*Autonómia és Társadalom*” c. folyóirat tanulmányainak kifejezetten azonosítaniuk kell a szerzőt, és hivatkozniuk kell rá, ha adatokat vagy anyagot vesznek át szó szerint más személy írásos munkájából, legyen az publikált, publikálatlan vagy elektronikusan elérhető. A szerzők publikációikban elismerik és hivatkoznak mások munkájának felhasználására, beleértve a koncepcionális megközelítéseket, modelleket, módszereket, tartalmi vonatkozásokat és egyéb kutatási eszközöket, még akkor is, ha a munkát nem szó szerint idézik. Nem mutatják be mások munkáját sajátjukként, függetlenül attól, hogy az publikált, nem publikált vagy elektronikusan elérhető.

Közzététel utáni vita és javítások

Az „*Autonómia és Társadalom*” c. folyóirat a tartalom közzététele után a szakirodalom javítására szolgáló módszerekkel rendelkezik és kész azok alkalmazására. A publikálás utáni kommentárok vagy viták megjelenését lehetővé teszi, ha a közzétett adatok alternatív értelmezései kerülnek napvilágra. Ebben az esetben kérjük, vegye fel a kapcsolatot a szerkesztővel.

EDITORIAL ISSUES FOR AUTHORS

The "Autonomy & Society" journal has a „C" quality rank from the Hungarian Academy of Sciences, Political Sciences Division.

Manuscript Requirements

The "Autonomy & Society" is a quarterly (one volume of four issues scheduled annually; traditionally, it is supplemented by a fifth, special issue) scientific journal of the ENIGMA Independent Publisher. It is designed to provide information and fresh perspectives on issues of importance to professional social scientists, historians, political scientists, and all readers interested in policies affecting culture, history, and society.

The "Autonomy & Society" editors seek papers that inform our readers and engage them in discussing issues relevant to history, politics, and social sciences. If you want to publish in A&S, you must accept the following writing style guidelines for submission.

1. Send the manuscript by email to László Kulcsár, editor-in-chief autonomyandsociety@gmail.com **ONLY**. Email attachments are acceptable.
2. We accept papers in English and Hungarian.
3. Manuscripts must be sent in Microsoft Word format, Times New Roman 12 size, one-and-a-half-spaced, including abstracts (EN, maximum 5 keywords), references, and appendices. Papers must be checked for misspellings and grammatical errors and not exceed 25 pages (including tables, pictures, maps, and figures).
4. Paper's recommended structure:
 1. Title, completed with the name(s), host institute(s), and academic position(s) of the author(s) and **an email of the corresponding author** (in a footnote) for further communication.
 2. An abstract of not more than 250 words. The abstract contains the paper's aims, methods, main results, and consequences.
 3. Explaining the issue and relevant literature.
 4. Methodology, data sources (if relevant)
 5. Description, findings
 6. Summary / Conclusions
5. References (we accept HARVARD style only). See, e.g. <https://usq.pressbooks.pub/harvardagps/>
Papers must not contain footnotes within the body of the text (except the corresponding author's email). Brief endnotes are acceptable.
6. Required tables, pictures, maps, and figures should be enclosed on **separate sheets** and in **editable format**, if possible. Notify editors of the appropriate position of tables, pictures, maps, and figures within the text (e.g., **Table One about here**).

7. References should be presented following the endnotes in alphabetical order. See HARVARD style.
8. The editor reserves the right to edit all submissions for clarity and length.

The article Acceptance decision-making process

1. Author submits the manuscript (see above)
2. Journal editor(s) screens manuscript
 - rejected or
 - pass to reviewers.
3. Manuscript is anonymized and double peer-reviewed.

Peer Review Process

Anonymized Double Peer Review means: Reviewer identity is not made visible to the author, the author identity is not made visible to the reviewer, reviewer, and the author identity is visible to the (decision-making) editor. The review sheet is available [HERE](#): ...

4. Journal editor/editorial board decides whether to publish based on the amendments.

The journal editor or editorial board considers the feedback provided by the peer reviewers and arrives at a decision.

- accept without any changes (acceptance): the journal will publish the paper in its original form.
 - accept with minor revisions (acceptance): the journal will publish the paper and asks the author to make small corrections.
 - accept after major revisions (conditional acceptance): the journal will publish the paper provided the authors make the changes suggested by the reviewers and/or editors.
 - revise and resubmit (conditional rejection): the journal is willing to reconsider the paper in another round of decision-making after the authors make major changes
 - reject the paper (outright rejection): the journal will not publish or reconsider it even if the authors make major revisions.
5. The history of an article is published as follows:
Date of submission – Date of acceptance – Date of publication

Declarations

Editorial Declaration of Interests

The "*Autonomy & Society*" asks editorial board members to list their potential conflicts of interest. The list includes the board member's other commitments and roles involving journals, books, and societies that produce publications.

Author's conflict of interest declaration

The authors declare no conflict of interest.

Funding declaration

All sources of funding for the research/article reported should be declared. The funding body's role in the study's design and collection, analysis, and interpretation of data and in writing the manuscript should be declared.

The author's contributions to the published work.

- The corresponding author is responsible for ensuring that all authors' descriptions are accurate and agreed upon.
- The role(s) of all authors should be listed.
- Authors may have contributed to multiple roles.
- No author without any contributions

Availability of data and materials section

If relevant: all authors must include an "Availability of Data and Materials" section in their manuscript detailing where the data supporting their findings can be found. Authors who do not wish to share their data must state that it will not be shared and explain why.

List of abbreviations

If abbreviations are used in the text, they should be defined in the text at first use, and a list of abbreviations should be provided.

Acknowledgments

Please acknowledge anyone who contributed to the article who does not meet the criteria for authorship, including anyone who provided professional writing services or materials.

Authors should obtain permission to acknowledge from all those mentioned in the Acknowledgements section.

ETHICAL STANDARDS

Non-discrimination

The "*Autonomy & Society*" does not discriminate based on age; gender; race; ethnicity; national origin; religion; identity; disability; health conditions; marital, domestic, or parental status; or any other applicable basis proscribed by law.

Non-exploitation

Whether for personal, economic, or professional advantage, the "*Autonomy & Society*" editorial board members do not exploit potential authors or reviewers over whom they have direct or indirect supervisory, evaluative, or other authority.

The "*Autonomy & Society*" editorial board members do not directly supervise or have evaluative authority over anyone with whom they have a boss-subordinate, relative, or sexual relationship.

Conflicts of Interest

The "*Autonomy & Society*" editorial board members maintain the highest degree of integrity in their editorial work and avoid conflicts of interest and the appearance of conflict. Conflicts of interest arise when editorial board members' personal or financial interests prevent them from performing their editorial work unbiasedly.

Competing interest

Competing interests may be *financial or non-financial*. A competing interest exists when the authors' interpretation of data or presentation of information may be influenced by their personal or financial relationships with other people or organizations. Authors of the "*Autonomy & Society*" should disclose any financial competing interests and non-financial competing interests that may cause them embarrassment if they become public after the publication of the manuscript.

Plagiarism

The "*Autonomy & Society*" articles must explicitly identify and reference the author when they take data or material verbatim from another person's written work, whether published, unpublished, or electronically available. In their publications, authors acknowledge and reference the use of others' work, including conceptual models, measures, instruments, and other research tools, even if the work is not quoted verbatim or paraphrased. They do not present others' work as their own, whether published, unpublished, or electronically available.

Post-publication discussion and corrections

The "*Autonomy & Society*" has in place methods to correct the literature after content publication. Some form of post-publication commentary or discussion should be allowed when alternative interpretations of published data are brought to light. In this case, please contact the Editor.

Lehetőség a változásra

ECHO NONPROFIT NETWORK

Az Echo Network Koordinációs, Beruházó és Finanszírozó Zrt. által fenntartott, több önálló cégből és központból álló holding fejlesztő programjain és szolgáltatásain keresztül 20 éve segíti a társadalmi és gazdasági problémák kezelését. A cégcsoport általános és célzott fejlesztési koncepciók, stratégiai tervek kidolgozásával, kutatási programokkal, képzési projektekkel és innovatív szolgáltatások szervezésével áll a megrendelők rendelkezésére.

ALAPELVEINK

Az Echo Network alapelve, hogy a helyi igényekhez leginkább igazodó, fenntartható szolgáltatásokon, hosszabb projekteken és eseti akcióprogramokon keresztül, felkészült hazai és nemzetközi munkatársakkal érje el alapítói céljait.

Az Echo Network a társadalmi és gazdasági szolgáltatások mellett sokszínű, ágazatközi projekteket is megvalósít, egy-egy probléma köré összegyűjtve több terület szakembereit, akik együtt innovatív szemléletmóddal újszerű válaszokat tudnak adni megoldandó problémákra.

Az Echo Network lehetőséget teremt fiatal, pályakezdő szakembereknek arra, hogy gyakorlatot szerezzenek konkrét projekteken dolgozva. Ennek érdekében a cégcsoport saját ösztöndíjprogramot működtet, pályakezdőket mentorál és gyakorlati helyként vesz részt a duális képzésekben.

Az Echo Network olyan szolgáltató cégcsoport, mely az igényekre valós helyzetképen alapuló komplex programokkal reagál egy modellértékű kutatási, fejlesztési és innovációs hálózat nemzetközileg is elismert tagjaként.

SIKERÜNK TITKA

- ✓ Saját kezdeményezés, fenntartható célokat szolgáló programjainkban szerves egységet alkot a kutatás, a fejlesztés és az innováció.
- ✓ Programjainkhoz további együttműködő partnereket vonunk be az egyetemi, önkormányzati, állami és vállalati szektorból.
- ✓ A feltárt problémáknak, kutatási eredményeinknek, fejlesztéseknek és innovatív megoldásoknak a legnagyobb célirányos nyilvánosságot tudjuk biztosítani.
- ✓ Tematikus konferenciákat, szakmai műhelyeket szervezünk, újságot, szakmai folyóiratot, módszertani útmutatókat adunk ki.
- ✓ Az ügyfelekkel való közvetlen kapcsolat érdekében szolgáltatóirodákat, központokat, intézeteket működtetünk.
- ✓ Támogatjuk az Echo céljaival megegyező, ahhoz kapcsolódó más szervezetek, intézmények, tevékenységét, programjait.
- ✓ Tudásbázist hoztunk létre a folyamatos megújulás elősegítésére, szakkönyvtárat és képző központot is működtetünk, az együttműködésekbe bevont szakemberek tudására is építünk.

Ára: 1490 Ft

